

UNIVERSAE CAMPANIAE FELICIS

ANTIQUITATES

A

MARIANO DE LAURENTIIS

ELUCUBRATAE.

PARS ALTERA.

NEAPOLI,
TYPIS RAPHAELIS MANSII
MDCCCXXVI.

LIBER QUARTUS.

IN AGRUM PUTEOLANUM

ANTELOQUIUM.

Ad amoenissimum quondam Campaniae Felicis angulum describendum accedimus. Hactenus ceteras Terrae Laboris urbes descripsimus; nobiliora nunc monumenta, nempe singula quae restant apud Puteolos, Baias, aliaque loca a Graecis primum, deinde a Romanis olim habitata, invisemus.

Puteolanus ager, necnon et Cumanus plus aliis quondam fuit expetitus; quippe cum et sumptus permagni, et complura aedificia passim a Romanis exstructa conditaque fuerint. Hinc mirum haud est, si ad maximum magnificentiae statum haec olim loca fuerint redacta. Cum vero illud solum suapte natura calidum ac tepidum sit, quod provenit ex vicinis montibus quondam ignivomis: hinc ea loca maxima feracitate non solum commendantur, verum etiam tot fructuum generibus, et ubertate, quorum ipsius scatet solum, totque aquarum mineralium, et balnearum abundantia, quae sunt in illo agro sparsa. Profecto iure meritoque illi praedivites viri plerasque villas profuso quam maximo auri pondere aedificarunt.

Quare tot thermas, aquas, emporia, montes vinis nobilissimis abundantes, sinus, piscososque lacus cum urbibus praecipuis, templa, Theatra, Amphitheatra, villasque praesertim in Baiano, atque Misenensi describemus litore. Nemo est ex antiquis, neque recentibus auctoribus, qui de Puteolano agro non emphatice scripserit. Merito Tullius ea loca appellavit Pu-

*

teolana, et Cumana Regna; *et Venusinus vates lib.* 1. *Epist.* 1. *v.* 83 *de Baiis belle sic cecinit*:

Nullus in orbe locus Baiis praelucet amoenis.

Hinc tandem illud vetus effatum de Campania, Puteolano potest aptari agro: Fragmen coeli delapsum in terram. *Quid igitur hisce locis pulchrius, et amoenius excogitari potest?*

Quae cum ita sint, singulas delicias, cuncta monumenta minutatim iam describere est animus, quaeque ibi sedes fuerint, a quibus occupatae, a quibus auctae, a quibusnam tandem eversae, et depopulatae, quaeque tandem rudera ad nos pervenerint, adiuvante Deo enucleabimus.

CAPUT I.

Puteolanae urbis origo: de eiusdem etymo, et variis nominibus eidem inditis. Colonia, et Municipium: Moenia fortissima describuntur.

Puteoli urbs est ad orientem sinus eiusdem nominis sita. Colles Leucogaei, mons Gaurus, atque Novus, Baiae, Bauli, et Misenense promontorium coronam veluti, atque amphitheatri inde efficiunt formam. Quae loca ob assiduas propinquorum vulcanorum conflagrationes celebrata fuere; nunc temporis isthaec penitus ab antiquo statu mutata, et deperdita. Lucrini vero lacus nihil aliud superest, quam lutosa palus cum arundineto circumquaque. Anno enim MDXXXVIII. IV. Kal. Octob. concussa terra, et flammis erumpentibus vicinum Tripergularum opidum funditus fuit submersum, et lacus ipsius parte oppleta mons exsurrexit, qui Novus, vel Cinereus dicitur in praesentiarum.

Puteolanae urbis origo adeo est vetusta, ut inter alias Campaniae fortasse sit antiquissima. Et re sane vera illam ante annum V. C. CCXXII. a Cumanis aedificatam fuisse ex Euboea insula provenientibus e Strabone lib. V. Geogr. ediscimus, qui narrat duplicem fortunam hanc urbem expertam: primam qua ante Hannibalis in Italiam adventum Dicaearchiam audisse liquet; alteram, qua Puteolorum nomen accepit. Vrbis origo.

A principio autem diversa huic urbi nomina indita: et primum *Dicaearchia*, et *Dicaearchaea* fuit appellata Δικαιαρχεια, quippe quod ea quondam civitas iustissime regeretur. Hinc scribit Plinius lib. III. c. 5 Hist. Natur. *Puteoli Colonia Dicaearchia dicti.* Hoc Graium vocabulum non alia ex causa urbi datum putarim, nisi quod ea olim Graecorum fuerit opidum. Et re sane vera huiusce urbis origo a Graiis ipsis (uti dictum) derivavit, qui olim maximam Italiae partem, et Campaniae oras praesertim incoluere. Hinc magistratus ipsos

extitisse usque dum Romani ea opida occuparunt, et ex illis nonnulla per longam aetatem iisdem moribus vixisse certum est.

Vnde Puteolorum etymon, et varia urbis nomina.

Puteolorum (1) deinde nomen usurpavit ab aquarum calidarum putore ob sulphureum solum, vel potius a puteorum frequentia, aquis calidis abundantium Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 24 lapidem affert, ex quo *Putiolos* urbem nuncupatam olim constat. Martorellius vero Phoenic. pag. 21 ab Hebraeo, vel Phoenicio hanc vocem derivat, quae iuxta eundem *Luctae*, vel *contentionis urbem* sibi vult, quippe quod gentes variae, et diversis temporibus soli ubertate illa fuere dominatae.

Nuncupata etiam fuit *Flavia* a Flavio Vespasiani filio, fortassis ab Amphitheatro Puteolano restaurato, vel a Colonia ibi deducta sub Flaviis Principibus, quae cognomentum hoc ita adoptavit; *Colonia. Flavia. Augusta. Puteoli.* ut est in inscriptionibus a Grutero recitatis pag. CLXI. n. 5 sive etiam ob accepta beneficia.

Colonia.

Tandem fuit dicta *Colonia Augusta Puteoli.* Frontinus lib. de Col. sic etiam de ea urbe scribit: *Puteolos Co-*

(1) Non alia inde de causa appellata Puteoli, quam a puteorum quantitate, qui in hisce locis passim effodiebantur. Apud antiquos in more fuit positum, puteos istos magni aestimare, et veluti venerationi attribuere. Plinius de illius urbis etymo in eam sententiam ire videtur lib. XXXI. Hist. Natur. c. 2, ubi haec prodit: *Augent numerum deorum nominibus variis, urbesque condunt, sicut Puteolos in Campania.* Hinc crediderim Puteanum, nunc *Putignano* opidum in Apulia, hoc sibi nomen vindicasse a puteis ob eandem rationem. At quidquid id rei sit, et nihil obstante Pliniano textu Cl. Ignarra urbis derivationem de Palaestra Neap. pag. 228 a Putealibus haurit, qui quidem locus Romae proprie fuit, ubi Praetor ius dicebat. Quae vox cum Dicaearchia concordat, quaeque idem profecto sonat. Idem sentit Vincentius de Vero in Appar. Philologic. Cl. tandem Mazochius tom. I. Spicileg. Bibl. pag. 78 hanc vocem derivat ab Etrusco, quod *sulphur* significat, quippe cum ea loca a vicinis vulcanis sulphure, et bitumine passim scateant.

loniam Augustus deduxit. Iter uno latere populo debetur pass. XXX. Ager eius in iugeribus veteranis, et tribunis legionariis est assignatus. In hanc urbem iam ab anno V. C. DLVI. Romanorum Colonia fuerat deducta, sed instar Neapolitanae civitatis suis antiquis legibus, ut se regeret, obtinuit. Livius lib. XXXII. c. 6 quasdam Colonias fuisse deductas narrat in oras Campaniae maritimas, quo tricenas familias in singulas Colonias mitti iussum est. Triumviri hisce deducendis creati fuere M. Servilius Geminus, Q. Minutius Thermus, et T. Sempronius Longus. Hanc deductionem Velleius lib. I. c. 14 haud certam credit. Inde opidum temporis processu a Romanis proceribus auctum ornatumque fuit, ipsumque *pusillam Romam* appellari placuit, ut constat e Tullio ad Attic. lib. V. ep. 2 *Habuimus in Cumano quasi pusillam Romam: tanta erat in his locis multitudo!* Hinc etiam a Strabone lib. V. Geogr. *maximum emporium* salutatur, et Pompeius Festus de Verb. Sign. lit. M. sic scribit: *Minorem Delum Puteolos esse dixerunt, quod Delos aliquando maximum emporium totius orbis fuerit, cui successit postea Puteolanum.*

Haec urbs temporis progressu etiam Municipium evasit, ut constat e Tullio Orat. pro Coelio c. 5 sic scribente: *Nam quod est obiectum Municipibus adolescentem non esse probatum tuis, nemini unquam praesenti Puteolani maiorem honorem habuerunt.* Puteolani vero senatus ita facit inter alios mentionem Tacitus Annal. lib. XIII. c. 48 *Iisdem consulibus auditae Puteolanorum legationes, quas diversa ordo, plebesque ad senatum miserant: illi vim multitudinis, hi magistratuum, et primi cuiusque avaritiam increpantes. Cumque seditio ad saxa, et minas ignium progressa, necem, et arma proiiceret Caius Cassius adhibendo remedio delectus, quia severitatem eius non tolerabant, precante ipso, ad Scribonios fratres ea cura transfertur, data cohorte praetoria, cuius terrore, et paucorum supplicio rediit opidanis concordia.* Vbi videsis per haec

Municipium.

auctoris verba in hac urbe senatorium fuisse ordinem a plebe distinctum. Sunt etiam qui praefecturam fuisse arbitrantur, uti prodit Pompeius Festus. Illud interim pro explorato habemus, hanc urbem sitam fuisse loco terrarum pulcherrimo, et Romanorum nobilium frequentia celebrem, eximiamque evasisse. Tanta enim illorum procerum aedificiorum fuit ibi frequentia, ut eo tempore ditissimae, pulcherrimae, frequentissimaeque urbis nomine gauderet. Hinc mirum haud est, si a Cicerone ad Attic. lib. XIV. ep. 16 *Regna Puteolana* loca isthaec fuerint appellata sic scribente: *Ipse autem eo die in Paeti nostri tyrotarichum imminebam: perpaucis diebus in Pompeianum: post in haec Puteolana, et Cumana regna renavigavero. O loca caeteroqui valde expetenda, interpellantium autem multitudine pene fugienda!* Eo autem crevit huiusce urbis luxus, et domorum, et villarum frequentia, ut Romani illam prae ceteris omnibus unam adamarint, sumptusque maximos in aedificiis consumpserint.

Moenia fortissima.

Vrbs insuper munitissima habuit moenia, et turres, quae ad oppugnationem validissimae fuere, quam urbem Hannibal haud vi capere potuit. Hinc Livius lib. XXIV. c. 12 haec narrat: *Hannibal ad lacum Avernum (per speciem sacrificandi, reipsa ut tentaret Puteolos, quodque ibi praesidio erant) descendit.* Et paulo post subiungit: *Sacro inde perpatrato, ad quod venerat, et dum ibi moratur, pervastato agro Cumano usque ad Miseni promontorium, Puteolos repente agmen convertit, ad opprimendum Romanum praesidium . . . . Triduum ibi moratus Poenus, ab omni parte tentato praesidio. Deinde ut nihil procedebat, ad populandum agrum Neapolitanum magis ira, quam potiundae urbis spe processit.*

Vrbis moenia iam vetustate collabentia, et Herculeam portam refecisse Traianum Imperatorem posteriori tempore constat ex antiquis inscriptionibus. Vias etiam a Septimio Severo, et Antonino Pio legimus restaura-

tas, ut colligi potest ex aliis lapidibus a Capacio adductis lib. II. c. 24.

Sunt vero qui scribunt, Puteolanos habuisse eosdem magistratus, et cultum, ac Neapolitanos, et Cumanos, cum eiusdem essent originis. Hebonem etiam Puteolani coluere deum, quem Neapolitani eodem prosequebantur studio. Ibi insuper Consulis, atque Demarchi (1) mentio occurrit, ac fieri potuit, ut quo tempore Puteolos Colonia fuit deducta, Archontes desierint, et Consules cum Demarcho administrarint. Quin ad hanc usque aetatem Puteoli Graeca fuerint urbs, nemo est qui dubitat. Ipsa enim cum Graiae esset originis, et Cumanorum navale opidum, subsecutis temporibus, Romani longum post tempus urbis delectatione capti, ibi suas figendas sedes statuere. Hinc sensim urbs Romana effecta, relicto Grajo idiomate, mutatis moribus, et magistratibus. Hanc rem evenisse post secundum Punicum bellum scribunt nonnulli.

Atque haec satis quoad Puteolorum spectat originem.

---

(1) Demarchi, Δήμαρχοι Athenis veniebant illi magistratus, qui singulis *pagis*, Δήμοις praeerant. Sigonius de Rep. Athen. lib. 1. c. 2 sic docet: *Populos iampridem appello, quos illi δήμους vocarunt; quos si rei rationem attendamus, vicos appellare non incommode fortasse possimus. Demarchi apud Latinos nomine venit, pagorum magister, ille scilicet, qui in pagis ius reddebat.*

CAPUT II.

D. Pauli Apostoli Puteolos adventus: de antiquis urbis Templis. De Petri Toletani villa, de hortis Cluvii, et Lentuli.

In hanc urbem D. Paulum gentium doctorem Evangelicam Christi Religionem introduxisse certum est. Ex Actibus Apostolorum c. 28 v. 13 ipsum in hanc urbem venisse narratur; Καὶ μετὰ μίαν ἡμέραν ἐπιγενομένου νότου, δευτεραῖοι ἤλθομεν εἰς Ποτιόλους: *et post diem unum superveniente austro, secunda die venimus Puteolos.* Ibi Christi fidem praedicasse, et primum Episcopum D. Patrobam ex LXXII. Discipulis unum constituisse creditur. Hunc fuisse illum ipsum videtur, cuius meminit idem Paulus epist. ad Rom. c. 16 v. 14 Eum fuisse Puteolorum primum Praesulem ex constanti huius urbis antiquissima traditione constat. Vghellius de Episc. Neap. eiusdem meminit. Confersis etiam, quae prodit doctissimus Baronius Martyrol. die IV. Nov. et Annal. Eccles. anno LVI.

Everso vero Romanorum Imperio, Italia misere saeviterque a barbaris nationibus occupata, et devastata fuit a Vandalis, Gothis, Saracenis, aliisque efferatis gentibus. Bella, exterae gentes, terraemotus quibus saepe fuit subiectum solum ob vulcanorum subterraneas materias, maris aestuantis tempestates, a quibus identidem submersa fuere aedificia, vulcanorum vicinorum crepitus, atque ipsa vis, et senectus Puteolos eo adduxit, ut de antiqua Romanorum magnificentia, et maiestate vix rudera cum lacrymis ad seros supererint nepotes. Humanae vices quam multa immutant!

Augusti templum.

Hodiedum Cathedralis Ecclesia, Augusto olim dicatum sub Iovis nomine vetus templum fuit opere Corinthio; adhuc legitur haec epigraphes:

L . CALPURNIO . L . F . TEMPLUM . AUGUSTO .
CUM . ORNAMENTIS . D . D .

Sub porticu alius lapis eruderatus, ex quo L. Cocceium templi architectum fuisse colligitur.

Serapidis templum adsurgit haud procul a litore ad urbis septentrionem. Ipsum eruderatum fuit anno MDCCL. ex terrae aggestionibus regnante Carolo III. Borbonio, dum usque ad id tempus oppletum fuit. Nihil eo nobilius excogitari potest quoad magnificentiam, et architecturam. Eius forma exhibet perfectum parallelogramma. Iuxta quosdam eius longitudo est palmos Neapolitanos CCL. latitudo CC. Templum hoc columnis exornatum magnum habet atrium, circa quod sunt perplures camerae in ordinem dispositae: in medio exsurgit ara columnis quoque ornata, quarum tres extant adhucdum ordine Corinthio. Ante aram fuere reperti quidam ex aere annuli, ad quos victimae ad sacra facienda destinatae vinciebantur. Adytum, sive aedes est in ima parte, ubi numinis simulacrum olim adsurgebat. Totum hoc templum pretiosis marmoribus convestitum adspicitur, aeque ac pavimentum (1), cuius magna pars restat in praesentiarum.

Serapidis templum.

---

(1) Iuvat heic adnotare, supra huius templi pavimentum albo marmore stratum nunc temporis aquam scaturire ex parte, qua ortum respicit. Crediderim eandem aquam vel e vicina Sulphuraria, vel ex aliis vicinis locis per subterraneos meatus scaturiginem habere. Adhaec in eiusdem aedis vicinitate adsurgit hodiedum mephitica exhalatio.

Haec olim aqua medicinalis, et mephitica exhalatio (quarum partem paucis abhinc annis Illustrissimus huius urbis Episcopus Carolus Maria Rosinius in quibusdam cubiculis nuper excitatis aegrorum advenientium commodo heic collegit) olim eidem templo erat necessaria, ut plumbei tubi in aliquibus templi cameris facile commonstrant; nunc aqua isthaec, et mephitica exhalatio penitus deperdita, et aqua praesertim e terrae visceribus emanans, super templi pavimentum perpetuo undique restat.

Mirum interim, atque observatu dignum est, tres dictas columnas fuisse quondam perforatas a parvis propinqui maris pisciculis, qui audiuntur *Mytili Lithophagi*, ac *Pholades*, vulgo *dattili marini*. Per haec vicina loca quondam maris superficiem altiorem per longam aetatem, et temporis processu depressam fuisse ad unum omnes patrii narrant scriptores. Notatu heic dignum arbitror, hosce memoratos pisciculos ex ipso mari saepe exire, atque in vicinum littus sedem figere, lapidesque praesertim durissimos penetrare: ad quam rem demonstrandam possem heic Caietae littus meminisse, ubi vicinus mons durissima licet e silice a natura comparatus adspicitur, in cuius superiori parte idem adservatur phoenomenum.

Hoc templum habuisse atrium magnis ornatum columnis supra indicavimus, circa quod plures aderant camerae exornatae. Quidam falso fuisse sacerdotum has domos, alii ad alium inservisse usum perhibent. Probabilius est, easdem erectas ad excipiendos quibuscunque malis aegros affectos, qui huc conveniebant, ibique permanebant, donec a numine inspirati valetudinem recuperarent. Praeter haec templum habuisse aquas thermales, et balnea ad aegrotis sanitatem restituendam constat, uti ex ipsa cubiculorum structura eiusdem templi videre licet, et ex plumbeis etiam cuniculis repertis, ut paulo ante adnotavimus. Adhaec hunc deum Serapidem sub variis formis, atque figuris ab Ægyptiis repraesentatum fuisse liquet (qui Puteolos, aliaque in opida ipsius cultum invexere) vel Ammonis, Osiridis, Isidis, aut Iovis. Ipsum vero veteres veluti morborum omnium depulsorem sunt venerati, ut ex variis lapidibus a Grutero pag. XXII. probatur. Hinc Serapidis nomen a Graeco descendit Θεραπευω *sanitatem restituo*. Verum ex quibusdam liquet scriptoribus, hunc deum saepe fuisse pro Esculapio acceptum medicinae numine. Ex his aliisque rebus satis elucet, supradictas cameras, quarum pars in eo templo Puteolano restat, ad nullum alium inservisse usum, quam ad infirmos excipiendos. Ad hoc etiam confirman-

dum possem heic et aliorum Serapidis templorum alibi, et praecipue apud Canopum in Ægypto., et Esculapii apud Pergamum structuram afferre, quae profecto eiusdem erat formae, nempe cum cameris circum atrium, ubi aegri commorabantur, ut salus illis esset restituta pro temporis opportunitate.

Cum vero fuit effossum Puteolanum templum, reperti fuere quidam lapides hoc modo: *Dusari sangrum.* Sunt qui putant eosdem eruderatos in ipso templo, ex quibus certe arguendum esset, hoc fuisse Serapidi dicatum. Ad quod primo dicendum hanc epigraphen marmore sculptam differre ab aliis marmoribus, quae in Serapidis restant templo; ac inde haud ad idem pertinere templum. Adhaec sunt qui arbitrantur, hanc ipsam alio loco repertam, sed haud procul a descripto templo. Quid ergo hoc *Dusari sangrum?* Plures quondam Puteolos coelo, et religione ipsa discrepantes gentes adventasse ab historiographis perhibetur, uti praesertim illae quae ex longinquis adventabant regionibus, ut nempe ex Arabia, Syria, Phoenicia, et ex Ægypto, quae, pro suo unaquaeque studio, deos ipsos prosequebantur, eaeque diis aediculas, arasque Puteolis aedificarunt. Hoc ergo Arabum numen iuxta Bochartum Bacchum, vel Solem significasse, ac inde deum veluti ipsosmet coluisse constat. Idem Bochartus hunc Dusarem, vel Dysarem asserit, qui *dominum libertatis* significat, vel *expressionis uvarum*, vel *convivii* Bacchum fuisse ab Arabibus, et praecipue a Palaestinis populis adoratum. Arabes vero, et Palaestini negotiatores Puteolis commorantes hunc patrium deum huc adsportarunt. Doctissimus Seldenus De Diis Syris Syntagm. 2 4 hunc Dusarem Arabibus corrupte dictum *Diapharem* fuisse ait, ut est apud Tertullianum Apologet. c. 24. Hinc scribit laudatus auctor non solum Bacchum hac quadrangulari saxi specie cultum, verum etiam Venerem, et Martem apud orientales vetustissimo olim tempore honore prosecutos.

Hoc vetustissimum, et nobilissimum urbis templum,

civium, et exterorum advenientium commodo ad mare positum conlapsum fuit profecto ex terraemotibus, bellis Barbarorum assiduis, aliisque causis. Et re sane vera Novi Montis eruptio, et huius soli motus terrae hanc magnificentissimam molem everterunt. Adhaec in hanc urbem Barbarorum, et diversarum gentium adventus, a quibus aedificia cuncta saepe igne ferroque sunt destructa, causa procul dubio fuere, ob quam cuncta deperdita sunt, et praesertim hoc templum. His omnibus addendae primorum Christianorum Imperatorum persecutiones, qui deorum fana igne concremarunt; et praeter alia Serapidis templa ubique terrarum vel incensa, vel derelicta, vel a fundamentis eversa. Hoc praeterea templum terrae aggestionibus repletum crediderim: ipso enim derelicto, et urbe saepe incensa, aquarum inundationes vicinam terram adeo e propinquis montibus abraserunt, ut propiora fano loca penitus oppleverint, et mare totam litoris partem repleverit, templumque ipsum cum adiacentibus terris fuerit oppletum. Plura si cupis de Serapidis Puteolano templo, adisis Cl. Iorium in opere, quod inscripsit, Monumenti inediti di Antichità etc. Napoli 1820.

Petri Toletani villa.

Prope descriptum Serapidis templum fuit olim Petri Toletani Neapolitanorum Proregis villa, quam ille excitavit in loco, qui nunc dicitur *la Malva*. Heic enim hortos ipse habuit amoenissimos, et domum satis commodam aedificatam anno MDXL. quae ad mare usque extendebatur, quamque idem condidit, quo Puteolani post Novi Montis eruptionem anni MDXXXVIII. in urbem rursus redirent perterrefacti, ut ex hac patet inscriptione:

PETRUS . TOLEDUS . MARCHIO . VILLAE . FRANCHAE
CAROLI . V . IMPERAT
IN . REGNO . NEAPOLITANO . VICARIUS . UT
PUTEOLANOS . OB . RECENTEM
AGRI . CONFLAGRATIONEM . PALANTES . AD
PRISTINAS . SEDES . REVOCARET
HORTOS . PORTICUS . ET . FONTES . MARMOREOS
EX . SPOLIIS

QUAE . GARSIAS . FILIUS . PARTA . VICTORIA
AFRICANA . REPORTAVERAT
OCIO . GENIOQUE . DICAVIT . AC . ANTIQUORUM
RESTAURATO
PURGATOQUE . DUCTU . AQUAS . SITIENTIBUS
CIVIBUS . SUA . IMPENSA
RESTITUIT . ANNO . A . PARTU . VIRGINIS . MDXL

Post tot annos, ea villa, atque horti fuere derelicti: nunc ad hodiernae urbis defensionem, et praesidium in hac Toletana aede semiruta, et in arcem redacta milites commorantur. In hisce hortis reperta fuit anno MDCCIV. statua consularis Q. Flavii Maesii Egnatii Lolliani Mavortii, quae nunc adsurgit in foro Puteolano.

Praeter Serapidis Templum fuisse alia aliis diis erecta compertum habemus. Memoratur illud Neptuni, cuius rudera supersunt adhuc in loco, qui dicitur *la Starza* supra mare, et prope arcum triumphalem Antonini Pii haud procul a via Domitiana. Huiusce Templi meminit Tullius Quaest. Academ. lib. IV. c. 25 his verbis: *O praeclarum prospectum! Puteolos videmus, et familiarem nostrum Avienum, fortasse in porticu Neptuni ambulantem non videmus.* Extat lapis apud Capacium Hist. Neap. lib. II. c. 1 repertus in huius templi ruinis. Nicolas, Antich. di Napoli, pag. 118 ex quibusdam plumbeis olim repertis tubis ad aquas excipiendas balnea fuisse heic autumat. Verum id contra vulgarem opinionem, et accolarum vetustam traditionem, et scriptorum omnium auctoritatem est. Hoc templum igitur fuit prope mare supra portum Puteolanum. Nunc intercolumnium, et rudera a mari penitus cooperiuntur. Olim supra litus erat aedificatum. Neptuni templum.

Haud longe a Neptuni templo fuisse Cluvii, et Lentuli hortos ex Cicerone habemus lib. XIV. ep. 16 ita scribente ad Atticum: *V. Nonas conscendens ab hortis Cluvianis . . . . . has dedi literas, cum Piliae nostrae villam ad Lucrinum* etc. Ad ipsum Atticum de Lentuli hortis sic scribit lib. V. *Lentulus Puteolis inven-* Horti Cluvii, et Lentuli.

tus est vix in hortis suis se occultans. Quo in loco iidem horti, et quinam hic Cluvius, incertum. Ipsi prope litus fuere, et non procul a Lucrino lacu positi fortasse. De his nulla restat memoria, cum penitus eversi fuerint.

Dianae, aliorumque deorum templa.

Fuit etiam Dianae Templum Puteolis ex statua reperta, quam memorat Capacius loco ante citato, et columnis quibusdam ordine Corinthio. Nympharum Templum supra litus exsurgebat, cuius etiam extant in praesentiarum vestigia, et praesertim ex albo marmore columnae. Huius mentionem facit Philostratus in vita Apollonii. Hoc Templum erat inter Ciceronis Academiam, et Neptuni fanum: hodiedum intercolumnium, et rudera restant in mari. Cl. Iorius testatur aquaeductus partem adhuc extare, et huiusce rudera identidem reperiri supra littus, quae aquam in templum ferebant. Videsis citatum auctorem, Guida di Pozzuoli, edit. Neap. 1822 pag. 48 et seqq.

Iunonis Pronubae Templum aliud quondam Puteolis extitit, quod quaedam Petronilla Marci Antonii Augustalis uxor condiderat. Fuit etiam Templum Herculi sacratum; hinc Traianus Imperator huius urbis muros restauravit, unamque ex ipsius portis Herculeam, fortasse ab Herculis aede appellari iussit.

Antequam templorum descriptioni finem imponamus, unum addendum restat. Anno MDCXCIII. stylobates alto marmore fuit reperta, quae nunc in foro Puteolano adsurgit. Supra hunc stylobatem aderat signum Tiberii Caesaris. Ea quadrata est forma, et opere anaglyptico XIV. repraesentat figuras XIV. Asiae nempe Minoris urbes, uti ex singularum patescit nominibus, quae adhuc leguntur. Eas vero XII. motu terrae desedisse scribit Tacitus lib. II. c. 47 Annal. En eius verba: *Eodem anno duodecim celebres Asiae urbes collapsae nocturno motu terrae.* Inter alias urbes Tmolus, Philadelphia, Apollonia, Temnus, aliaeque cecidere. De hoc motu terrae mentionem facit Plinius lib. II. c. 86 Hist. Natur. *Maximus terrae, memoria mortalium, extitit motus Tiberii Caesaris principatu, duodecim urbibus Asiae una nocte prostratis.*

Orosius lib. VII. c. 4 hunc terrae tremorem ad tempus refert, quo Christus Dominus Cruci fuit adfixus. Hunc alium etiam horrendum nonnisi XIV. post annos evenisse per historiam certiores facti sumus, etiam imperante ipso Tiberio. Consulsis eiusdem Taciti scholiastes in hunc locum. Tiberius earundem urbium funestam miseratus catastrophen, rursus eas aedificavit. Puteolanorum igitur respublica ad grati animi erga ipsum Imperatorem significationem, memoriam hanc cum statua conlocavit in medio urbis foro. Vide Bulifonem in Dissertationem, quae legitur in Thesauro Rer. Rom. Graevii, et Gronovii tom. XI.

CAPUT III.

De Portu Puteolano, deque eius Pharo. Describitur Amphitheatrum, uti extat: de S. Ianuario, et Sociis ad bestias damnatis. De lege lata ab Augusto de sedendo in Amphitheatro. De Theatro, de Circo, deque Ciceronis Puteolano. Sepulcreta tandem, et Viae veteres describuntur.

Puteolanus portus adhuc servat nobile antiquitatis monumentum; hic ab exteris nationibus fuit quondam celebratus, atque frequentatus. Puteolanos enim cum Ægyptiis, et praecipue cum Alexandrinis (1) commercium

(1) Ad tanti honoris memoriam ea in urbe extat vetustissimus lapis parieti adfixus cuiusdam domus secus viam non procul ab aedibus Seminarii Puteolani, in quo lapide fit mentio Alexandrinorum, Syriorum, et Asiaticorum mercatorum, qui Puteolos demigrabant, quique fortassis cuidam Lucio Calpurnio Duumviro Coloniae Puteolanae, vel ipsorum mercatorum Patrono statuam ob aliquod praestitum beneficium, vel ob commercium protectum in aliquo urbis loco dedicarunt: *L. Calpurnio. L. F. C. Calpurnio. L. F. Capitolino. Mercatores. qui. Alexandr.*

ultro citroque exercuisse compertum est. Haec vero civitas utpote satis apta ad mercaturam, et in opportuno loco sita naves aliarum gentium semper merces exonerantes recipiebat, divitiasque in dies augebat. Hinc Strabo lib. V. Geogr. scribit, hunc portum tam celebrem evasisse, ut ex cunctis partibus huc assidue adventarent exterae gentes. Livius lib. XXIV. c. 12 id etiam significavit de Fabio alloquens; *Ex auctoritate senatus Puteolos per bellum coeptum frequentari emporium communiit.* Et Tullius lib. V. ad Atticum sic scribit: *Cum per emporium Puteolanorum iter facerem.*

Portus, et pilae Puteolanae.

Id vero quod magis Puteolani portus magnificentiam efformabat, erant moles, seu pilae (1) quae vulgo di-

---

Asiai. Siriai. negotian . . . . tur. Ex hoc marmore quisque sibi persuadet, quam magnum commercium cum hisce gentibus tam dissitis fuerit celebratum, et quantum haec urbs magnificentissimum evaserit emporium. Hinc leges hanc ob rem sanctissimae latae fuere ad tantam diversarum gentium frequentiam continendam.

Praeter hoc monumentum extant duae epistolae Graeco conscriptae idiomate, et Puteolis olim prope Ecclesiam S. Euphemiae repertae, quae de commercio inter Tyrios, et Phoenicios mentionem faciunt. De iis epistolis occurrit mentio apud plures scriptores, et praecipue apud Gruterum in Thesauro pag. MCV. Mattorellius Colon. pag. 529 et seqq. Lasena Gymnas. Neap. Spanhemius in Orbe Rom. c. 11 aliique easdem epistolas marmore sculptas memorant. Hae quidem conscriptae videntur anno circiter post natum Christum CLXXIV. imperante Marco Aurelio, quo tempore commercium hoc inter Puteolanos, et Phoenicios maxime vigebat.

(1) Hasce pilas, seu substructiones non solum Puteolis, verum etiam aliis huiusce maris locis fuisse constat. Puteolanae pilae fortasse aliis magnificentiores fuere: at haud sunt praetereundae illae, quae adhuc sub undis visuntur prope Nesidem insulam, Miseni portum, et Iulium, ubi adhucdum dicuntur *Saxa famosa*, seu vulgo *le Fumose.* Hae moles procul dubio fuere satis magnificae Romanorum aevo, sed probabile est, easdem multo ante aedificatas fuisse, et a Graecis ipsis, non vero a Romanis, qui easdem temporis progressu restaurarunt.

cuntur: *il molo di Pozzuoli.* Ex his restant nonnullae, quae ad navium stationem erant constructae. In his erant annuli ex aere, ad quos rudentibus naves alligabantur. Strabo easdem memorat lib. V. et Seneca, qui scribit epist. LXXVII. *Hodie nobis naves Alexandrinae apparuerunt, quae praemitti solent, et nuntiare secuturae classis adventum; tabellarias vocant. Gratus illarum Campaniae adspectus est. Omnis in pilis Puteolorum turba consistit.* Quidam putant hasce pilas XX. alios potius XXV. fuisse, ut ex marmore reperto patet.

Supra extremam pilam ex opere lateritio adsurgebat olim Pharus Puteolana instar Alexandrinae, cuius meminit Plinius Hist. Natur. lib. XXXVI. c. 12 hoc modo: *Vsus eius nocturno navium cursui ignes ostendere, ad praenuntianda vada, portusque introitum: quales iam compluribus locis flagrant, ut Puteolis, ac Ravennae.* Ex lapide reperto anno MDCLXXVII. compertum habemus, easdem Puteolanas moles vi maris olim excisas, et confractas restauratas esse ab Antonino Imperatore, ut legitur in pulcherrimo lapide supra portam Puteolanam novam. Ob tanti beneficii memoriam Puteolani cives eidem Imperatori triumphalem arcum erexerunt, uti narrat Capitolinus in eius vita:

Antiquissimo aevo tot gentes, et urbes supra hoc litus extitere, quarum urbium incolae commercium cum vicinis, dissitisque populis exercuerunt: hinc ea de causa hasce moles passim in Puteolano erexerunt Cratere, quo commodius commercium haberent, et ut advenientes ad haec loca tutius super litus descenderent.

IMP . CAESARI . DIVI . HADRIANI . FIL
DIVI . TRAIANI
PARTHICI . NEPOS . DIVI . NERVAE .
PRONEPOS . T . AELIUS
HADRIANUS . ANTONINUS . AUG . PIUS . PONTIF
MAX . TRIB . POT . II .
COS . II . DESIGN . III . P . P . OPUS
PILARUM . VI . MARIS
CONLAPSUM . A . DIVO . PATRE . SUO
PROMISSUM . RESTITUIT .

Ob eandem etiam rationem Puteolani ob restauratas hasce pilas, hunc arcum triumphalem prope portum erexerunt. Huiusce bases hodiedum restant inter Ecclesiam S. Francisci, et SS. Mariae Virginis Adnunciatae supra litus. In eo loco fuit olim vectigalium ingressus ad urbem ex mari provenientium.

Falsum vero est easdem pilas fuisse a Caligula Imperatore constructas: hic enim contabulavit navibus totum mare, quod a Puteolis Baulos extenditur. Easdem nunc temporis falso incolae appellant *i Ponti di Caligola*. Ex Suetonio in eius vita c. 19 ediscimus, illum Xerxem imitatum fuisse, qui Hellespontum olim contabulavit, quo ex Asia in Europam traiiceret. Medium autem spatium colligavit Baulos inter (ut ex Dione lib. XL. accipimus, sed ex Suetonio inter Baias). En biographi verba: *Nam Baiarum medium intervallum Puteolanas ad moles trium millium, et sexcentorum fere passuum ponte coniunxit, contractis undique navibus onerariis, et ordine duplici ad anchoras collocatis, superiectoque aggere terreno, ac directo in Appiae viae formam. Per hunc pontem ultro citroque commeavit biduo continenti. Primo die phalerato equo, insignisque quercica corona, et securi, et cetra, et gladio, aureaque chlamyde. Postridie quadrigario habitu, curriculoque biiugi famosorum equorum, praeseferens Darium puerum ex Parthorum obsidibus: comitante praetorianorum agmine;*

et in essedis cohorte amicorum. Huiusce portus meminit etiam Iosephus Antiqq. Iudaic. lib. XIX. c. 1 et Xiphilinus C. Calig. c. 4. Ob tot onerarias naves a Caligula contractas, annona sic neglecta est; ut populus propemodum fame periret. Hinc Seneca de Brevit. Vitae c. 18 sic scribit: *Dum ille* (Caligula) *pontes navibus iungit, et viribus imperii ludit, aderat ultimum malorum obsessis quoque, alimentorum egestas. Exitio pene, ac fame constitit etc.* Neptuno vero sacrificasse, antequam pontem triumphans ingrederetur ex Dione loco ante citato accipimus; supra pontem varia diversoria statuit ad advenientium commoditatem.

Vnum tandem addendum restat de Puteolano sinu, fuisse ipsum primitus dictum ab Aristotele de Mirabil. et a Strabone lib. V. Geog. Κυμαῖον κόλπον, *Sinum Cumanum*, et a Mela lib. 2 c. 4 *Puteolanum sinum*, et ab aliis *Craterem Puteolanum* ab eius rotunda forma.

In hac urbe perplura artis opera extitere. Amphitheatrum primum occurrit, quod olim intra urbem fuisse creditur; nunc extra novam urbem iuxta S. Iacobi templum: hoc vulgo ab indigenis dictitatur *le Carceri di S. Gennaro*, aut *il Coliseo.* Illud non parum distat a Campani Amphitheatri maiestate, quamvis illud prae hoc latius atque magnificentius fuit. Amphitheatri Puteolani arena, quae nunc hortus est, pedes habet CLXXII. longitudine, et LXXXVIII. latitudine, eaque est amplior Campana. Porticus interne integer adhuc restat, necnon et διαζώματα, seu praecinctiones, vomitoria, et scalaria visuntur, quamvis terrae aggestionibus opplentur. Amphitheatrum

Vrbs Puteoli prae antiqua Capua minor fuit, et tamen in ea tot aedificia, et publica, et privata fuere, et ipsum magnificum Amphitheatrum, de quo diximus. Puteolis vero et plura publica, et magnifica opera extitere, sed minora; nam prope Campanum prae ceteris fuit Catabolum, de quo videsis quae diximus lib. I. c. 5. Vtrum vero illud Puteolis extiterit, adhuc sub iudice lis est. Ad nostram usque aetatem nulla huiusce aedi-

ficii pervenit memoria. Crediderim igitur Catabolum fuisse procul ab ipso Amphitheatro, ut Capuae, ubi per subterraneum meatum feris iter esset, cum in Amphitheatrum ducerentur, quo tempore populo spectacula edebantur, eaeque nonnisi caute pervenirent. Nec vero nostrates scriptores audiendi, qui in ipso Amphitheatro feras mansisse arbitrantur. De antiquo igitur Puteolano Catabolo nulla ad nos pervenit memoria.

S. Ianuarius, et Socii ad bestias damnati.

In hoc Amphitheatro ad feras pro Christiani nominis fide damnatus fuit Timothei (1) Campaniae Praesidis iussu D. Ianuarius Beneventanus Episcopus cum Sociis; uti constat ex Actis sinceris Bononiensibus (2), ibique ferae crudelitatis oblitae ad illorum pedes se proiecere: ad quod mirum quinque millia hominum Christi fide sunt imbuti, et tandem Praesidis eiusdem iussu capite plexi sunt in Foro Vulcani (3).

Hoc insuper aedificium tam grande fuit, ut ibi hominum frequentia quam magna ad sedendum commode conveniret. Hinc Carletus in opere quod inscripsit, *la Regione Brugiata*, nota LXXV. asserit hoc XXV. millia, et amplius hominum recepisse, dum istud aliis minus, et inferius pauciores continere debuit. Nam Cam-

---

(1) In Actis sinceris Bononiensibus per Cl. Mazochium productis Proconsul Dracontius nominatur, non vero Timotheus, ut habent Romani Breviarii Lectiones, et Bedae Martyrologium. Laudatus vero Mazochius nunquam Graecum aliquem Timotheum nomine in Martyrum horum gestis extitisse probat, sed hunc potius Dracontium, qui pluries occurrit in nonnullis Martyrum Actis. Videsis Cl. laudatum auctorem loco supra citato pag. 89 et in Kalend. Neap. pag. 272.

(2) En ut ex Actis sic colligitur: *Alia vero die secundum iussum Iudicis paratur arena in civitate Puteolana, adducuntur Sancti ad amphitheatrum.*

(3) Hic locus ex Actis sic enunciatur: *Interea Sancti dum pervenissent ad locum, ubi decollandi erant*, idest a Sulphurataria. Hunc locum indigenae nunc appellant *la Solfataja*: vide infra quid sibi vult hoc vocabulum.

panum, et praesertim Romanum, et Veronense quod prae ceteris maximum habetur iuxta laudatum auctorem, cum spectacula edebantur, XC. mille homines circiter excipiebat.

Ad tantam igitur diversarum nationum frequentiam amplectendam plures ab Imperatoribus leges huc spectantes latae fuere; et Puteolis praecipue (nam ibi licentia, et haud recti mores vigebant) Augustus prout ex Tranquillo est in eius vita c.44 ad sedendum legem tulit, in Amphitheatro, et ad mores corrigendos castigandosque: ex ipso vero auctore compertum est, senatorem quendam in Amphitheatro Puteolano male exceptum fuisse. Hoc igitur adeo ludis celebre evasit, ut e longinquis regionibus huc gentes, et praecipue Viri principes, et Reges ipsi ad visendum advenirent. Hinc Dio lib. XXXVI. Tiridatem Armeniae Regem tradit advenientem in Italiam, in Puteolano Amphitheatro fuisse adeo hisce delectatum, ut praesente Nerone, quasdam lancea bestias petierit, coronaque fuerit plaudente frequentissimo populo donatus. De huius adventu in urbem Romam, atque spectaculis magnificentissimis editis agit etiam Tranquillus in Nerone c. 13.

Supra diximus in hoc Amphitheatro D. Ianuarium cum Sociis ad bestias damnatum. Hunc autem Christianae fidei Athletam antequam ad arenam descenderet, inclūsum in carcerem subterraneum in ipsius Amphitheatri caveis fama est. Hodiedum restat adhuc ipse, qui plurimis abhinc annis in Ædiculam eidem Martyri dicatam fuit conversus a Marchesio Puteolano Episcopo.

De hoc Amphitheatro dicendum superest, hoc nunc penitus ruinosum totumque sub immensis ipsis ruderum ruinis esse, nihilque aliud superesse, quam interiorem porticuum partem opere lateritio. Hoc vero non tam magnificum, quam Campanum fuit: nam (ut diximus c. 5 lib. 1.) illud ipsum fuit tam magnum, et nobile, ut terno porticuum ordine fuerit extructum, et satis amplum, atque Puteolano splendidius, cum idem a Cam-

pana Colonia fuerit excitatum (ut demonstravimus) quae ditissima profecto fuit. Puteolanum angustius fuit, et uno, vel altero porticuum ordine dispositum, quamvis hoc Campano maius, quod hodiedum etiam manet quasi integrum.

Prope etiam S. Iacobi Ecclesiam visuntur adhuc magna fabricae rudera, ibique magna extat piscina, quae paucum differt ab ea, quae Baulis est. In illa igitur parte, in qua et Amphitheatrum, et plura alia antiqua manent aedificia penitus ruinosa, extendebatur vetus opidum, quod quondam iuxta Strabonem super collis supercilium aderat ad mare septentrionem spectans. In hoc loco, et passim per vicinos agros hodiedum restant tot immensae aedificiorum ruinae, templa, domus, ut haud sine lacrymis admirari quisque possit. Ibi tot Romanorum villae, tot illorum divitum aedes, qui heic ad rusticandum turmatim confluebant variis anni temporibus, et ubi loci salubritate, et amoenitate fruebantur. Quot choreae, cantns, plausus, quot festa in hac urbe tam divite non edebantur! ibi igitur tot ludos cum in Amphitheatro, tum in Theatro, et in Circo habitos, et Regum praesentia celebratos constat. Hinc dubio procul ipsimet hanc urbem expetebant, quo huius amoeni maris vicinitate fruerentur. Ea enim Inferum, Superumque mare, tot insulas, tot colles peramoenos, Baias, Misenum, Cumas, aliasque urbes in ridenti sinu cum piscosis lacubus positas prospectabat. Iure meritoque ille eloquentiae pater Tullius heic villam sumptuosissimam *Academiam* dictam possedit; viros sapientissimos ex urbe, aliisque locis arcessivit; ibique tandem *Quaestiones* elucubravit. Vide igitur ad quem magnificentiae statum ea urbs pervenerit, quae maximos Romanae reipublicae viros exceperit!

Theatrum. Haec insuper non solum ludis amphitheatralibus, verum etiam scenicis, et circensibus fruebatur. Ipsa enim utpote in deliciosissimo Campaniae angulo sita, et prope amoenissimum litus, et coeli clementia, fortunaeque

indulgentia semper utente, cives otio, vitaeque illecebris vacabant: unde mirum haud, si magnificum in ipsa descriptum Amphitheatrum cives erigendum curarint, et Theatrum quoque nobilissimum, in quo scenici ludi saepissime edebantur. Hoc fuit, ubi olim erant Heronymi Columnae horti, et illud terraemotibus desedit, longaque vetustate senescens. In eius ruinis hoc fuit repertum marmor: GENIO. THEATRI. AUGUSTI. Praeter hoc theatrum intectum, fuit aliud tectum a Graecis Ὠδεῖον dictum. Hoc extitisse ait Cl. Iorius, Guida di Pozz. pag. 66 e regione Neptuni templi, seu Thermis, in quo loco adhuc plura supersunt rudera.

Puteolani Theatri mentionem facit Aulus Gellius lib. XVIII. c. 5 narrans quendam Antonium Iulianum Rhetorem in Theatro Ennii poetae VII. Annalium librum populo coram legisse. Hinc scribit citatus auctor. *Cum Antonio Iuliano Rhetore, viro hercle bono, et facundiae florentis, complures adolescentes familiares eius Puteolis: .... , voce admodum scita, et canora Ennii annales legere ad populum in Theatro.*

Et quoniam huc sermo nos deduxit, iuvat heic eruditum advertere lectorem, apud Graecos usuvenisse, ut in Theatro varia peragerentur. Nam hoc non ludis tantum scenicis inservisse scimus, verum aliis etiam rebus, quae ad rempublicam spectarent. In Theatro enim mos fuit populo conciones habere, item de reorum suppliciis statuere, aliisque rebus magni momenti. Hinc ex Frontino lib. III. Stratag. ediscimus, *Alcibiadem in Theatro disseruisse, ubi ex Graecorum more locus consultationis praebebatur.* Cui respondet Taciti auctoritas Hist. lib. II. c. 80 de Vespasiano sermonem ita facientis: *Tum Antiochensium Theatrum ingressus, ubi illis consultare mos est, concurrentes, et in adulationem effusos alloquitur.* Et Iustinus lib. XXII. c. 2. de Agathocle Siciliae tyranno haec scribit: *Agathocles velut reipublicae statum formaturus, populum in Theatrum ad concionem vocari iubet.* Celebre est illud facinus,

quod narrat S. Lucas Actor Apost. c. 19. Dum enim D. Paulus Christi fidem apud Ephesios introducere conatur, Demetrius quidam argentarius Dianae Ephesinae ποιῶν ναοὺς ἀργυροῦς Ἀρτέμιδος, *faciens aedes argenteas Dianae*, commovit totam civitatem. Hic in Theatrum currit, populum pro concione habet, magnam esse Dianam Ephesinam, et antiquam religionem iam iam evertendam, nisi statim Paulum ex urbe eiecirint. Hic tumultus videtur maxime in Theatro fuisse, uti ex his D. Lucae patet verbis; Καὶ ἐπλήσθη ἡ πόλις ὅλη συγχύσεως. ὥρμησάν τε ὁμοθυμαδὸν εἰς τὸ θέατρον συναρπάσαντες Γάϊον, καὶ Ἀρίσταρχον Μακεδόνας συνεκδήμους τοῦ Παύλου: *Et impleta est civitas tota confusione, irrueruntque unanimiter in theatrum, corripientem Caium, et Aristarchum Macedonas, comites Pauli.*

In Theatris etiam suppliciis homines animadvertebantur. Occurrunt passim exempla cum de Graecis, tum de Romanis Theatris. In Actis Martyrum saepe legitur, Christianos athletas variis in Theatris suppliciorum generibus fuisse punitos, ut S. Ignatium Martyrem, Sanctam Perpetuam, et Felicitatem, aliosque. Suetonius vero in Aug. c. 45 narrat histrionem Stephanionem togatarium in Theatro per trina Theatra virgis caesum, et postea relegatum.

Ciceronis Puteolanum.

Ad Puteolorum qua vergit occidentem, cuiusdam vetusti aedificii supra litus restant adhuc rudera, quod M. Tullii Ciceronis villam fuisse arbitrantur quidam patrii scriptores, quam villam ipse *Academiam* vocitabat. Re saue vera Plinius Hist. Natur. lib. XXXI. c. 2 illius describens situm, haec ait: *Digna memoratu villa est ab Averno lacu Puteolos tendentibus imposita litori, celebrata porticu, ac nemore, quam et vocabat M. Cicero Academiam ab exemplo Athenarum (ibi compositis voluminibus eiusdem nominis) in qua et monumenta sibi instauraverat, ceu vero non est in toto terrarum orbe, fecisset. Huius in parte prima, exiguo post obitum illius, Antistio Vetere possidente*, e-

ruperunt fontes calidi, perquam salubres oculis, celebrati carmine Laureae Tullii, qui fuit e libertis eius, ut protinus noscatur etiam ministerium haustus ex illa ingenii maiestate. Ponam enim ipsum carmen dignum ubique, et non ibi legi.

Quo tua, Romane vindex clarissima linguae,
Silva loco melius surgere iussa viret;
Atque Academiae celebratam nomine villam
Nunc reparat cultu sub meliore Vetus.
Hinc etiam apparent lymphae non ante repertae,
Languida, quae infuso lumina rore levant.
Nimirum locus ipse sui Ciceronis honori
Hoc dedit, hac fontes cum patefecit ope.
Vt quoniam totum legitur sine fine per orbem,
Sint plures oculis quae medeantur, aquae.

Haec insuper Ciceronis villa celeberrima fuit, et maximum agri Puteolani ornamentum aestimabatur. Heic igitur rusticabatur omnium gentium patronus, nobilissimus Romanae eloquentiae parens, mens Curiae Tullius. Heic illum de Philosophia disserentem Caesar, illum Augustus, illum Consules, ceterique Romanae reipublicae praestantissimi Viri, alterum veluti Latii Platonem audiebant. Hoc in loco, eheu crudele fatum! Nunc *claudit saturas vespere pastor oves*, et pastorum iurgia refert, qui divinis olim eloquentiae vocibus resonabat. Adhuc vero restant plura huius aedificii veneranda vestigia; namque compacti lateres muri partem sustinent; adhuc tandem facile agnosci possunt stylobatae, intercolumnia, et fornicatae molis structura.

Hoc magnum monumentum hactenus descriptum Cl. Iorius, Viaggio di Pozzuoli, Napoli 1822 pag. 87 et seqq. asserit haud fuisse Ciceronis Academiam, sed Puteolanum Circum, vel Gymnasii partem, vel Stadium, ubi ludi pubblici saepissime fiebant; idque arguit ex fabricae structura, et ex aliis ruderibus, quae supersunt,

praesertim gradibus, aliisque rebus, quae hanc fabricam magnificam condecorabant. Locus hic iuxta citatum auctorem adhuc *lo Stajo* vulgo dicitur. Ciceronis vero Academia alio loco ponenda est, et parum ab hoc loco dissita nempe prope mare, et non procul a Nympharum, et Neptuni templis, ut ex ruderibus videre est, uti scribit citatus auctor.

In Circo Puteolano plura spectacula edebant cives: hinc et festa quaedam sub *Pialium* nomine Antonini Pii in honorem fiebant quotannis, quae idem Imperator in Hadriani patris honorem instituerat. Haec igitur festa, vel certamina instituta fuerunt ab Antonino Imperatore in hac urbe, eaque Graecanico salutata fuere vocabulo Εὐσέβεια, vel Εἰσελαστικά. Quaenam ea fuerint, docet nos Vitruvius lib. IX. in prooem. hoc modo: *Nobilibus athletis qui Olympia, Pythia, Isthmia, Nemea vicissent, Graecorum maiores ita magnos honores constituerunt, uti non modo in conventu stantes cum palma, et corona ferant laudes, sed etiam cum revertuntur in suas civitates cum victoria, triumphantes quadrigis in moenia, et in patrias invehantur.* Hinc eam ob rem ludi isti appellati sunt Iselastici ab εἰσέλευσις, *ingressus* in aliquam urbem. De iis facit etiam mentionem Plinius lib. X. epist. 125. Extat lapis Puteolis repertus apud Capacium Hist. Neap. lib. II. ubi fit mentio de hisce ludis.

IMP . CAESARI . DIVI . HADRIANI . FIL
DIVI . TRAIANI . PARTHICI . NEP . DIVI . NERVAE
PRONEP . T . AELIO . HADRIANO . ANTONINO . AUG . PIO
PONT . MAX . TRIB . POT . V . IMP . II . COS . III .
P . P . CONSTITUTORI . SACRO . CERTAMINIS . SELASTICI
SOCII . LICTORES . POPULARES . DENUNTIATORES
PUTEOLANI .

Peragebatur etiam Puteolis aliud certamen sub *Buthysiae* nomine Ἀγὼν Βουθυσίας, *Buthysiae certamen*, nempe bovis immolatio, vel bovicidium. De hoc ludo disseruit Cl. Ignarra de Palaestra Neap.

Spartianus c. 25 Hadrianum narrat Imperatorem, cum esset Baiis, supremum obiisse diem, et in Academia Ciceronis fuisse tumulatum; *Post hoc Hadrianus Baias petiit, Antonino Romae ad imperandum relicto. Vbi cum nihil proficeret, arcessito Antonino, in conspectu eius apud ipsas Baias periit die VI. iduum Iuliarum, invisusque omnibus sepultus est in villa Ciceroniana Puteolis.* Idem auctor c. ultim. subiungit, eundem Imperatorem iuxta eius sepulchrum templum sibi erigendum curasse; *Templum denique ei pro sepulcro apud Puteolos constituit, et quinquennale certamen, et Flamines, et Sodales, et multa alia, quae ad honorem quasi numinis pertinerent.* Idem narrat Aurelius Victor de Caesar. c. 14. Iornandes de Regnor. Success. c. 74, aliique.

Templum Antonino erectum nonnulli illud ipsum esse arbitrantur, quod nunc sub Neptuni salutatur nomine. In eodem vero repertae fuere quaedam Hadriani statuae laurea corona, paludamentis, aliisque imperatoriis signis decoratae. Capacius lib. II. Hist. Neap. c. 2 lapidem refert cum columnis repertum.

Prope Ciceronis villam Cl. Iorius pag. 56 scribit fuisse Iulii portus Pharum ad venientium commodum. Huius fabricae rudera visuntur nunc sub aquis marinis, prope quem locum saepe adservasse idem auctor asserit alias vetustas fabricas sub iisdem aquis positas, quas incolae vocant *le Fumose*, olim dictas *Saxa famosa*. Hoc monumentum fortasse ad vicinum portum pertinuit.

Supra descriptas hactenus aedificiorum ruinas ad occidentem, ubi antiqua urbs adsurgebat, restat adhuc viae Campanae (1) pars: in loco vero, ubi dicitur *S. Vito*,

---

(1) Via Campana, quae fuit Appiae ramus, ita vocatur, quod a Capua incipiebat, et ad Puteolos usque protendebatur. Ea fuit etiam dicta Consularis, quod reipublicae aevo silice quadrato fuit strata. Plinius huius facit mentionem lib. XVIII. c. II

sepulchreta sunt ex utroque viae latere : ea in praesentiarum ab indigenis *Columbaria* dicuntur; semidiruta nunc adservantur, in quibus adsunt symbolicae figurae, et anaglypticae, *a stucco.*

Nihil hac via nobilius, et splendidius; restat heic quasi integra; ex ea parte qua ad antiquam urbis portam itur, cuius pars superest; ibi olim vectigalia Puteolana aderant. Adhuc *Pondera* heic dicuntur ab incolis, quippe quod omnia quae a mari proveniebant, ponderabantur, et vectigal solvebatur. Hoc loco plura restant vetustarum fabricarum rudera, et praesertim tabernarum super litus ad merces servandas. Heic etiam tres viae coniungebantur, Campana scilicet, Antiniana, seu Neapolitana, et Domitiana. Quantam hominum frequentiam diu noctuque viae istae continere quondam debebant! Quot heic merces ex omnibus mundi partibus per hasce in urbem introducebantur? quot gentes coelo differentes ad urbem visendam huc confluebant? et quale magnificum spectaculum via praesertim Campana continere debebat, quae infinita sepulchra ab utroque viae latere habebat! Nunc etiam temporis post tot saecula, et post tot vices etiam advenientibus magnificentiam exhibet via isthaec, quae tot magnifica servat ruinosa monumenta, ut cum Appia viarum regina decertare utique possit.

Hist. Natur. Haec per Leborios campos Puteolos viatorem ducebat. Non procul ab Aversa ramus aderat Campanae viae, qua Atellam erat eundum. Pratillius c. 8 de Via Appia lapidem recitat, ex quo compertum est, Imperatorem Antoninum Pium Campanam restaurasse viam.

CAPUT IV.

Puteoli Barbarorum, necnon coeli, aerisque ludibrium. Hodiernus urbis describitur status; Vulcani Forum, S. Ianuarii Ecclesia, colles, et Fontes Leucogaei, mons Olibanus, Astruni colles, Thermae Puteolanae, lacus Anianus, Scrobs Charonea, et S. Germani Sudatoria.

Iam diximus Puteolos olim urbem fuisse celeberrimam, et nobilissimam. Ea enim utpote ad mare posita, hinc evasit temporis progressu ditissimum et opportunissimum emporium ob maritimum commercium, quod exercuit cum longissimis, et dissitis nationibus. Huiusce vero urbis portus, prout ex Strabone lib. V. Geogr. accipimus, et capite antecedenti probavimus, adeo navibus fuit opportunus, ut tuta atque firma illarum esset statio. Hinc factum, ut non solum propinquae, sed exterae quoque nationes Puteolos quaesierint, atque adamarint. Haec enim urbs primum fuit a Cumanis occupata ex Euboea insula commigrantibus. Pone vero longam aetatem ab aliis capta, Romani rerum domini per plura saecula eandem adepti fuere. Postea Hannibal secundo Punico bello Italia potitus, Puteolos ad opprimendum adpropinquavit, ac Romanum praesidium ad occupandum frustra se convertit. Everso Romanorum Imperio, barbarae nationes in Italiam non semel, sed saepe descenderunt, atque urbes, et provincias populatae fuere. Primum anno CCCCVI. a Gothis Alarico duce, posteaque a Stilicone Arcadii, et Honorii Imperatorum praefecto, Italia iterum occupata, urbibus praecipuis incensis populatisque, Puteoli fatum idem horrendum subiere. Inde Gensericus Vandalorum Rex, ac postmodum Totilas post annum CCCCLV. et Gothi rursus Italiam ingressi, misere urbes depopulantur. Sequiori aevo Langobardi, Saraceni, Normanni, aliique populi ex septentrionalibus exciti caveis, montibusque,

Diversae gentes Puteolis dominantur.

et ex oriente provenientes non una vice, sed pluries Italiam adeo everterunt, ut penitus ab illa florentissima maiestate, in qua usque tunc permanserat, in pessimum adduxerint statum. Campania, utpote terrarum pars praeter omnes florentissima, cunctaeque urbes ultimam ruinam, atque fatum expertae fuere. Infinitum esset singula enarrare, quoties ab illis efferatis perditisque gentibus urbs Puteoli capta, atque cremata. Nam prae ceteris anno MDLIV. Oenobarbus Solimanicae classis praefectus fuit vastatus Inarimen, Prochytamque insulas; Puteolos tunc invictus Prorex Petrus de Toledo prudentia defendit, illamque urbem ex immani Barbarorum clade liberavit. Tandem a diversis aliis ducibus saepe fuit occupata, et populata, quos ne in longum progrediamur, silentio praeterimus.

A Barbarorum manibus erépta millies urbs, coeli, aerisque inclementia pluries horrendum subiit fatum. Anno MCXC. Vulcani Forum tantum igne, lapidibusque conflagravit, ut non solum vicinam incenderit regionem, verum etiam urbes longinquae mòtu terrae desederint; hinc anno MCCCCXLVIII. reaedificata, idemque consecuta adeo fatum, ut perplures emortui sint sub urbis ruinis. Nihil heic de terrarum motibus anni MDXXXVIII. nihil de illo anni MDCXCVI. quo tempore horrenda pluvia urbem evertit, pluraque aedificia conlapsa.

Super hoc litore plura antiquitatis pretiosa monumenta fuere reperta. Cum enim exaestuat mare, tunc varia lapillorum genera fluctus ubique proiiciunt. Adhaec passim alia reperta argenti, aurique frusta. Variis etiam in locis plures inventae sunt statuae, nummi cum bove humanam faciem praeseferente, inscriptiones, aliaque id generis. Hodiedum Puteolanum solum est penitus ab antiquo (ut ita dicam) statu immutatum propter assiduos motus terrae, et vicinorum vulcanorum conflagrationes; nihilque aliud restat de antiqua urbe, quam immensa passim vetusta aedificiorum non solum publicorum, verum etiam privatorum rudera sub immensis ipsis ruinis.

Antiqua urbs (ut ante diximus) sita fuit supra collem in litoris supercilio ad mare haud procul ab Amphitheatro, ubi nunc temporis tot aedificiorum adsunt reliquiae. Vrbs vero hodierna est condita non longe ab antiqua, eaque tam diversa ab illa, ut ibi potius aerem graveolentem respires ob tot nova aedificia simul conferta in ipso mari aedificata. Magna civium pars piscatoriam exercet artem, aut terrae culturam; ibi tandem omnia immutata, et praecipue ipsorum civium mores, qui potius in barbariem vergunt. Horum ipsa lingua sonat nescio quid Italum-Barbaricum. Adeo natura temporum progressu, et rerum colluvie mortalibus ipsis irridet! Antequam alio progrediamur, Guicciardinium Merc. Camp. pag. 195 de Puteolis, deque vicinis locis ita loquentem audiamus: *Gravis aer, habitatores rari, tuguria potius, quam domus, et inter otium, nulla redimibilis arte, aut industria, marcescens incolarum pauperies. Ludenti naturae hic olim ars insultabat: nunc ablegàtis miraculis artis, sibi unae antiqua certamina, nunc feralibus eruptionibus, nunc cinerum aggestibus natura indicere cogitur. Ingentia, quaquaversum cernuntur templorum, thermarum, ac villarum rudera, quae omnia populus quondam orbis dominus, pretiosioribus undequaque advectis oblectamentis, hic veluti in otii, et felicitatis theatrum collocarat. Sed cuncta temporis voracitas, et hominum barbaries attrivit. I nunc et vias silicibus constratas, Lucrinum lacum, Iulii portum, Ciceronis, Virgilii, Hortensii, Marii, Luculli, aliorumquè villas perquire. Fato cuncta cessere. Quin litus ipsum vicissitudini haud obnoxium, lamentàbiles, et ipse naenias antiquatae felicitati canere videtur.*

Prope Puteolos primum occurrit Vulcani Forum, quod vulgo dicitur *la Solfataja* (1). Mons hic urbi im- Vulcani Forum.

---

(1) Hic mons ab antiquis vulgo Vulcani Forum dictus; sequiori aevo, et post Romani Imperii lapsum mutato nomine *Sul-*

minet, et campus est undique subterraneis inclusus ignibus, qui passim tamquam e caminis incendium magno fremitu expirant, ut prodit Strabo lib. V. Geog. et Vulcani Forum etiam ab ipso appellatur ἡ τοῦ Ἡφαιστόυ ἀγορὰ, idest *Vulcani forum*: nam campus est fori instar, ubi e variis caminis sulphureis exhalat ignis, et campus ipse plenus est θειοῦ συρτοῦ, *sulphure tractili.* Dicti etiam fuere campi Phlaegrei (1) a vicinis campis quod nomen à Graeco descendit Φλεγῶ, *uro.* Hunc montem exarsisse quondam canit Petronius Satyric. c. 120. Silius Italicus lib. XII. v. 133 hunc etiam conflagrasse canit, et terram circumquaque sub pedibus usque tremuisse, et sulphure, aliisque materiis vulcanicis solum plenum esse:

Tradunt Herculea prostratos mole gigantes
Tellurem iniectam quatere, et spiramine anhelo
Terreri late campos, quotiesque minatur,
Rumpere compagem impositam, expallescere coelum.

Vbi vide, ut ex hisce recitatis versibus poeta fabulatur, quondam Herculem gigantes debellasse, atque profligas-

---

phuraria passim appellata est. Huiusce nominis derivatio non alia de causa illi indita, quam ex sulphuris abundantia, et quantitate, qua mons passim, et ubique scatet. Sulphuris vero materia iam ex antiquo aevo estracta. Hinc Plinius de hoc monte sermonem instituens lib. XVI. Hist. Natur. sulphur producere scribit.

(1) Phlaegrei campi proprie veniunt qui a Capua ad Nolam usque protendebantur, et conflati videntur ex illis Flori verbis lib. I. c. 16. *Hi amicti vitibus colles Gaurus, Falernus, Massicus, et pulcherrimus omnium Vesuvius Ætnaei ignis imitator.* Vbi vide quam fertiles fuerint iidem ita salutati, quippe quod a vicinis vulcanis ea loca efferbuerint, et tantam ipsis ubertatem dederint campis. Sunt qui scribunt, Phlaegreos campos dictos illos fuisse, qui prope Nolam, et Capuam extenduntur iuxta Polybium. Iuxta vero Breislakium Topogr. Camp. pag. 2 sunt omnes illi campi, et omnes Campaniae partes, quae sunt Apenninum inter, et mare Tyrrhenum.

se. Idem sentit Strabo lib. V. Geogr. Et re quidem vera dubitandum haud est, quin olim mons hic ignem evomuerit ex tempore immemorabili. Montis enim cacumen, et vicina loca id facile commonstrant, cum extinctae passim adsint materiae olim ab eodem eructatae.

Super hoc monte sita est parva, sed antiqua Ecclesia (1) a remotissimo Christiani nominis aevo B. Ianuario Beneventano Praesuli, et praecipuo urbis, Regnique Neapolitani Patrono dicata cum parvo Cappuccinorum Coenobio. Ob memoriam vero B. Ianuarii Puteolani eo loci templum hoc sacrarunt, in quo ipsemet quondam ob Christianam Religionem a Campaniae Proconsule Diocletiano, et Maximiliano Imperatoribus capite fuit plexus. In templo colitur adhuc saxum, quod super truncatus fuerat idem, quodque nunc etiam conspersum mirabili Cruore in praesentiarum cernitur; et quotannis cum eiusdem festa peraguntur, Sanguis hic ebullire conspicitur. S. Ianuarii Ecclesia.

Supra Sulphurariam est crypta vetustissima, cuius nunc aliqua restat pars, quae oppleta multis abhinc saeculis est, eaque est instar Neapolitanae iam supra descriptae, eiusdemque latitudinis. Sunt qui credunt, eam a Puteolis ad Anianum usque lacum fuisse productam.

Prope hunc descriptum vulcanum adsurgunt colles Leucogaei, hodie *l' Alumera.* Hos ita describit Sanfelicius de Orig. Camp. pag. 15 *Post hos montes albicant Leucogaei aluminosi colles, a candore nomen adepti, apud quos teste Plinio, scatebant balneae oculis opem ferentes, et vulneribus. Subiacet parvus lacus* (nempe Anianus) *sterilibus omnino aquis.* Hi efficiunt parvam collium catenam albo colore. Ibi vero alu- Colles Leucogaei.

---

(1) Stiltingius in Actis S. Ianuarii, et Sociorum paragr. 12 pag. 148 asserit illam Ecclesiam S. Ianuarii in Foro Vulcani non fuisse erectam in ipsa Sulphuraria, sed in colle prope Sulphurariam, nec in ipso martyrii, sed in sepulturae loco.

men, et cretae genus optimum quondam effodiebatur, quod alica commixtum, edulii genus album, et tenerum praestabat, quodque zea, et creta, vel gypso, vel lacte conficiebatur, quo candorem conciliaret: id quod Augustus in deliciis habebat. Hinc Imperator persoluto Neapolitanae reipublicae annuorum 20000. H. S. pretio hos colles coemit. Plinius Hist. Natur. lib. XVIII. c. II cum alicae omnium probatissimae, quae a Campanis fiebat, modum, et rationem praescriberet, haec ait: *Postea,... admiscetur creta, quae transit in corpus, coloremque, et teneritatem affert. Invenitur haec in Puteolos, et Neapolim, in colle Leucogaeo appellato. Extatque divi Augusti decretum, quo annua vicena millia Neapolitanis pro eo numerari iussit e fisco suo, Coloniam deducens Capuam. Adiecitque causam afferendi, quoniam negassent Campani, alicam confici sine eo metallo posse.*

Fuisse autem eandem alicam maximi aestimatam scimus ex recitata Plinii auctoritate narrantis, Augustum in pretio habuisse, qui Neapolitanis quotannis e fisco suo argenti summam persolverit. Vossius vero sic de ea scribit Etymolog. *Alica potionis genus, quod Graece* χόνδρος, *ex quo Arabes corrupte fecere suum candarusium. Fit e zeae specie, quae* δικοκκος *dicitur, teste Dioscoride* etc. Hoc etiam modo definit Pitiscus Dictionar. Antiqq. Rom. Ex verbis igitur horum auctorum nihil aliud significari videtur, quam eandem alicam esse ipsam, quam alii Cervisiam dixere, nempe *birra*, quod potionis genus ex aqua, atque frugibus, aut aliis efficitur rebus. Plinius tandem scribit, eandem fuisse confectam tribus farinae generibus, eamque placentae speciem fuisse, quam veteres etiam melle, aliisque rebus efformare consueverant. Videsis Iacobum Castellium, qui materiam hanc fuse tractat epist. ad Bernardin. Tafurum pag. 76 et seqq.

Fontes Leucogaei, et Olibanus.

Ex iisdem collibus defluunt Leucogaei fontes, vulgo *l'Acqua de' Pisciarelli*, qui teste eodem Plinio Hist.

Natur. lib. XXXI. c. 2 dentibus firmitatem, oculis claritatem, et vulneribus afferunt sanitatem. Haud procul ab his adsurgit Olibanus collis ex Aniani lacus regione: vox haec a Graeco descendit, nempe ab Ὅλος, *totus*, et Βιος, nempe *sterilis*: hinc appellatur mons saxosus, et nunc *Monte Spina*. Hunc creditur vulcanum quondam fuisse: nam adhuc apparent passim materiae extinctae a temporibus nobis incognitis Vesuvio haud absimiles. Suetonius in Calig. c. 37 videtur, hunc montem memorasse: Caligula autem Imperator Campania peragrata, varia effecit opera, et durissimi silicis excidit rupes. Huiusce montis lapides ad publicas vias sternendas ab antiquis adhibiti fuere. Hic vero est ad Cappuccinorum Coenobii meridiem supra Sulphurariam. In tres partes seiungitur: illa quae est a maris latere, Balneoli vocantur: *i Bagnuoli*: altera quae Anianum respicit lacum, dicitur *Soccavo*, et tertia pars quae Pausilypum spectat promontorium, ab accolis dicitur *Fuori Grotta*. Supra collem Olibanum est pars veteris aquaeductus, qui aquam Serinensem ad Puteolos, et hinc Baias ferebat, ut ante diximus lib. III. c. 10.

Post hos montes huc usque descriptos succedunt Astruni colles, *gli Astruni*, forte ab Asture, quae avis genus est; hi amphitheatri veluti formam efficiunt, ubi passim aquae calidae scatent. Ex oriente ipsi cum Aniano lacu; ex meridie cum Leucogaeis, ex occidente cum via Campana coniunguntur. Ex septentrione vicinum habent vicum Planuram, vulgo *Pianura*. Montes avibus, et praecipue leporibus abundant: hinc hodiedum Regiae inserviunt venationi: a Neapoli distant quatuor milliaria. Hi insuper varie nuncupantur ab auctoribus. Facius lib. III. c. 9. *Listronem* vocat, Summontius Hist. Neap. lib. VI. *Astrunum*: sunt etiam qui *Astrunos* a sturnis vocatos arbitrantur. Eos colles Carlettus, Regione Brug. n. LII. vulcanicas olim materias habuisse probat: passim enim adhuc restant extinctae olim eaedem. In ipsam quoque sententiam vadit Breislakius, Topogr. Phys. Camp. Astruni colles.

Thermae Puteolanae.

Et quoniam huic devenimus, fas est ut pauca appingamus de Puteolanis thermis tam ab antiquis celebratis. Puteolanus ager adeo aquarum plurimarum scatebris semper abundavit, ut nullus in orbe locus illo prae ceteris fuerit commendatus. Eae vero aquae passim reperiuntur in eo solo. Eo igitur pervenit illarum aquarum celebritas, ut ex omnibus orbis partibus exterae nationes, necnon accolae ipsi, incolaeque ad sanitatem recuperandam Puteolos, et vicina accurrerent loca. Quin imo haud procul a Puteolis quondam fuit locus, ubi statuae cum Graecis, Latinisque characteribus aderant, quo morborum variorum medicinam indicarent. Hinc temporis progressu factum est, ut medentes Salernitani de sua ipsi fortuna conquirentes (uti narrat historia vero, an falso) noctis silentio Puteolos advenerint: domum illam ingressos, statuas, et inscriptiones evertentes, omnium aquarum scaturiginibus in ruinam adductis, in patriam regressos fama est. Ast ubi navem ascenderunt, et mare petentes, tempestate saeva oborta procellis submersi fuere.

Sebastianus Bartolus Thermol. Aragon. tom. I pag. 37 hanc historiam a Mazzella, et Mormile Rerum Puteolanarum scriptoribus extractam sic narrat: *Referunt enim quod in unoquoque balneo praeter humana simulacra affectos corporis locos manibus indicantia. aderant quoque marmoreae tabulae balnei virtutum inscriptiones continentes, cumque in Puteolanum sinum nocte quadam Salernitani quidam medici adnassent, ferreis instrumentis simulacra eos vastasse, marmoreasque inscriptionum tabulas fregisse testantur, adduntque eo patrato facinore, medicos qui parva navi Salernum revertebantur inter Capreas, et Minervae promontorium fecisse naufragium, ac misere periisse : quae omnia haud ex arbitrio scripsere, sed ex traditione publica munita fide : quippe subiungunt Ladislai Regis temporibus marmoream fuisse Puteolis tabulam repertam loco, ubi dicitur le Tre Colonne, quae sequentibus erat literis insculpta.*

Ser Antonius Sulimela, Ser Philippus Capograssus, Ser Hector de Procita famosissimi medici Salernitani supra parvam navim ab ipsa civitate Salerni Puteolos transfretaverunt cum ferreis instrumentis inscriptiones balneorum virtutum deleverunt, et cum reverterentur, fuerunt cum navi miraculose submersi.

Haec narratio quam a Bartolo modo audivimus, est omnino suspecta, ut idem scribit loco laudato. Hinc subiungit, Puteolanarum thermarum deficientiam non a medicis Salernitanis derivasse, sed harum causam fuisse temporum longaevitatem, incendia, terraemotus, Regni civilia bella, et ipsorum praesertim opidanorum incuriam.

Eas vero aquarum scaturigines, et balnea in agro Puteolano, Neapolitano, et Baiano Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 25, et Sarnellius, Viaggi di Pozz. ad XL. fuisse narrant, et ad varios morbos depellendos mirabiles effectus quae afferebant: hodiedum nihil aliud restat, quam vix in quibusdam locis pauca balnea, et paucae aquae. Praeclariora balnea, et praesertim S. Germani sudatorium fuit non procul ab Aniano lacu, et hinc prope fuere alia sub nomine Colaturae, S. Anastasiae, Cantarelli, Tripergulae, Tritulae, Iuncarae, aliorumque, ut sileam tot alia balnea Puteolani, et Baiani agri, de quibus fuse dixerunt Capacius ibidem, Bartolus Thermol. Arag. part. I pag. 56. Alcadinus De Baln. Puteol. Ioannes Villanus Chron. Neap. Michael Savonarola De Balneis lib. II. Franciscus Aretinus de Mirab. Puteol. Pontanus lib. II. Elysius medicus Neapol. de Spec. Georgius Agricola lib. II. de Re Metall. aliique patrii, exterique scriptores.

Non procul a descriptis antea collibus stagnat lacus Anianus, *lago d' Agnano*, qui a scriptoribus Medii Ævi dicitur *Colatorium*. Si Pellegrinio App. Camp. disc. II. paragr. 19 fides est praestanda, ipsum ab Nortmannis auctoribus *Anglanum* dictum audiemus. Mazochius De Eccl. Neapol. pag. 214 hanc vocem ab *Ango* derivat, *colare*, eo quod aquae illuc e vicinis percolentur colli- Lacus Anianus.

bus. Prout vero idem narrat, lacus hic emersit, et exsurrexit saeculo XI e quotidianis proqinqui Vulcani Fori dispendiis, et ex ruinis Castri Lucullani. Heic enim Lucullus (ut quidam falso scribuut) villam habuit : videsis ad hanc rem, quae dicemus Diatriba II. in fine. Hodiedum lacus hic scatet volucribus, reptilibus venenatis, et praesertim fulicis, quamvis aer circumstans pessimus, et mephiticus sit; hinc accolae, incolaeque loca isthaec maxime effugiunt. Æstate maturatum linis e vicinis, dissitisque locis adveniunt rustici. Forma lacus rotunda est, eiusque longitudo, et latitudo haud excedit amplius mille passus.

Hunc insuper lacum aetate nobis incognita ignivomum fuisse locum crediderim : praeter enim vicinam Sulphurariam, quae fumat adhuc, aliosque vicinos colles iam extinctos, phoenomenum quoddam adspectatur: cum enim coelum serenum, et lacus haud ventis agitatur, ex ea parte quae procul distat a Charonea Scrobe, aqua quibusdam in lacus ipsius locis mirandum ebullit in modum : ex qua quidem re coniectare licet, lacus eiusdem solum vulcanicas continere adhuc materias.

Scrobs Charonea. Supra lacum descriptum adest parva crypta, a Graecis appellata Χάρωνια Βάραθρα, quod Charontis, sive deorum manium ostia putarentur, eaque Scrobs Choronea dictitata, nunc *Grotta del Cane*, ubi mephitis quadrupedibus noxia ad necem exhalat, quam Plinius commemorat Hist. Natur. lib. III c. 93. Origo certe huius mephitis e vicino lacu derivanda, cuius sive stagnans aqua, sive lini maceratio, sive potius vulcanicae subterraneae materiae vicinum aerem corrumpunt. In eam autem cryptam canes praesertim ab accolis immittuntur, qui post brevissimum tempus emortui quasi auferuntur, nisi in proximum Anianum extemplo immergantur, unde vivi adsurgunt. De huiusce rei causa consulsis physicos auctores. Eandem cryptam describit Georgius Agricola lib. IV. de Natur.

S. Germani Sudatoria. E regione Aniani lacus adsurgunt S. Germani Suda-

toria, vulgo Anglanae Thermae nuncupata. Haec a S. Germano Campano Episcopo, qui vixit VI. saeculo, originem, et etymon acceperunt, qui sane memoratur a S. Gregorio Papa lib. IV. Dialog. num. 40. Haec Sudatoria cameram habent arcuatam, ex quo loco subterraneae exeunt evaporationes. Videsis auctores historiae Puteolanae, quaenam de effectibus tradant, et quamnam efficiant sanitatem ea Sudatoria.

Credibile hinc est, eam omnem vetusti aedificii partem, quae restat adhuc e regione lacus Aniani, esse ea ipsa S. Germani Sudatoria vulgo dicta. Huiusce immensae fabricae rudera supersunt adhuc secus viam Puteolanam opere arcuato, et lateritio. Restant etiam plura passim parva foramina in parietibus ad calorem recipiendum: unde puta in hoc aedificio Calidaria fuisse, vulgo *le Stufe*. Credendum etiam, hoc vetustissimum monumentum Thermas olim fuisse. Cl. Mazochius tamen easdem De Eccles. Neapol. paragr. II. pag. 213 Lucullani opidi partem esse sentit; at egomet publicum aedificium ad Thermarum usum fuisse potius existimo.

CAPUT V.

De montibus Gauro, et Cinereo, de lacu Lucrino, Portu Iulio, de Ciceronis Cumano, de lacu Averno. Describitur Sibyllae Cumaeae antrum, Tritulae Sudatorium, et Via Aragonia.

Hactenus de Puteolis, deque illius urbis vetustis monumentis, deque omnibus quae intra, vel extra urbem supersunt, verba fecimus; nunc ad alia describenda pergamus loca, et ab antiquis celebrata, quaeque maioribus nostris magis in pretio fuere. Ad Baianas primum arenas descendere est animus.

Sinus Puteolanus rotunda est forma, et ad tria extenditur milliaria. Super hoc litus olim Romani magnificas villas, et aedificia passim profuso auri pondere con-

didere; isque locus prae ceteris aliis ab antiquis in deliciis habitus. Hinc villarum, et aedificiorum adhuc restant sumptuosa rudera.

Mons Gaurus. Non procul a Puteolis adsurgit mons Gaurus, hodiedum *monte Barbaro*, cuius radices olim ad Avernum usque lacum, et ex alia parte ad Lucrinum protendebantur, seiungebatque Puteolanum a Baiano agrum. Memoratur ab antiquis, et praesertim a Statio Silv. lib. IV. c. 3 et a Lucano lib. II. v. 667. Ausonius Idyll. X. hunc montem quondam conflagrasse canit: hac igitur ratione credit Gauranum vinum aliis ob ignis, et sulphuris feracitatem praeclarius fuisse.

Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 24 ubi de Gauro verba facit, tres eiusdem nominis montes distinguit: primus de quo heic sermo: alter qui Stabiis imminet, a quo nomine puta Gauranum, vel *Varanum* pagum, qui a Stabiis procul distat, nomen a Gauro forsitan usurpasse. Tertium eiusdem nominis montem esse ait ad Massicum prope Minturnas, et Suessam: idque probat Ciceronis, et Statii auctoritate, ubi agit de via Domitiana.

Hunc montem fuisse sterilem (sicuti hodiedum est) in quibusdam partibus narrant historici, sed vinis feracissimum. Plinius Hist. Natur. lib. XIV. c. 6 ubi de Gaurani vini excellentia agit, sic scribit: *Certant Massica aeque, ex monte Gauro Puteolos, Baiasque prospectantia.* Et a Iuvenali idem asseritur Satyr. IX. v. 56. Athenaeus etiam lib. I. huius montis mentionem facit.

De ostreis vero Gauranis (utpote huiusce montis radices ad mare usque protenduntur) mentionem facit citatus Iuvenalis Satyr. X. Hodiedum mons ob eiusdem sterilitatem *Barbarus* salutatur, ut passim in locis videre est.

Mons Cinereus. Ad huius montis laevam adsurgit mons Cinereus, *Monte Nuovo*, qui quidem exsurrexit anno Reparatae Salutis MDXXXVIII. vergente mense Septembri. Iuvat heic enarrare, quomodo haec evenerit subversio. Ager

Puteolanus, et vicina loca plures ante menses terrarum motibus fuerant concussa, et tellus iugiter sub pedibus tremebat, cum extemplo ea nocte mons, tellure dehiscente, cum igne, lapidibus, ac cinere permulto exsurrexit. Continuo ex erecto terrae ipsius cumulo per pluribus ignitis erumpentibus flammis, ingens vorago aperta est. Eversae hinc fuere aedes, villaeque quaquaversum: hinc fruges, arbores, et campi exusti; tum mare ad CC. ferme passus contractum: tum novae passim aquarum ebullentium scaturigines exortae. Tanta interim cineris, arenae, et pumicum moles horrenda excrevit, ut et montem, et monti fecerit nomen *Cinereo*. Vicus ille Tripergulae, qui heic antea situs erat, ex lapidibus, igne, et cinere cum ingenti incolentium numero omnino fuit absumptus. Praeter hunc vicum erat etiam heic Andegavensium Regum villa, quae penitus fuit a cineribus absorpta. Proh hominum horrenda conditio! in ea ignis tempestate aliquot balnea obruta, et aedificia plurima fuere. Avernus vero lacus ad dimidium cum Lucrino angustatus, et Puteolanus ager cinere, lapidibusque fuit oppletus. Iuvat heic miseram καταστροφὴν audire ab auctore contemporaneo excerptam, nempe Simone Portio Neapolitano Archiatro, qui in epistola Petro Toletano Villae Francae Principi Neapolitanum tunc Regnum gerenti exarata, et Florentiae typis edita anno 1551. Hic ita scribit: *Vidisti tu quidem conflagrationem, et universam Puteolorum regionem lustrasti: est ea vicina mari, aquis calidis, et lutuso sulphure abundans: montes habet a septentrione, et meridie, qui ad mare usque procurrunt, ubi cavernae multae, et magni caloris vim plurimam cohibent. Fuit haec regio biennio fere magnis terraemotibus agitata, ut nulla in ea superesset domus integra, nullum aedificium, quod non certam, et proximam minaretur ruinam. At vero V. et VI. Kal. Octob. perpetuis diebus, noctibusque terra commota est: mare passibus fere CC. recessit: quo quidem loco, et ingentem piscium multitudinem accolae cepe-*

re, et aquae dulces prosilire visae fuere. III. tandem Kal. magnus terrae tractus, qui inter radices montis, quem Barbarum accolae appellant, et mare iuxta Avernum iacet, seseque erigere videbatur, et montis subito nascentis figuram imitari. Eo ipso die hora noctis secunda terrae tumultus, aperto veluti ore, magno cum fremitu, magnos ignes evomuit, pumicesque, et lapides, cinerisque foedi tantam copiam, ut quae adhuc extabant, Puteolorum aedificia apparuerit, herbas omnes texerit, arbores fregerit, pendentemque vindemiam ad VI. usque lapidem in cineres verterit, aves quoque, et quadrupedes bestias interemerit: fugientibus per tenebras Puteolanis cum natis, et uxoribus, et magno gemitu, eiulatuque Neapolim sese suscipientibus. Qui quidem cinis ad LX. fere passuum millia exhalationis vi proiectus est: atque quod mirum videri potest; prope voraginem siccus: longe vero lutosus, et humidus cecidit. Verum quod omnem superat admirationem, mons circum eam voraginem ex pumicibus, et cinere plusquam mille passuum altitudinem ea nocte congestus adspicitur. In quo multa inerant spiramenta, ex quibus duo nunc supersunt: alterum iuxta litus, quod procurrit: alterum in ipso montis medio. Averni magna pars operta cinere, balnea illa tot saeculis celebrata, quaeque tot aegris salutem praestabant, cinere sepulta iacent. Durat et hoc incendium ad hanc usque diem; cum aliqua tamen interpolatione: cuius ego mox, quod pollicitus sum, causas naturae convenientes explicare tentabo: Huc usque laudatus auctor: in altera vero epistolae parte motuum terrae causas physice explanat. Praeter hunc sctiptorem, qui Montis Novi conflagrationem descripsit, adest Capacius, Dialoghi del Forestiere, Leander Albertus in Ital. descript, Summontius Hist. Regni Neapol. aliique, qui hanc enarrarunt.

Sub eo monte, et non longe a Lucrino lacu fuit olim vicus Tripergularum satis habitatus, in quo Carolus II. Ξενοδοχεῖον erexit amplum, quod eodem anno ob

Novi Montis conflagrationem cum ipso vico fuit omnino ab igne submersum.

Puteolis egredientibus fit obviam lacus Lucrinus, Lacus Lucrinus quem hodie accolae dicunt *lago di S. Filippo*, quique ob ostreas maxime apud veteres celeber evasit. Appellatus fuit ita, quod Romanae reipublicae magnus a piscium captura lucrus proveniebat. Dictus etiam fuit *Ostreosus* lacus ob ostrea. *Hoc enim nomen piscibus commune est, qui asperam habent testam; qui vero levem, Conchae dicuntur, quamquam hoc saepe nomen variatum, et ostrea quoque Conchae sunt appellatae*, ut loquitur Sanfelicius Iunior in adnot. Sanfelicii Senioris de Camp. pag. 76. Quae vero in Lucrino oriebantur, genere et copia praestitisse aliis testatur Strabo lib. V. Geogr. Illorum vero piscium tantus erat sapor, ut Lucrini ostrea inter delicatioris gulae illecebras a Romanis haberentur. Hinc Horatius emphatice cecinit Epod. lib. II. v. 49

Non me Lucrina iuverint conchilia,
Magisve rhombus, aut scari
Si quos Eois intonata fluctibus
Hiems ad hoc vertat mare.

et idem poeta lib. II. Satyr. 4. v. 31 necnon et Martialis lib. XIII. Epigr. 90 de eodem Lucrino mentionem facit. Valerius Maximus ubi de Sergio Orata, sic scribit lib. IX. c. 1. de Luxuria. *Idem videlicet ne gulam Neptuni arbitrio subiectam haberet, peculiaria sibi maria excogitavit: aestuariis intercipiendo fluctus, piscium que diversos greges, separatis molibus includendo, ut nulla tam saeva tempestas incideret, qua non Oratae mensae varietate ferculorum abundarent. Aedificiis etiam spatiosis, et excelsis, deserta ad id tempus ora Lucrini lacus pressit: quo recentiore usu conchyliorum frueretur.* Et Macrobius Saturn. lib. III. c. 15 sic etiam de Orata testatum reliquit: *Sergius Orata cognominatus est, quod ei pisces, qui Auratae vocan-*

tur, carissimi fuerint. Plinius Hist. Natur. lib. XXXII. c. 5 de eodem etiam pisce sermonem instituit. Hic autem a Graecis Χρύσοφρυς fuit vocatus, eo quod auri colorem eiusdem referat caput.

Lucrinus autem lacus olim publicus erat, eumque ob lucri piscationem plurimi faciebant mercatores. Sed cum proximum mare saepe in lacum aestuaret, magna plerumque mercatoribus damna, et piscatoribus inferebat; hanc ob causam magnum vectigal, quod Romanis persolvebatur, saepius eosdem frustrabatur. Augusti vero aevo M. Agrippae negotium datum, ut Lucrinum a maris impetu tutum redderet, a quo iactis ingentibus molibus, et parvo relicto portu cum Averno ad Superi maris tutelam confectus, et Iulius portus appellatus. Lacus hic nunc est penitus ab antiqua forma mutatus, quippe quod lutosa potius palus esse videatur, et in praesentiarum parvus est lacus, mediamque in formam redactus ob Novi Montis eructionem, ut ante diximus, qui mediam lacus partem occupavit.

Portus Iulius. Cum vero Sextus Pompeius Cnei Pompeii Magni filius Sicilia potitus esset, Octavianus Caesar ut exercendis classiariis commodam haberet stationem, M. Agrippae opera e duplici lacu Lucrino, Avernoque, unum effecit portum, Lucrinique aqua in Avernum introducta, quae res accidit anno V. C. DCCXVII. Iactis vero in mare molibus, Lucrinum ita inclusit, ut illisis ad moles fluctibus naves tuto portum peterent: isque *Portus Iulius* passim a scriptoribus fuit salutatus, utpote a Iulio Caesare sub eius auspiciis dicatus. Suetonius in Aug. c. 16 ita narrat: *Navibus ex integro fabricatis, ac XX. servorum millibus manumissis, et ad remum datis, portum apud Baias, immisso in Lucrinum, et Avernum lacum mari, effecit.* Et Velleius Paterculus lib. II. c. 29 ita etiam narrat: *Hic nempe M. Agrippa in Averno, et Lucrino lacu speciosissima classe fabricata, quotidianis exercitationibus militem, remigemque ad summam, et mi-*

c

litaris, *et maritimae rei perduxit scientiam*. Huiusce portus mentionem etiam facit Maro Georg. II. v. 161.

An memorem portus, *Lucrinoque addita claustra*,
Atque indignatum magnis stridoribus aequor,
Iulia qua ponto longe sonat unda refuso,
Tyrrhenusque fretis immittitur aestus Averni.

Hi duo igitur lacus per euripum secum communicabant. Quo vero loco fuerit hic apertus Lucrini aquam in Avernum immittens, post tot saeculorum longaevitatem, decerni haud potest. Terraemotus, et Novi Montis eructatio loci faciem vertit; hodiedum nihil amplius restat de eodem euripo: duo iidem lacus, praesertim Lucrinus coangustatus, et ad medietatem redactus. Romanorum tempore classes heic stationabantur. Marcus Agrippa hunc portum Iulium commodiorem effecit eo modo, ut etiam pilas adiunxerit, quarum pars adhuc sub undis visitur.

Augusti ipsius aetate hunc portum paulatim relictum crediderim: nam ob assiduum aestuans mare arenis iugiter introductis, naves fidam haud habebant stationem, et in arenas ipsas saepe impingebantur. Hanc fortasse ob rationem ab ipso Augusto apud Misenum portum alium constitutum putarim. Ex eo tempore Lucrinus lacus ob ostreas fuit maxime celebratus.

Non parum a Lucrino lacu Cluerius Ital. antiq. lib. IV. Cumanum rus Ciceronis fuisse credit, a quo aliud haud parum fuit Puteolanum, quod *Academiam* vocabat ipse, ut ante diximus. Cicero igitur pluribus in locis mentionem huiusce facit, praesertim ad Atticum lib. X. epist. 4 et lib. XIV. ep. 10 et 13 ubi de ea villa sic scribit: *Septimo denique die literae mihi redditae sunt*, *quae erant a te* XIII. *Kal. datae*. *Quibus quaeris*, *atque etiam meipsum nescire arbitraris*, *utrum magis tumulis*, *prospectuque*, *an ambulatione* ἁλιτενεῖ *delectes*. *Est mehercule*, *ut dicis*, *utriusque loci tanta amoenitas*, *ut du-*

Ciceron is Cumanum.

bitem, *ultra anteponenda sit*. Ex hac Tullii descriptione villarum satis colligitur, unam in tumulis, Cumanum nempe, seu montibus, alteram Puteolanam in litore sitam esse. At ubi proprie ponendum hoc Ciceronis Cumanum? per patrios auctores incertum omnino est. Vnum miror, Grimaldium accuratissimum patriae scriptorem, Annali tom. VI. opinatum fuisse, hoc Ciceronis Cumanum fuisse *Academiam* dictam. Hoc obstat Plinii auctoritati, per quam certiores reddimur, Puteolanum rus fuisse reapse *Academiam* dictam.

Lacus Avernus Prope Lucrinum est Avernus, *lago d' Averno*, et *lago di Tripergola*, et etiam *il Canneto*. A Graecis dictus Ἄορνος, ab ἀ *sine*, et ὄρνις, *avis*, quia eius aquae inter densas silvas adeo graveolentes sunt, ut aves supervolitantes mortuae deciderent. Hinc ad Inferos descensum esse fabulantur poetae, qui etiam Avernum pro Inferis saepenumero usurparunt. Hinc locus VI. Æneidos Virgilianae libro occasionem praebuit v. 237 et seqq. ubi sic emphatice cecinit:

Spelunca alta fuit, vastoque immanis hiatu,
Scrupea, tuta lacu nigro, nemorumque tenebris,
Quam super haud ullae poterant impune volantes
Tendere iter pennis: talis sese halitus atris
Faucibus effundens, supera ad convexa ferebat:
Vnde locum Graii dixerunt nomine Avernum.

Hodiedum lacus hic Tripergulae appellatur, quippe quod prope hunc locum fuit ille vicus Tripergularum, qui anno MDXXXVIII. obrutus, ac submersus fuit a Novi Montis eruptione ante narrata. Avernus lacus nunc haud horrendum sonat, ut olim apud antiquos fuit: nam in praesentiarum piscibus abundat, et aves praesertim dulcisono aerem concentu modulantur; loca vero prope lacum sunt amoena, et fructibus vicinae villae, collesque vitibus abundant. Tandem de Averno iuvat attexere, hunc non solum ab ethnicis, verum etiam

à Christianis acceptum pro Inferno fuisse. Plures ex vetustis Christianis, et praecipue Ecclesiae Patres ipsi Avernum pro Inferno accepere.

Non procul ab Averno lacu adsurgit antri aditus, quem Virgilius VI. Æn. v. I et seqq. Sibyllae (1) Cumaeae fuisse narrat, et ubi Æneam Italiam petentem horrendum hoc antrum ingressum, Sibyllam adiisse, ibique instantia pericula, et futuri belli eventum didicisse. En ut poeta canit loco citato: Antrum prope Avernum.

Antrum immane petit, magnam cui mentem, animumque
Delius inspirat vates, aperitque futura.
. . . .
Talibus ex adyto dictis, Cumaea Sibylla,
Horrendas canit ambages, antroque remugit,
Obscuris vera involvens: ea fraena furenti
Concutit, et stimulos sub pectore vertit Apollo.

Strabo lib. V. Geogr. hoc antrum a Cimmeriis excavatum putat; alii a Romanis fortasse, quo Cumas inter, et Baias expeditior esset transitus ad commercium ultro citroque exercendum. Cum enim innumerae Romano-

---

(1) Deiphoben Glauci filiam, et Apollinis sacerdotis notam sub Sibyllae Cumaeae nomine per hanc cryptam commeasse fabulantur poetae, cum ad Apollinis fanum, et ad Avernum lacum se ferret.

Cl. Mazochius in Actis S. Iannarii pag. 70 Sibyllae etymon a Chaldaeo derivat *Shebar*, quod est *insanire*: alii derivant ab Æolico Σιὸς pro Θεὸς, *Deus*, et Βουλὴ, *consilium*, quasi Sibylla sit *divini consilii particeps*. Lactantius sic etiam scripsit lib. I. c. 6 *Vel a consiliis deorum denunciandis*: σιοὺς *enim deos, non* θεοὺς, *et consilium non* βουλὴν, *sed* βυλὴν *appellabant ab Æolico sermonis genere. Itaque Sibyllam dictam esse quasi* θεόβουλην. Plura si cupis quoad Sibyllarum etymon, doctissimum consulsis Gallaeum Dissert. de Sibyll. c. I ubi hanc fuse disquirit materiam.

rum villae apud utrasque urbes essent, via isshaec aperta per collium viscera. Cubiculum vero quod vulgus Cumanae tribuit Sibyllae, balneum Romano alicui fortasse diviti, vel etiam publico usui addictum arbitror. Crypta autem ipsa non amplius, quam passus CCC. extenditur muro obducta: quod reliquum nunc restat, impervium omnino est.

Sibylla Cumaea. Et quoniam sermo de Sibylla, heic aliquid de Cumaea, deque ceteris sermo erit. Plures eas fuisse narrant veteres auctores. Ad decem eae deducuntur, scilicet Delphica, Erythraea, Cumaea, Samia, Hellespontiaca, Libyca, Persica, Phrygia, Tiburtina, et Cumana. Ab Cumaea vero nostra toto differt coelo Cumana, quae Cumis in Æolide fuit oriunda. Hanc Lactantius lib. I. c. 6 septimo ponit loco, de qua sic sermonem instituit: *Septimam Cumanam nomine Amaltheam, quae ab aliis Demophile, vel Herophile nominatur; eamque novem libros attulisse ad regem Tarquinium Priscum, ac pro eis trecentos philippos postulasse.* Nota isthaec Tarquinii historiola, ad quem cum libris adiisse fertur, quorum nonnulli coram rege pro pretio sunt combusti. Eadem narrat Dionysius lib. X. Solinus Polyhist. c. 2 Gellius lib. I. c. 19 aliique.

At alia Sibylla (de qua heic sermo) Cumaea fuit salutata, a vicina urbe Cumis. Hanc Gallaeus lib. I. c. 5 Erithraeam vocat, quaeque etiam Cimmeria a vicinis illis gentibus fuit dicta. Lactantius huius meminit loco citato, et Aristoteles de Mirabil. scribit sua etiam aetate adhuc ostendi locum, ubi quondam incoluerat, et hoc subterraneum conclave θάλαμον κατάγειον fuisse, eamque virginem permansisse. Hanc etiam memorat D. Iustinus in Orat. Paraenet. ad Graecos. Petronius Satyric. c. 48 Trimalchionem narrat Sibyllae cineres vidisse in ampulla. Ea autem ampulla nihil aliud fuit, quam Φακός, *lens* ipsamet a S. Iustino adservata, qui circiter annum post natum Christum CXXXV. ea loca peragravit. Nisi potius putamus cum doctissimo Burmanno in huius Petronii lo-

cum, hanc ampullam vitream nihil aliud fuisse, quam vitreum vas, ubi Sibyllae cineres condebantur, ut populo spectaculo exhiberi possent, et crediderim Trimalchioni haec de Sibylla narranti, nihil aliud innotuisse, quam eiusdem tantum cineres, cum ipsa sua tempestate multis abhinc saeculis fatis excesserit. Quin imo ridicule potius Trimalchionem hoc vas se vidisse ait, cuius veterum scriptorum nemo nec ante, nec post Petronii aevum meminit, sed fabula forte fuit Sibyllam ibi servari in ampulla, ne putresceret. Et S. Iustinus, loco citato scribit, περιηγητὰς, *circitores* (de quibus infra adnotabimus) quo tempore ea peragravit loca, lenticularem loculum, seu ampullam vitream a Petronio memoratam ipsi commonstrasse, ubi eiusdem reliqnias servari narrabant. Petronius autem ibidem de eadem Sibylla sic narrat: *Et cum illi pueri dicerent*, Σίβυλλα τί θέλεις, *respondebat illa:* ἀποθανεῖν θέλω. Petronius hunc Sibyllae sermonem simulat.

Raynerius in Transl. SS. Entychetis, et Acutii apud Falconem pag. 182 haec de Sibyllae tumulo scribit: *Penes igitur Cumanae civitatis moenia, ubi vatis Sibyllae promulgata quondam fuerunt oracula, ac Daedalea tecta mirabili opere constructa, in aditu sinus Baiarum maris, contigua urbs Puteolana est posita. Quae praeclaris aedibus in Campaniae finibus antiquitus enitens, sicut adhuc in ruderibus aedificiorum veterum cernitur, vigentibus paganorum ritibus tanto frequentabatur accessu innumero, quanto illic delectabilium thermarum populus pene ubique dispersus placebat lavacro.* Vbi concludendum est, adhuc viguisse Cumaeae Sibyllae cultum ineunte IV. saeculo, etsi illius oracula edi desierint. Mazochius In Act. S. Ianuar. pag. 86 credit Sibyllae cultum etiam V. saeculo nondum extinctum esse, idque probat ex eorundem Actorum verbis.

Antiqua accolarum traditio refert, Sibyllam tumulatam fuisse apud Cumas prope Apollinis templum in eo loco, qui dicitur adhuc *il sepolcro della Sibilla*, et non longe a Cumano sepulchreto; heic visitur celebre eius- Sibyllae sepulchrum.

dem antrum; cum aliud usque modo descriptum via fuerit inter Baias, et Cumas a Cimmeriis, vel a Romanis aperta. Hoc autem antrum (de quo heic sermo) et apud Cumas positum Mantuano vati fortasse occasionem praebuit VI. Æneidos libro, ubi poeta fingit, Æneam, et Sibyllam ad Inferos, et hinc ad Elysios descendisse, quo parentem Anchisen videret. Hoc antrum igitur restat adhucdum prope Apollinis templum super Cumanam arcem, et fama est templum ipsum cum antro communicasse. Hinc mirum haud est, si Virgilius scribit, Sibyllam Æneam ex hoc templo ad antrum duxisse, quo futura aperiret. Hoc antrum ab Euboicis excavatum fuisse creditur, et temporis progressu dilatatum. Hoc vero plures cuniculos habuit, ut videre adhuc est. Vnde canit Virgilius v. 42 de templo, et antro:

Excisum Euboicae latus ingens rupis in antrum,
Quo lati ducunt aditus centum, ostia centum,
Vnde ruunt totidem voces, responsa Sibyllae.

Hoc antrum describit perbelle Cl. Iorius, Viaggio d'Enea agli Elisii pag. 63 et seqq. atque se vidisse ait in interiorem illius partem aliquas vetustas fabricas, quae fortasse fuere Sibyllae eiusdem sepulchrum.

Tritulae Sudatoria. Tritulae Sudatoria Puteolos inter, et Baias ad mare super litus adiacent. In monte enim adsurgit magnum aedificium excavatum sub Tritulae nomine a Graeco τρύειν, *fricare*, quippe quod ibi magnum emittunt sudorem, qui huc perveniunt. Hodiedum sub Neronis nomine vulgo dicuntur *le Stufe di Nerone*: ibidem vero eundem Imperatorem, vel Claudium Caesarem fortasse domum habuisse narratur, ut est adhuc videre ex immensis vetustae fabricae, quae restant ruinis. Plinius Hist. Natur. lib. XXXI. c. 2 de eo loco ad Claudium pertinente locutus videtur his verbis: *Aquae in Baiano, Posidiano vocantur nomine, accepto a Claudio Caesaris liberto.* Hunc Posidem Claudii libertum memorat Tranquillus in

eius vita c. 28. Easdem thermas a Celso memoratas esse apparet, qui eas collocat super Baias in myrtetis lib. II. c. 12. Ad haec Baiana myrteta alludit etiam Venusinus poeta Epist. lib. I. 15 v. 2. Locus iste nunc temporis ob maximum celebratur calorem, eoque aegri ex cunctis deveniunt locis. Olim SS. Annuntiatae Neapolitanae Nosocomium quotannis sub medentium cura aegros affectos morbis a Neapoli mittebat, quo sanitatem recuperarent. Infra mare locus adest, qui calidis abundat aquis, quae perenni vena (1), et sub praecipiti rupe balnea efficiunt.

Supra collem Baianum, et non longe a Tritulae sudatorio parva visitur crypta ex ipso monte perfossa: hinc adest via Aragonia, quae Baias viatorem ducit, a Petro Antonio Aragonio aperta anno MDCLXVIII. dum regnum Neapolitanum pro Carolo II. Rege gerebat, quo tempore cunctae Puteolanae thermae ab ipso fuere restitutae, ut fuse narrat Sebastianus Bartolus Thermol. Aragon. part. I. pag. 66, et seqq. Secus viam antequam Baianum ingrediaris portum, epitaphium adsurgit ruinosum. Via Aragonia.

Prope Baianam cryptam veteris aquaeductus pars restat, qui aquas Sarnenses Baias ferebat. Hunc omnem locum ita describit graphice Guicciardinius Mercur. Campan. pag. 231. *Totum quod a Sudatorio ad arcem usque Baianam nunc rectum, nunc recurvum excurrit litus, ubi voles perlustra. Scabrae rupes sunt, et quam ab alto, qua in imo, innumeris refertae parietinis, quae nescio quid horridae maiestatis exhibent intuentibus. Assiduo allidentium fluctuum attritu, et mons alicubi exesus est, aedificiorum substructiones corrosae, absorptae viae, et plurimi adhuc ab alto semidiruti pendent fornices. Montis huius dorsum occupabant Pompei, Caesaris, et Domitiani villae, in tutissimas serpentium latebras nunc conversae. Fuerint ne hoc eodem in loco Hortensii*, Sergii, *Alexandri Severi, et Neronis decantatae villae, inquirant, si*

(1) Non solum supra litus haec scatet aqua, verum etiam in eiusdem fabricae interiori parte, ubi aqua adeo ebullit, ut si manus, vel pes immittitur, statim effervescas.

qui talium procerum sunt haeredes. Hoc unum nosse sit satis, Imperatorum, Dictatorum, ac Consularium Virorum selectissimos fuisse recessus, quidquid hoc in tractu, aut cymba percurris, aut oculis lustras, aut pedibus premis.

Supra litus Baianum nunc considamus oportet, quo illic magnifica artis monumenta, quae restant, perlustremus: piscium exquisitissimorum adfluentiam, ibi elegantem collium positionem, aquarum calidarum fugandis morbis opportunarum copiam; ibi tot villas passim nobilissimo opere exstructas perspiciemus: sed alia ex parte hanc urbem turpe vitiorum diversorium factam, atque illuc ex omnibus mundi plagis advenisse gentes mirabimur. Hanc tandem, accedente aeris graveolentia ex aquarum desidentium vitio, tot Barbarorum manibus conlapsis aedificiis, terraemotibus, et ipsa temporis vetustate miseram, et horrendam sortem expertam fuisse dicemus.

CAPUT VI.

Baiarum amoenitas, et vitiorum diversorium describitur: de Romanorum villis, Marii, Hortensii, aliorumque. De thermis Baianis, deque statu Baiarum recenti.

Baiae. Baias (1) a Baio Vlyssis socio conditam fuisse historiae veteres prodidere. Tanta vero fuit huiusce nobilis vici (2) amoenitas, ut longe Cumis, et Puteolis esset

(1) Martorellius Colon. Fenic. pag. 7 hoc Baiarum etymon a Phoenicia voce *Boie*, *ubi Deus*, derivat, propter oracula, quae a Cimmeriis prodebantur, qui prout Strabo narrat lib. V. Geogr. hoc munere fungebantur. Isidorus lib. XIV. c. 8 Etymol. a *baiulandis mercibus* vult dictam.

(2) Iuvat heic cum Sanfelicio adnotare de Orig. Camp. pag. 12 qui nunquam hanc urbem fuisse credit, ubi sic scribit: *Hic*

anteponenda; hinc paulatim luxuriae sedes, et vitiorum diversorium facta est, ut ex Seneca Epist. L. ediscimus. Nobilissimas vero, et plures Romanorum, aliorumque in hoc Baiano sinu fuisse antiquas villas, atque aedificia constat ex Tullio, Plinio, aliisque: Hinc Horatius istorum locorum amoenitatem commendans cecinit Epist. lib. I. 1 v. 83.

Nullus in orbe sinus Baiis praelucet amoenis.

Illecebrae, et amoenitas.

Et revera tanta erat loci huiusce amoenitas, ut longe aliis esset praeferenda. Hinc dulcis aer, coeli clementia, soli foecunditas, vicinum litus piscibus scatens exquisitis, propinquorum collium pulchritudo, aquarum calidarum abundantia, aliarumque rerum ubertas adeo huc homines quosvis advocavit, ut Romanorum aevo illecebrae, et deliciosissima Tempe fuerint compellata. Hinc haud admirationi cuiquam esse debet, si quondam ea loca sint expetita, totque villas, atque domos, aliaque publica, et privata aedificia, tot thermas Romani profuso auri pondere eo condiderint modo, ut vulgo loca isthaec luxuriae (1), et vitiorum diversorium dicta fuerint. Hinc sa-

---

ergo Vlysses umbrarum fecit evocationem, humato prius Baio socio, unde Baianus sinus, non ab urbe Baiis, quae nulla fuit. Et Sanfelicius Iunior in Adnot. 125 praefati operis subiungit: *Velle itaque urbem fingere, ad quam ruinae quaedam referantur, amplissimorum aedificiorum, quae in mari videntur, villasque dissimulare, conlapsas tota illa ora, apertissimo veterum scriptorum testimonio magnificas, atque frequentes, non est profecto rationem sequi, sed evertere.* His adde quod Horatius Baias vicum appellat lib. I. Epist. 15 v. 7 et Iosephus Antiqq. Iudac. lib. XVII. c. 7 illam *oppidulum* vocat, a magna forsitan aedificiorum multitudine, quae super litus erant sparsa.

(1) Eo luxuriae, et impudicitiae perventum est, ut prae ceteris ad ultimum libidinis culmen memorentur illae Ambubaiae mulieres a Venusino poeta descriptae Satyra lib. I. 2

Ambubaiarum collegia Pharmacopolae.

pientes illi veteres ea loca ut impudicitiae sedem habuerunt, et quemlibet virum, vel mulierem honestam haud immorandum heic putaverunt. Praetereo tot scriptores, qui contra Baiarum luxuriem declamant. Seneca prae ceteris epist. LI. et Propertius lib. I. Eleg. 1 Cynthiam monet, ne Baiarum deliciis caperetur,

Tu modo corruptas quamprimum desere Baias.

et paulo post:

Littora quae fuerunt castis inimica puellis.

Quantae vero fuerint Baiarum illecebrae, aedificio-

Turnebus lib. II. c. 23 ab ἀμφὶ, *circum*, et Baias vult dictas hasce foeminas. Eae quidem ab origine Syrae fuerunt, quae ut scribit Pitiscus Diction. Antiqq. Rom. voc. *Ambubaiae*, *Erant* (inquit) *illae mulieres quae in Circo, aliisque locis aedilem metuentibus, et corporis sui vulgo copiam faciebant, et organa quaedam pulsare norant, quae una secum e patria Romam attulerant.* Turnebus loco citato sic definit: *Ambubaiae dicuntur mulieres tibicinae lingua Syrorum; etenim Syris tibia, sive symphonia, Ambubaia dicitur.* Suetonius in Nerone c. 27 sic etiam ipsas describit de Neronis comessationibus alloquens: *Coenitabat nonnunquam aut in publico, inter scortorum totius orbis, Ambubaiarumque ministeria. Quoties Ostium Tyberi deflueret, aut Baianum sinum praeternavigaret, dispositae per litora, et ripas diversoriae tabernae parabantur, insignes ganeae, et matronarum institorio copas imitantium; atque hinc inde hortantium, ut appellaret.* Tandem iuvat adnotare cum doctissimo Lambino hanc Ambubaiarum vocem ab *Ambub* puta Syro, vel Hebraeo vocabulo quod tibiam (ut iam diximus) significat. Hinc recte tibicines mulieres ante laudatus explicat Turnebus. Iuvenalis Satyr. III. v. 63, ubi de Baiis sermonem instituit, et Vmbritium aruspicem inducit, hasce mulierculas ita describit:

Iampridem Syrus in Tiberim defluxit Orontes:
Et linguam, et mores, et cum tibicine chordas
Obliquas, necnon gentilia tympana secum
Vexit, et ad Circum iussas prostare puellas,

rumque nobilisssimorum copia, norunt omnes eruditi; at nunc illorum omnium nihil aliud superest, quam vix per litora pauca vestigia, et aer ipse penitus ibi immutatus, et inversus: hodiedum enim graviter horrendeque expirat, nulla ibi hominum sedes, et squallor undique regnat.

Haec vero loca quondam aquis calidis scatebant, et Romani aeris ipsius amoenitate illecti autumnum ad rusticandum turmatim confluebant. Quisque vero dives ibi domum possidebat: hinc Horatius voluptuosos reprobat homines, qui domos, villas, et vitam ipsam impudice heic degere potius cogitabant. Hinc canit lib. II. Od. 18

Tu secanda mamora
Locas sub ipsum funus, et sepulchri
Immemor, struis domos:
Marisque Baiis obstrepentis urges
Summovere littora,
Parum locuples continente ripa.

Martialis horum insuper locorum ita etiam amoenitatem describit lib. XI. epigr. 81

Littus beatae Veneris aureum Baias,
Superbae blanda dona naturae,
Vt mille laudem, Flacce, versibus Baias,
Laudabo digne non satis tamen Baias.

Idem lib. IV. Epigr. 30 haec litora piscibus exquisitis abundantia, et infamium libidinum sedem ut fugiat, piscatorem suadet.

Iam supra indicavimus, Baias ob amoenitatem, coelique clementiam infamium libidinum sedem evasisse. Hinc Cicero de Baiis sic scribit ad Attic. lib. I. ep. 15 *Vbi libidines, amores, adulteria, convicia, comessationes, cantus, ut symphoniae audiri solent.* Et in Orat. pro Coelio num. 15 *Accusatores quidem libidines, amores, adulteria, Baias, actas, convivia, comessa-*

tiones, cantus, symphonias, navigia iactant. Et Seneca ad Lucilium scribens lib. VII. ep. LI. *Non tantum corpori, sed etiam moribus salubrem locum eligere debemus. Quemadmodum inter tortores habitasse nolim, sic nec inter popinas quidem. Videre ebrios per litora errantes, et comessationes navigantium et symphoniarum cantibus perstrepentes lacus, et alia, quae velut soluta legibus luxuria, non tantum peccat, sed publicat, quid necesse est? id agere debemus, ut irritamenta vitiorum, quam longissime profugiamus. Indurandus est animus, et a blandimentis voluptatum procul abstrahendus.* Ex qua quidem pulchra philosophi descriptione vide, quaeso, quot vitia, quot libidinum genera, quot illecebrae hisce in locis quondam fuerint. Iure merito ab iisdem animum voluptatibus abstrahere conatur.

Nullus profecto fuit qui in haec adveniens loca, animum ab illecebris avocare posset. Hinc putarim ipsum Catonem virum tam severum haud posse seipsum continere. Hinc quid etiam mirum si Florus lib. II. c. 6 narrat magnum Hannibalem Italiae domitorem invictum Alpibus, indomitum armis, subactum fuisse a tepentibus Baianis fontibus? *Siquidem invictum Alpibus, indomitum armis, Campaniae, quis crederet! soles, et tepentes fontibus Baiae subegerunt.* Tantaene his locis deliciae! tantumne vitiorum diversorium? Haec Flori dicendi ratio poeticam potius elegantiam, quam historicam fidem praesefert. Intra Capuae muros hibernaverat Hannibalis exercitus: ibi enim milites magnam hiemis partem in vino, epulis, atque balneis inter prostibula transegerunt, inter Alicarias meretriculas, inter unguentarios negotiatores Seplasio, atque in Albano foro sitos. Hae quidem res illos perdiderunt, non vero Campaniae soles, ac tepentes fontibus Baiae, quae in Campania fuerunt profecto, sed longe a Capua. Heic ad exprimendam Baiarum amoenitatem, et illecebras historiographus haec scripsit. Livius enim clare lib. XXIII, c. 8 Capuam,

non Baias exercitus ruinam fuisse tradit: *In hiberna Capuam concessit. Ibi partem maiorem hiemis exercitum in tectis habuit.* Et paulo post subiungit: *Somnus enim, et vinum, et epulae, et scorta, balneaque, et otium consuetudine in dies blandius, ita ea enervarunt corpora, animosque ut magis deinde praeteritae eos victoriae, quam praesentes tutarentur vires. Soles* igitur a Floro memorati, et *tepentes Baiae* sunt intelligendae pro scortis, et vinis, et balneis, somnoque, quibus totam hiemem Campana intra tecta traduxere Hannibalis milites.

Super Baiano litore plures insuper Romanorum equitum villae, et aedificia constructa fuere, ut Syllae, C. Marii, Pompeii, aliorumque: quae loca adhuc servant memoriam, terrent advenientes immania aedificiorum cadavera, demonstrantque adhuc sepultam in ruinis superbiam. Villa C. Caesaris Dictatoris erat in monte, qui Baiis imminet. Tacitus lib. XIV. c. 9 ipsam tradit esse super viam, qua Misenum eundum erat, ubi hodie eiusdem rudera aedificii immensa supersunt: *Viam Miseni propter, et villam Caesaris Dictatoris, quae subiectos sinus editissima prospectat.* Olim repertam fuisse in subterraneis statuam cum hac epigraphe: GEN. C. IVL. CAES. narrant auctores historiae Neapolitanae. Adhaec fuit etiam illa Cnei Pompeii super collem, qui erat inter lacum Avernum, et Tritulae Sudatoria. Hic enim suam villam eo construxit loco, quo Baianas fugeret delicias, quoque ibi vitam ageret a curis semotam; de eadem in praesentiarum nulla supersunt rudera. Eam vero penitus submersam ab Novi Montis eruptione, et a Barbarorum manibus fama est. Villae sumptuosae describuntur

Villa C. Marii supra eundem fuit collem, de qua quidem magnificentissima adhuc supersunt vestigia. A Plutarcho in eius vita compertum habemus, illam fuisse adeo splendidam, ut Cornelio Syllae postea venumdatam fuisse constet LXXXIII. mille sestertia, illumque ipsam amplificasse, indeque vendidisse CCL. mille sestertia. Se- Villa C. Marii.

*

neca lib. VIII. epist. LI. hanc ita describit: *Illi quoque ad quos primos fortuna Romani populi publicas opes transtulit, C. Marius, et Cn. Pompeius, et Caesar exstruxerunt in regione Baiana, sed illas imposuerunt summis iugis montium. Aspice quam positionem elegerunt, quibus aedificia excitaverunt locis, qualia scias non villas esse, sed castra.*

Villa Hortensii. Super hoc litore fuit etiam Hortensii villa, cuius mentionem facit Varro R. R. lib. III. c. 17 hoc modo: *Quintus Hortensius familiaris noster cum piscinas haberet magna pecunia aedificatas ad Baulos, ita saepe cum eo ad villam fui, ut illam sciam semper in coenam pisces Puteolos mittere emptum solitum: neque satis erat, eum non pasci piscinis, nisi eos ipse pasceret ultro: ac maiorem curam sibi haberet, ne eius esurirent multi, quam ego habeo.* Cicero etiam ipsam memorat Quaest. Academ. lib. I. Adhaec plures aliae extitere villae, ut illa Sergii Oratae equitis Romani a Plinio memorata Hist. Natur. lib. IX. c. 54; illa L. Crassi, alia C. Hirtii, cuius mentionem facit idem auctor ibidem, quae villa celebris evasit ob murenarum vivaria: alia Catonis Vticensis, et Domitiani Imperatoris, de qua laudatus Plinius lib. V. c. 4 et Martialis lib. V. Epigr. 4, illa Pisonis, de qua Tacitus lib. XV. c. 48 sic tradit: *Coniurationis tamen metu proditionis placitum maturare caedem apud Baias Caesar crebro ventitabat, balneasque, et epulas inibat, omissis excubiis, et fortunae suae mole.* Super Baiarum litus fuit etiam Domitiae Neronis amitae villa, cuius etiam meminit idem Annalium scriptor lib. XIII. c. 21 huc modo: *Nunc per concubinum Atimetum, et histrionem Paridem, quasi scenae fabulas componit, Baiarum suarum piscinas excolebat, cum meis consiliis adoptio, et proconsulare ius, et designatio consulatus.* Aliaeque fuere villae ad Romanos equites pertinentes; quae passim super Baianum adsurgebant litus, et in ea vicinitate. Ex quibus omnibus huc usque memoratis sa-

tis constat, quo in pretio, et quantum haec olim loca a Romanis fuerint expetita. Non solum vero illi homines super hoc litore suas habuere domos, verum etiam complura templa, et thermas condendas curarunt, de quibus nunc dicendum.

Thermae Baianae.

Super Baianum litus restant Thermae, quarum immensae adhuc visuntur reliquiae. Primum aedificium est illud, quod vulgus *Veneris templum* falso appellat. Hoc quadrata (ut apparet) forma lateritio fuit opere. A Caesare erectum, an ab alio Romano divite, affirmare haud auserim: extant adhuc parietes opere anaglyptico.

Non procul ab hisce ruinis aliae adsurgebant Thermae, quas nunc accolae *Dianae* (1) compellant aedem. Propertius vero lib. I. Eleg. super Baianum litus Dianae templum non procul ab Herculea collocat via. Verum quo loco illud fuerit, per auctores haud constat, cum nec rudera quidem supersint in praesentiarum. In easdem Thermas ventitabat Nero, de quibus canit Martialis lib. VII. Epigr. 37. Media nunc fornicis pars extat cum fenestris circum bene dispositis.

Restat plura alia rudera super Baianum collem: ea vulgus falso appellat *Mercurii* (2) aedem. Quidam pa-

---

(1) Prope Dianae templum (ut vulgus credit) repertus fuit haud procul a Baiano Castro hodierno anno MDCCLXXXV. lapis qui Cybelis, et Vespasiani templorum mentionem facit. Vide Ancoram, Viaggio di Pozzuoli pag. 105.

(2) Iustinianus in Diction. Regni Neapol, tom. II. artic. *Baja* in longum probat, descriptas aedes nihil aliud fuisse, quam magnas Baianarum thermarum piscinas. Ne longius abeamus, lectorem monemus, ut praefatum adeat auctorem, ubi mascula eruditione id probat. Ad hoc probandum, Vitruvii affert auctoritatem, et illarum thermarum formam, quarum quaedam Romae adhuc extant sub Caracallae, et Diocletiani nomine. Re sane vera Mercurii templum, ut dictitant indigenae, propriam thermarum formam habere, ex ruinis quae restant, evidenter dignoscitur.

Verum enimvero haud obstantibus hisce Iustiniani auctoritatibus, paucis abhinc mensibus Cl. Iorium quadam die cum

trii scriptores Θόλον Baianum appellant, nunc *Truglio di Baja* (1). Huius pars interior similis est Romano templo ab Agrippa excitato, quod nunc restat sub nomine *S. Mariae Rotundae.* Baianum aedificium a nostris Ciceronibus (2) sub nomine *Truglio di Baja* venit, ut diximus.

---

adirem, cumque de rebus archaeologicis sermonem in longum protraheremus, forte fortuna accidit, ut sermo noster de Puteolanis, deque Baianis antiquitatibus evaderet, et praesertim de hisce Thermis, de quibus supra est quaestio. Ipse Cl. Iorius etiam in meam facillime opinionem tunc descendit. Ad rem melius probandam, extemplo ipse Federici Heller literas, et σχῆμα de Dianae hoc falso templo a Vindobona nuper acceptum mihi ostendit. Ipse enim Heller cum Neapoli adhuc esset anno MDCCCXXVI. Baias adveniens, Francisci I. Siciliae Regis iussu hasce ruderum ruinas effodit. Hinc per multos dies in hisce locis, et praecipue prope isthaec falso dicta Mercurii, et Dianae templa fuit excavatum. Ex ruderibus repertis facillime fuit indicatum, hasce Thermas reapse fuisse olim magnificentissimas, ut ex pluribus quae restant ruinis videre est, et ex ipsis ruderibus nihil aliud fuisse apparet, quam magnarum Baianarum Thermarum partem.

(1) Sunt qui arbitrantur, hanc vocem *Truglio* a Graeco Τρούλλος, quod *aediculam* cum fornice significat, descendere. Eandem vocem significare etiam Italice *Cupola* apud Paulum Diaconum Hist. Miscell. lib. IV. videtur, et aedificium rotundum. Re sane vera ex eiusdem forma, id clare eruitur, cum interior ipsius aedificii pars opere fornicato, vel ellyptico sit, in cuius medio pars aperta restat ad lumen in interiori parte immittendum. Si plura cupis, consulsis Du Cangium in Diction. Mediae Latinit. in voce *Trullo*, qui plura scribit ad hanc rem.

(2) Sub Ciceronum nomine vulgatim *I Ciceroni*, aut *Le guide de' Forestieri* veniunt illi insulsi, deridiculi, et infimae sortis homines, qui passim in foro Puteolano otiantur, qui statim ac quisque homo exterus, vel patrius Puteolos advenit, illi fiunt obviam, quo Baianas, Puteolanas, Cumanas, aliasque antiquitates ad videndum veluti duces se praebeant. Nihil ipsis hominibus ineptius inveniri potest, qui magnum illud eloquentiae patris *Ciceronis* nomen usurpantes, fabulas novas cudunt, ex-

Ex his igitur thermarum descriptis ruderibus satis colligitur apud Baias maxime eas usuvenisse : cum enim eo loci magna esset aquarum calidarum abundantia, hinc factum , ut cuncti Baias advenirent , quo aeris clementia fruerentur , et praesertim calidis aquis , iisque medicinalibus uterentur. Hinc recte scribit Strabo lib. V. Geogr. hasce aquas calidas tum ad voluptatem , tum ad morbos sanandos accommodatissimas fuisse. Hinc etiam Romani saepe in haec veniebant , quo sanitatem reciperarent. Plutarchus in Mario scribit , ipsum ad Baiana venisse balnea curandi corporis gratia. Et Sylla republica restituta , depositaque Dictatura , Puteolos ut privatus secessit , ubi pediculari correptus morbo , Baianis saepe utebatur thermis , quo morbum averteret. Et Nero ipse adeo hisce delectabatur aquis , ut deposita Imperii maiestate , iugiter iisdem uteretur , sicut scribit Tacitus Annal. lib. XV. c. 48. Easdem etiam commendat Statius Silv. lib. I. car. 5, et Iosephus Antiqq. Iudaic. lib. XIX. c. 1, ut alios praeteream. Vnam addam Plinii auctoritatem Hist. Natur. lib. XXXI. c. 2 qui sic emphatice de Baianis scribit aquis: *Nusquam tamen largius quam in Baiano sinu , nec*

---

terosque ad aspiciendum convectant. Ea vero hominum species non solum Puteolis , verum etiam Porticum apud, Capuae, aliisque locis reperitur.

Hoc hominum genus a S. Iustino dicti fuere περιηγηταί , idest *Indices* , et *Circumductores*, qui illum circumduxerunt ad singula visenda loca , cum Puteolos , et Baias advenit. Cl. Mazochius in Kal. Neapol. pag. 449 ait a Graecis etiam fuisse dictos Ξεναγάγους , hoc est *Manuductores* , et etiam pictos reperimus Α'ρχαιολογους , nempe *antiquitatum explanatores*. Laudatus auctor loco citato narrat, eos homines illius orae incolas Hadriani Imperatoris aevo (utpote Latiaris adhuc vigebat lingua) fuisse nuncupatos *Circitores* , quae vox contracta , et a *circuitore* facta est. Hinc corrupta lingua ex *Circuitoribus Cicerones* vulgo dicti , uti hodiedum hoc usurpant nomen. Martorellius Theca Calam. pag. 221 eos *Speudo-antiquarios Homeros* vult dictos.

pluribus auxiliandi generibus; aliae sulphuris, aliae aluminis, aliae salis, aliae nitri, aliae bituminis, nonnulla etiam acida, salsave mixtura: vapore quoque ipso aliquae prosunt, tantaque vis, ut balneas calefaciant, ac frigidam etiam in salis fervore cogant, quae in Baiano Posidianae vocantur.

Baiarum recens status.

Haec quidem sunt omnia, humanissime lector, artis monumenta, quae ad nos usque pervenere. Baianum igitur litus olim celeberrimum evasit ob tanta, et praeclara aedificia. Quae omnia Iudaeus Rex Aristobolus, qui Romanorum in Baiano litore magnifica aedificia ad visendum advenit, simulacra, et pavimenta, et parietes cum diu contemplatus esset; *Quanta Romae amplitudo, quanta maiestas!* exclamavit. At de tantis monumentis quid superest, nisi rudera? ipsa naturae dona sensim in dies minuuntur. Vbinam stat heic loci amoenissima illa coeli clementia? ubi piscosi lacus? ubi maris sinus? aliaque omnia, quae ad lenocinium natura conclusit? vix nunc superest aliqua suae pulchritudinis imago. Iidem vero iucundi colles, qui portuosum coronabant sinum, modo squalent ambusti. His superadde in pulcherrimi theatri formam disposita circumquaque aedificia, quae superbam advenientibus scenam procul etiam offerebant, nunc squalorem, horroremque praeseferre. Praeter haec assidui motus terrae, et aeris, coelique inclementia (1), et

(1) Veteres scriptores de Baiarum amoenitate ad ravim usque dixerunt. Praetereo tot, ac tantos, qui mira enarrant de his locis, praesertim Symmachum, qui pluries lib. I. id confirmat, ubi ait, autumni tempore Baias se contulisse, quo huiusce amoenitate, atque deliciis frueretur. At unus Cicero (ni fallor) Dolabellae scribens lib. IX. epist. 12 omnibus auctoribus adversari videtur. Hic enim de Baiis loquens sic ait: *Gratulor Baiis nostris, siquidem ut scribis, salubres repente factae sunt, nisi forte te amant, et tibi assentantur, et tandiu dum tu ades, sunt oblitae sui, quod quidem si ita est, minime miror coelum etiam, et terras vim suam, si tibi ita conveniat, dimittere.* Qui-

praecipue Novi Montis conflagratio hanc terrarum orbis partem penitus ab antiquo, florentique statu immutavit. Hinc horror, et luctus heic moratur.

Conlapso Romanorum Imperio, barbarae nationes in Italiam irruerunt, cunctas urbes, et opida ferro flammaque concremarunt. Prae ceteris, qui Baiarum ruinae causa fuerunt, Saraceni adnumerantur, qui manum ultimam dederunt. Hinc illius pulchritudinem, aedificiorum maiestatem, villarumque adeo deformarunt, ut sepulchrum, et cadaver potius effecerint.

In tanto denique nobilissimo quondam terrarum orbis loco, de quo Venusinus poeta nullum alium huic anteponendum esse cecinit, nulla domus nec super litus, nec in vicinis collibus hodiedum, nulla hominum commorantium sedes adsurgit, nisi tugurium aliquod, et diversorium pro advenientium commoditate, et ad asservandas Baianas antiquitates super litore, et arx munitissima ad defendendum portum Puteolanum. Hinc de tot, ac tantis naturae, et artis praeclaris donis, atque monumentis cum Mantuano vate concludendum, atque insinuandum arbitror:

Heu fuge crudeles terras, fuge littus avarum.

---

dam *salubres* pro luxurioso interpetrantur. Interim quis non videt claro coelo, ea loca, puta forsitan ob vicinorum vulcanorum, et lacuum propinquitatem fuisse iam ex Ciceronis aetate haud salubria? Hinc etiam credendum, Baias, et vicina loca haud toto anni tempore salubria fuisse, et Romanos tantum autumno, et hieme heic rusticatos. Quin imo si rem hanc rectius animadvertemus, Ciceronis aevo nondum Avernum, Lucrinumque lacum cum propinquo communicasse mari agnoscemus: hinc loca circa Baias insalubria fuere. Secus vero Horatii, Propertii, Senecae, Plinii, aliorumque aevo, aerem perquam amoenum ibi homines respirasse constat: cum aperti propinqui lacus fuere, qui cum mari communicarunt.

CAPUT VII.

Bauli quid, et ubi vicus hic fuerit: de via Herculea; de Agrippinae Neronis parentis infelici fato, et sepulchro. Vetera aedificia describuntur cum sepulchretis: de portu Misenensi: de antiquo aedificio vulgo Cento-Camerelle*, et de Piscina Mirabili.*

Bauli. Bauli sunt parvus vicus occidentem inter, et septentrionem, et Misenum inter, et Baias. Locum hunc ab Hercule fundatum fama est, quo tempore Geryonis boves ex Hispania in Italiam abduxit; nam Βόαυλα Latine sonat *bovum stabulum*: atque eo loci ab Hercule boves servati fuere iuxta Servium, qui ait ad Æneid. VII. v. 667 *Iuxta Baias Hercules caulas bobus fecit, et eas sepsit, qui locus boaulia dictus: nam hodie Baulae vocantur.* Hinc Symmachus cecinit lib. I. epist. I.

Huc Deus Alcides stabulanda armenta coegit,
Eruta Geryoni de lare tergemini.
Inde recens aetas corrupta Boaulia Baulos
Nuncupat, occulto nominis indicio.
Ab divo, ad proceres dominos fortuna cucurrit,
Fama loci obscuros ne pateretur heros.
Hanc celebravit, opum felix Hortensius aulam:
Contra Arpinatem, qui stetit eloquio.

Haec Baulorum villa olim ad Q. Hortensium pertinuit, ut indicat laudatus Symmachus: eam etiam possedit Antonius Drusus, uti e Plinio Hist. Natur. lib. IX. c. 55 disces. Postmodum in principum patrimonium transiit, ut Neronis aevo evenit: tandem Symmachus ipse eandem obtinuit.

Via Herculea. Fama vero est, Herculem (1) octo stadiorum viam

(1) Revera Martorellius Thec. Calam. tom. II. pag. 563 ait

longitudine, ac tanta latitudine, quanta gradienti currui satis esset, iactis in ponto molibus struxisse. Propertius hoc opus Hercule dignum laudans cecinit lib. I. Eleg. II.

Ecquis te mediis cessantem, Cynthia, Baiis,
Qua iacet Herculeis semita littoribus.

et lib. III. Eleg. 16

Qua iacet et Troiae tubicen Misenus arena,
Et sonat Herculeo structa labore via.

Ex Strabone lib. V. Geogr. liquet Agrippam eandem viam vetustate conlapsam restaurasse. Tullius Orat. II. contra Rullum num. 14 eam quoque memorat: *Accedet eo mons Gaurus, accedent salicta ad Minturnas: adiungetur etiam illa via vendibilis Herculanea multarum deliciarum, et magnae pecuniae.* Haec vero multis abhinc saeculis deperdita fuit, cum mare terram occupavit, et plura etiam aedificia adhuc intra mare restant. Id omne aperit Cluerius Ital. antiq. lib. IV. c. 2 *Portus hic equidem hodieque extat, sed triremium tantum capax. Magna quippe litoris pars maris fluctibus absumpta est, ita ut veterum Baiarum reliquiae, et via latissima hinc versus Misenum silice strata sub undis nunc conspiciantur* Idem innuit Mabillonius Mus. Ital. c. 21.

Antequam ad alia progrediamur, heic iuvat de vero Baulorum situ nonnulla enucleare. Eruditus Scottus in opere quod inscripsit, Dissertazione Corografica delle due distrutte città Cuma, e Miseno pag. 118 et seqq. hunc vicum, et non urbem fuisse probat duobus inscriptionibus apud Baulos repertis, in quarum una occurrit men- De vero situ Baulorum.

a Lucrino lacu olim viam extitisse, qua ad Puteolos veniendum erat: hanc appellat *viam Herculeam*. Silius lib. II. v. 118 hanc ipsam *Herculeum iter* compellat.

tio cuiusdam Demetrii Baulanorum villici, et asserit etiam falsum esse nuperum Baulorum situm inter Misenum, et Baias, sed fuisse probabilius inter Baias, et Lucrinum, ad quod probandum nonnullas affert veterum scriptorum auctoritates. Ex Tacito enim Annal. lib. XIV. c. 4 Neronem eruitur, dum Baiis erat, matrem Agrippinam invitasse, dum adhuc ille Romae erat ad festa Quinquatria (1) celebranda, et matrem ex Antio Baias advenisse: Nero enim dum simulate fingit eam excipere, et obviam ipse factus, eam apud Baulos invitat; *Venientem dehinc* (ait) *obvius in littora* (ex Antio enim adveniebat) *excepit manu, ducitque Baulos: id villae nomen est, quae promontorium Misenum inter, et Baianum lacum flexo mari adluitur.* Vbi vide quaeso eius situm inter Misenum, et lacum Baianum: hic vero lacus Baianus nihil aliud est, quam Lucrinus lacus, sed a Cluerio loco citato intelligitur lacus antiquus Baiis vicinus olim existens, et hodiedum penitus deperditus: quod quidem falsum omnino est. Adhaec Tranquillus in Nerone c. 34 necis Agrippinae modum ab ipso filio sicariis iniunctum sic tradit: haec biographi auctoritas ad Baulorum situm inservit melius agnoscendum; *Atque ita reconciliatione simulata, iucundissimis literis Baias evocavit ad solemnia Quinquatrium simul celebranda: datoque negotio trierarchis, qui liburnicam, qua advecta erat, velut fortuito concursu confringerent, protraxit convivium. Repetentique Agrippina Baulos, in locum corrupti navigii, machinosum illud obtulit.* Agrippina igitur a Baiis Baulos petente, in itinere navis dehiscit. Tacitus vero Annal. lib. XIV. c. 5 adiungit hanc

(1) Quinquatria a Graecis Παναθηναῖα: ii ludi fiebant in Circo in Minervae honorem a Iovis capite prognatae. Iuxta Varronem L. L. lib. II. hi dies erant post diem V. Idus Mart. Altera Quinquatria fiebant mense Iulio: in iis etiam gladiatorum, et pugilum ludi edebantur.

miseram matrem e naufragio ereptam ad Lucrinum allatam, ac inde Baulos in suam pervenisse villam. En ut narrat citatus auctor: *Verum Aceronia imprudens, dum se Agrippinam esse, et ut subveniretur matri principis, clamitat, contis, et remis, et quae fors obtulerat, navalibus telis conficitur. Agrippina silens, eoque minus agnita, unum tamen vulnus humero excepit. Nando, deinde accursu lenunculorum, Lucrinum in lacum vecta, villae suae infertur.* Hac quidem enarratione satis colligitur, Baulorum villam Lucrinum prope fuisse, ac inde post Baias. Praetereo Symmachi lib. I. ep. I. aliorumque scriptorum testimonia, quae prodit eruditus Scottus pag. 120 ad hoc omne comprobandum.

Super litus quod in praesentiarum dicitur *Bagola*, visuntur plura veterum aedificiorum rudera, quorum nonnulla restant nunc sub undis: ex qua quidem re coniectare licet, olim haec fuisse super litus, sed temporum longaevitas, et praesertim huiusce regionis vicissitudo loci faciem vertit: nam terraemotus assidui, et vicinorum vulcanorum conflagrationes loci solum immutarunt, ut saepe innuimus. Hinc mirum haud esse debet, si ea nunc vetusta aedificia, quae sunt in Baiano mari, olim hoc nobilissimum amoenissimumque litus exornarint.

Agrippinae fatum, et sepulchrum.

Plura vero admiranda hoc super litore restant vetustioris aevi monumenta: primum communis omnium accolarum refellenda est opinio, qui vulgo credunt, Agrippinae Neronis parentis sepulchrum fuisse super Baianum litus haud procul a Baulis: si Taciti enim verba expendamus, illud sepulchrum positum sciemus, ubi nunc dicitur *Mercato del Sabbato*. Hic vero locus est super Miseni promontorium, ubi passim plura adsunt secus viam sparsa sepulchreta: ac inde laudatus auctor, hanc infelicem Neronis parentem eo loci tumulatam fuisse tradit lib. XIV. c. 9 haud procul a Caesaris Dictatoris villa: *Cremata est*, ait, *nocte eadem, convivali lecto, et exequiis vilibus: neque dum Nero rerum potiebatur,*

concesta, aut clausa humus. Mox domesticorum cura levem tumulum accepit, viam Miseni propter, et villam Caesaris Dictatoris, quae subiectos sinus editissima prospectat. Confersis Suetonii in Nerone c. 34 textum ante allatum, ubi matris mortem enarrat.

Haec omnium mortalium mater infelicissima fato obiit (uti creditur) anno LIX. post Christum. Cum enim crudelis Nero ex Agrippinae parentis praesentia defatigatus esset, occasionem arripit, quo illam modo tolleret e vivis. Hinc non semel, sed pluries parenti mortem paravit. Saepius veneno inficiendam excogitavit filius: at frustra, cum ea usque praemonita periculum evaserit. Interea Nero idoneam arripiebat opportunitatem, quo eam necaret, mortis causam aliis tribuens, ne existimationis iacturam faceret. Hinc factum, ut e libertis quidam Anicetus nomine, per ea tempora classi Misenensi Praefectus, Agrippinae matris adversarius, et assentationibus, et blanditiis in principis consuetudinem immersus, in matrem dolum commoliri studuerit. Apud Baias ad Quinquatria festa (ut diximus) evocavit; quae navem conscendens, ex Antio Baulos perrexit. Hinc illa ad litus perveniens, aperto navigio extemplo, ad litus enatavit incolumis. Haud res isthaec felici omine accidit: hinc Nero in parentem magis saeviit. Tunc illam benigne excepit, ac post lautissimam coenam apud Baulos in Hortensii villa matrem dimisit, quae iterum in navigium ipsum conscendit. Ipsa cum Aceronia sermone instituto, crudeliter a sicariis enecatur. Haec omnia narrat Tacitus c. 8 eiusdem libri.

Ad Baulorum tergus est locus, quem accolae in praesentiarum vulgo appellant *Mercato del Sabbato,* et Elysia (1), quippe quod sparsa passim adservantur per lo-

(1) Elysiorum etymon Mazochius in Vossii Etymolog. V. *Elicius* derivat a Phoenicio *Elieh*, quod a fulmine tactum significat: num ea loca iuxta antiquorum opinionem vulcanicis eruptionibus perusta fuere.

ca sepulchreta. Communis ferme auctorum probabilior sententia videtur, hunc locum nempe Circo quondam Baiano aptum fuisse, ut prae ceteris autumat Carlettus in opere quod inscripsit, *Regione Brugiata*, Nota CLVIII. et CLIX. ubi diserte probat, hunc locum spectaculis inservisse, et Circo, ubi ludos a Romanis edi in more positum erat. In hoc creditur, quin imo ex Tranquillo loco ante citato probatur, ab ipso matrem Agrippinam invitatam ad Quinquatria adservanda, posteaque enecatam.

Portus Misenensis haud procul a Baiano est Circo, quod nunc dicitur *Mare Morto*, quasi locum dixeris, qui cum mari communicat Tyrreno. Locus hic quondam statio fidissima classi fuit Misenensi, et unus e portubus, qui Romanis erat in Italia ad Tyrrheni maris tutelam. Hunc ab Octaviano Augusto redactum meliorem in formam M. Agrippa duce, et architecto e Strabone lib. V. Geogr. compertum habemus. Heic Plinius Senior Praefectus erat classi Misenensi, cum Vesuvius primum imperante Tito conflagravit: hic montem exardescentem, ut procul adspexit, propius accessit, quo quid hoc novum sibi vellet, agnosceret. Strabo lib. V. portum Misenensem, Plinius Iunior lib. VI. ep. 16 et Tranquillus loco citato describunt. Dionysius Halicarn. lib. VII. hunc portum appellat Καλον, καὶ βαθυτον, *pulchrum*, *et profundum*, et Licophron in Cassandra v. 736 ubi de ludis Lampadicis apud Misenum celebratis in Parthenopes honorem, hunc eundem portum dicit: Ἀκλυστον σκέπας, idest *tranquillum tegmen* quasi a natura formatum. Hunc vero portum adhuc apertum fuisse saeculo VII. narrant quidam patrii scriptores. Hoc confirmatur ex epistola S. Martini Papae, qui vocatus ab Imperatore Constante e Roma venit ad Misenensem portum, ubi navem reperit, supra quam conscendit, et ad Imperatorem Constantinopolim perrexit.

Portus Misenensis.

Quidam etiam e nostris scriptoribus sunt arbitrati Miseni portum haud fuisse illum, cui nunc nomen *Ma-*

re Morto, sed fuisse Baianum sinum; ut autumat P. Paulus fol. 9 Antiqq. Puteol. et alii portum Iulium, qui ex lacubus Averno, et Lucrino unum efficiebant portum. Sed certum est hunc differentem fuisse ex aliis hisce dictis. Quin imo vetusti auctores ad unum omnes confirmant, Misenum suum habuisse portum. Plinius Hist. Natur. lib. III. c. 5 describens urbes Campaniae maritimas, et portus sic scribit: *In ora sunt Cumae Chalcidensium, Misenum, portus Baiarum, lacus Lucrinus, et Avernus, dein Puteoli.* Et Florus lib. I. c. 16 et Pompeius Mela lib. II. c. 4 id etiam confirmant, ubi de Misenensi portu verba faciunt. Portus igitur, et urbs Misenum fuit inter Cumas, et Baias. Inter haec loca nullus alius portus existit praeter Misenensem, ubi nunc *Mare Morto*. Mirabilis Piscina, Schola Militum, vetustae inscriptiones, monumenta, sepulchra passim, et praesertim pilae prope litus satis commonstrant heic, et non alio loco ponendum Misenensem portum.

Extat in Regio Museo Borbonio marmor Graeco-Latinum apud Misenum repertum, ex quo evidenter elucet, heic celebrem fuisse portum, et classem Misenensem decoratam titulo *Piae Vindicis Gordianae*:

ΘΕΩΙ . ΜΕΓΙΣΤΩΙ . ΚΑΙ . ΚΑΛΗ
ΜΟΙΡΑ . ΟΥΑΛΗΣ . ΑΡΧΗΝ . ΛΑΧΩΝ . ΕΠΑΡΧΟΝ
ΜΕΙΣΗΝΩΝ . ΣΤΟΛΟΝ . ΕΣΤΗΣΑ . ΒΩΜΟΝ
ΕΚΤΕΛΩΝ . ΕΥΧΗΝ . ΕΜΗΝ

DEO . MAGNO . ET . FATO . BONO . VAL . VALENS
V . P . PRAEFECTUS . CLASSIS . MISEN
P . V . GORDIANAE . VOTUM . FECIT .

Tacitus Annal. lib. XV. c. 46 narrat Neronis tempore classis Misenensis partem tempestate submersam hisce locis: hinc scribit; *Sed certum ad diem in Campaniam redire classem Nero iusserat, non exceptis maris casibus. Ergo gubernatores quamvis saeviente pelago a Formiis movere: et gravi Africo, dum promontorium*

Miseni superare contendunt, Cumanis litoribus impacti triremium plerasque, et minora navigia passim amiserunt. Hinc crediderim in Misenensi portu utpote appulsu difficili identidem naves procellis effractas; hinc etiam hunc Valentem classi praefectum puta ex naufragio ereptum Neptuno deo magno votum solvisse, lapidemque hunc posuisse. Horatius Misenensis maris laudat echinos, qui in hac acta capiebantur Saty. lib. II. 4

Murice Baiano melior Lucrina peloris;
Ostrea Circeis Miseno oriuntur echini.

Super hoc litore restat adhuc aedificium illud, quod vulgo dicitur *Cento Camerelle*: haec rudera fortasse ad villam Dictatoris Caesaris pertinuerunt. Ea villa litori imminebat; restat ea super parvum collem, prospectatque sinuosum mare, et nunc haud procul distat ab S. Annae templo in ipso Baulis vico. Ipsa est penitus sub ruinis, et vix pauca illius pars nobis pervenit. Eandem autem aedificii dirutam partem, quae manet, quaeque ab accolis salutatur *Cento Camerelle*, quasdam cellas vinarias, vel olearias fuisse putarim; mancipiorum vero carceres esse falso tradunt alii. Sunt etiam qui locum hunc aquis recipiendis inservisse existimarunt: at negant nostrates auctores, quippe quod et fabricae huiusce structura, atque forma haud aquam ad continendam potis erat. Vetustum idem aedificium in praesentiarum sub terra restat, et olim supra collem mirum in modum constructum: post Novi Montis conflagrationem loca isthaec fuere omnino mutata. Hodiedum tandem supersunt plura ruinosa cubicula, quorum pars subterranea sunt prorsus tam perplexa ostiorum ambage, ut sine duce, fixoque funiculo negetur exitus. Guicciardinius Mercur. Camp. pag. 244 locum istum hoc modo describit: *A piscina mirabili aliud subterraneum aedificium non multum abest. Cento Camerelle appellat vulgus: nec iniuria: adeo siquidem implicato calle, confusisque tramitibus, huc,*

Antiquum aedificium.

illucque extenditur, ut pro veri labyrinthi ichnographia delibanda, non ultra Ægyptus, aut Creta sit adeunda. Statim ac in illud caput dimiseris, tot ostia, tot calles, totque semitae occurrunt, ut curiositas ipsa trepidet Implicatissimum hoc aedificium, implicatissimum Neronis ingenium agnoscit auctorem.

Piscina Mirabilis.

A Baulis vero Baianum collem adscendentibus fit obviam nobile illud aedificium, quod omnium sermone, et praecipue ab incolis *Piscina Mirabilis* nuncupatur. Ea quadratis pilis (1) XLVIII. est suffulta. Longitudinem CCL. latitudinem CLX. pedes habet. In quinque porticus seiungitur opere lateritio, et solida interne structura. Eam recipiendis aquis e Serinensibus montibus huc deductis Claudium Imperatorem construxisse rusticantium commodo scribit Pontanus de Bello Neapol. *Memoria mea multis in locis inter Baianas, atque Puteolanas ruinas fistulae plumbeae mirae crassitudinis inventae sunt: in quibus Claudii Augusti nomen inscriptum erat. Vestigia lateritiae substructionis in Sarnensibus, Nolanis, atque Acerranis finibus: ac tum subterranei specus: tum montes pluribus locis perforati ostendunt a XL. milliaribus continuatum, et quidem amplissimum aquarum ductum, qui Neapolim primo* (vestigia habes apud S. Mariam, vulgo *de' Monti a Ponti Rossi*, et in aedibus Principis Montis Militum, *Monte Miletto*, seu ubi dicitur *I Ponti di Gesù, e Maria*, ut diximus lib. III.) *deinde Puteolos, Baias, Cumas . . . . derivatum est.*

Sunt qui arbitrantur, hanc aquam haud a Serino venisse, cum opus hoc Romanis difficillimum evadere potuisset. Hinc nonnulli scribunt, eandem aquam pluvialem esse potuisse, quae olim Romanis ipsis remedium

(1) Paries huius aedificii est, adeo durus, ut ferro adimatur oportet: isque a nostratibus nuncupatur *Stalagmitica*: ad plures usus is aptus est.

veluti potius in more fuit posita. Ad hoc probandum Strabonis lib. V. auctoritatem afferunt. Alii hanc piscinam existimant haud Romanae inservisse classi, sed ab Hortensio oratore magnificam heic constructam fuisse villam, et in ea piscina muraenas conservasse, quae tunc temporis in pretio erant ipsis Romanis. Ad hoc probandum Plinii textum Hist. Natur. lib. IX. c. 57 afferunt, qui scribit: *Apud Baulos in parte Baiana piscinam habuit Hortensius orator, in qua muraenam adeo dilexit, ut examinatam flevisse credatur. In eadem villa Antonia Drusi muraenae, quam diligebat, inaures addidit: cuius propter famam nonnullis Baulos videre concupierunt.*

Eruditus Winckelmannus in epist. supra Herculan. hoc magnum aedificium ab Agrippa excitatum arbitratur, quo aquas Misenensi classi illic moranti subministraret. At quidquid id rei est, utrum ea villa ad Hortensium, an ad alium pertinuerit, haud certe constat. Piscina isthaec tam magna est, ut haud ad unum virum tantum pertinere potuerit. Quapropter credendum eam Romanae classi potius deservisse ad Misenum immoranti, et aquam pervenisse ex Serini montibus.

CAPUT VIII.

De Miseno (1), *eiusque portu, de villa Luculli, de Militum Schola, de Piscina Dragonaria, de lacu Acherusio, deque Vaciae villa.*

Hactenus ea loca perlustravimus, quae quondam sinum exornabant Puteolanum, necnon et Baianum cum

(1) Huius montis etymon Martorellius Colon. Fenic. pag. 7 ab Hebraeo derivat, quod *acutum scopulum* significat, quia longe navigantibus mons hic acutus videtur. Antiquissimis vero temporibus hunc montem conflagrasse fama est, idque videtur ita

lacubus, villis, atque montibus: nunc hoc capite vicina describemus loca.

Misenum. Primum occurrit Misenense promontorium (1), quod veluti montium propinquorum rex supra mare adsurgit. Hoc inter occidentem est, et meridiem Puteolani sinus, quod nomen a Miseno Æneae socio, et tibicine ipsi inditum est, ibique tumulato, ut ex Mantuano vate canente constat Æn. VI. v. 282

At pius Æneas ingenti mole sepulchrum
Imponit, suaque arma viro, remumque, tubamque
Monte sub aerio, qui nunc Misenus ab illo
Dicitur, aeternumque tenet per saecula nomen.

Verum iuxta Maronis mentem non heic tumulatus tibicen Misenus, sed supra aliam promontorii partem, quae nunc dicitur *Monte di Procida*, haud obstante poetae

---

fuisse, cum adhuc nostra aetate vulcanicas continere materias, quae passim super hoc monte adspiciuntur, evincatur.

(1) Cl. Scottus, Dissertaz. Corogr. di Pozz. e Cuma, pag. 28, et seqq. solidis argumentis probare nititur, hoc Misenense promontorium non fuisse illud a Virgilio indicatum, sed esse proprie intelligendum aliud, quod nunc vulgari lingua dicitur *Monte di Procida*, pretiosis abundans hodiedum vinis. Virgilius haud aliter intellexit: describens enim Æneae adventum ad vicinam urbem Cumas, et loca ab ipso visa, et Sibyllam, haec nonnisi in Cumana ora extitisse innuit. Idem vates Mantuanus totam Miseni tibicinis historiam narrans, et exequias, omnia evenisse super eandem oram canit, cum praesertim ligna apta ad pyram struendam ex vicina silva Gallinaria fuere collecta. Ex his omnibus argumentis idem Scottus clare arguit hoc Miseni promontorium pro *monte di Procida* esse intelligendum. Nec obstat quin Virgilius huic monti epitheton *aerii* dederit, cum humilis sit mons supra mare: idem Scottus *aereum* explicat pro *plano*. Iuxta eundem Miseni promontorium etiam significandum videtur illud, de quo supra diximus. In Cl. Scotti sententiam descendit etiam Iorius, Guida di Pozzuoli, pag. 168.

textu *monte sub aerio*: aliter heic esset Cumana, vel Euboica ora, quae reapse est prope Cumas ex ea parte, quae hanc respicit urbem. Ita sentit Scottus, Dissertaz. Corograf. di Pozzuoli.

Heic autem expendendum arbitror, quo in loco fuerit antiquum opidum Misenum. Omnes patrii scriptores hanc urbem ponunt super promontorium, quod occidentem respicit: sed hoc impossibile quidem esse potuit, cum locus hic urbem comprehendere haud posset propter eiusdem loci brevitatem, cum mons supra mare immineat; neque heic nisi pauca rudera adhuc supersunt, quae haud ad urbem pertinuerunt. Alio igitur loco conlocanda est urbs Misenum: at quo in loco? non in alio, nisi supra aliam montis partem, quae ortum respicit; isque locus hodiedum parum distat a *Monte di Procida*, et ubi adhuc dicitur *il Vescovado di Miseno*. Ibi enim plura antiquitatis rudera adhuc restant, et locus satis amplus ad urbem continendam aptus erat. Quamvis enim de hisce vetustis aedificiis nihil sit colligendum, cum omnia heic temporum iniuria deperierint, tamen accolarum ea est traditio, ut nonnisi in hoc loco urbs antiqua sit ponenda. Cl. Iorius, Viaggio di Pozz. pag. 161 et seqq. post diligentissimum examen credit heic urbem fuisse. Ex pluribus vetustis ruinis, et inscriptionibus repertis, quae de urbis Episcopis faciunt verba, arguit Misenum urbem hoc in loco statuendam esse. Praetereo sepulchretum, quod prope urbem eandem aderat, quodque ad ipsam pertinuit. Haec urbs igitur erat inter paludem Acherusiam, et hodiernum Castrum Baianum, vulgo *Castello di Baja*.

Vrbs antiqua.

Haec vero urbs posita super amoenum promontorium, et commodum habens portum, ut diximus, cum vicinis, et dissitis urbibus commercium exercuit opportunissimum; hanc ob rationem ipsa brevi tempore civium frequentiam continuit, ibique Romani villas habuere. In hanc urbem quondam Coloniam deductam esse liquet ex

marmore reperto apud Misenum, ut legitur apud Scottum loco citato, pag. 14.

Hanc postea sequiori aevo, evulgata Evangelii praedicatione undique, fidem recepisse produnt Ecclesiae Christianae Fasti. Divum enim Paulum, quo tempore in Italiam advenit, et Puteolos appulit, ibi fidem Christi praedicasse constat: quo tempore vicina opida, et Misenates ipsi Christianae fidei Religione sunt imbuti. Saeculo autem tertio, et quarto ineunte cum magis ethnici Imperatores in Christianos saevirent, et praesertim cum persecutio in Christi fideles imperantibus Diocletiano, et Maximiano maxime exarderet, tunc B. Ianuarius Beneventanus Praesul Puteolos fuit perductus, ubi Sosium Ecclesiae Misenatium Diaconum in carcerem inclusum reperit. Hinc omnes ad Vulcani Forum capite plexi fuere, qui postea ab unaquaque urbe in patronos (1) vindicati fuere. Inter alios huius urbis Episcopos memoratur Benenatus, cuius mentionem facit S. Gregorius Dialog. lib. II.

Conlapso tandem Romanorum imperio, Misenum, cunctaeque aliae Campaniae urbes a maiestate sensim ceciderunt, donec anno DCCCXXXVIII. Barbarorum ma-

(1) Olim apud Ethnicos mos viguit patrios deos sibi in tutelam seligere, qui singulas urbes sub eorum habebant custodiam; hosce *Deos Patrios*, et *Communes* placuit appellare. Verum Christianorum introducta Religione, ac inanibus diis, atque templis eversis, tunc Sanctorum patrocinium invexerunt, et praecipue illorum, qui pro Christo vitam amiserant, quosque Martyres inde compellarunt: iique veluti *Patroni*, ac *Tutelares* habiti. Misenates inde, et vicinae civitates eos sibi in tutelam vindicarunt, qui olim sanguinem effuderunt. Hinc legitur in Act. Bonon. a Mazochio allatis Vindic. Repet. pag. 40 *Cum unaquaeque plebe sollicite suos sibi Patronos rapere festinarent, Neapolitani B. Ianuarium sibi patronum tollentes a Domino meruerunt, et Puteolani S. Proculum . . . . tulerunt, et Misenates Sanctum Sosium Diaconum . . . . . tulerunt, et posuerunt in Basilica* etc.

nus Italiam, et Campaniam simul depopulatae fuere, et praesertim Langobardi eodem tempore hanc urbem occuparunt, et tandem penitus eversa fuit a Saracenis anno DCCCXLV. iuxta omnes auctores, et inter alios Mazochius Kal. Neapol. pag. 346 mentionem facit.

In hoc vero terrarum orbis angulo amoenissimo fuere magna aedificia, et villae nobilissimae. Iam ante memoravimus admirandam illam piscinam super hoc litore constructam. Lucullus autem prae ceteris loca isthaec adamavit, ibique villam ex tot aliis magnificentissimam possedit, maximoque sumptu aedificatam. In villa Misenensi praeter alia muraenarum vivaria, piscinasque construxit. Ex Tranquillo in Tiberio c. 73 hunc Imperatorem supremam heic obiisse diem constat. Tacitus eandem memorat Annal. lib. VI. c. 50 et Phaedrus de ea sic etiam scribit. lib. II. Fab. 5 Villa Luculli.

Caesar Tiberius cum petens Neapolim,
In Misenatem villam venisset suam,
Quae monte summo posita Luculli manu,
Prospectat Siculum, et prospicit Tuscum mare.

Super hoc etiam litore fuit etiam villa Gracchi, qui legem tulerat Agrariam. Praeter urbis Miseni theatra, quorum nunc nulla superest memoria, fuisse et aliud constat super litus classis Misenensis commodo: huiusce theatri ruinae extant adhuc ibi. Super idem promontorium fuit olim pharus instar Puteolanae a Plinio memoratae Hist. Natur. lib. XXXVI. c. 12. Veteres quondam coloniae ex temporibus remotissimis Graiorum usus in nostris regionibus invectarunt: quapropter ad navigantium commodum hanc molem erexerunt: ea fortasse adhuc extabat, cum Romani hisce dominati sunt locis; sequiori aevo eversa, et inde nullum superfuit vestigium. Id omne accipimus ex Romanae historiae scriptoribus, qui hoc memoriae prodidere.

Illa vero pars, quae iacet inter Misenum, et mon- Militum Schola.

tem, quem indigenae compellant *Monte di Procida*, et alluitur a Mari Mortuo, hodiedum dicitur corrupte *Miliscola*, qui locus olim Militum Schola reapse fuit, ut etiam patet ex reperto lapide a Scotto recitato pag. 85. Hinc armatura, et schola armaturarum est eadem, ac militum schola, ut loquitur Vegetius lib. II. c. 19 unde corrupte *Miliscola*. In hoc vero loco magna militum pars, quin imo Misenensis aderat classis; Romanos fortissimas habuisse in Italia eiusmodi classes, primam in Ravennae portu, alteram apud Misenum, constat ex Tranquillo in Aug. c. 49 *Ex militaribus copiis legiones, et auxilia provincialim distribuit: classem Miseni, et alteram Ravennae ad tutelam Superi, et Inferi maris, collocavit.* Et Tacitus Annal. lib. IV. c. 5 *Italiam utroque mari duae classes, Misenum apud, et Ravennas, proximumque Galliae litus rostratae naves praesidebant, quas Actiaca victoria captas Augustus in opidum Foroiuliense miserat valido cum remige.* Vegetius lib. IV. c. 31 hunc portum memorat. Videsis Stevechium in hunc auctorem, qui ipsum dilucidat.

Piscina Dragonaria.

A Miseno haud procul est Piscina Dragonaria; nunc *Grotta della Traonara* appellant accolae, ita dicta quod tortuosum habeat iter: huius Suetonius in Nerone c. 31 mentionem facit hoc modo: *Inchoabat Piscinam a Miseno ad Avernum lacum contectam, porticibus conclusam, quo quidquid totis Baiis calidarum esset, converteretur.* Plinius Hist. Natur. lib. XIV. c. 6 etiam eandem memorat; *Magis tamen Fossa Neronis, quam a Baiano lacu Ostiam usque navigabilem inchoaverat.* Haec autem piscina ad natandum, non ad alendos pisces a Nerone comparata videtur, quales multae in lautorum domibus fuerunt, ut compertum est ex Tranquillo in Nerone c. 27.

Lacus Acherusius.

Mille vero passus ad meridiem ex Misenensi portu, sive Mari Mortuo extat celebratus olim ille lacus Acherusius nempe, seu Acherusia palus, hodiedum *Fusaro*,

vel *lago di Coluccia*, non procul a turri, quam dicimus *Gavitam*. Ea palus parum a Cumis distat, ut scribit Strabo lib. V. Geogr. Ex hoc loco ad inferos esse viam ad unum omnes fabulati sunt poetae: inter alios Lucretius lib. VI. v. 763

Ianua ne his Orci potius regionibus esse
Credatur postea: hinc animas Acheruntis in oras
Ducere forte deos maneis inferne reamur.

Et Virgilius Æneid. VI. v. 295

Hinc via Tartarei, quae fert Acherontis ad undas.
Turbidus hic coeno, vastaque voragine gurges
Æstuat, atque omnem Cocyto eructat arenam.

In hunc lacum scelestorum animas inclusas veteres ethnici crediderunt. Huiusce fabulandi occasio derivavit, ut tradit Strabo lib. V. ex eo quod calidi, et aestuantes fontes heic sint: accepta apud omnes isthaec fabula finitimis lucrandi per dolum occasionem praebuit, qui quodam initiati ritu haec loca placatis prius Manibus summa religione advenientibus ostendebant; tum et oracula simulabant. Hinc fabulatum, ex hac palude cadavera immitti in ulteriorem ripam deferenda. Inde etiam nata est fabula de Charonte, qui animas nave veheret trans Stygem paludem.

Haud procul ab Acherusio lacu fuit olim villa Vaciae Romani equitis. Hic enim nomine P. Servilius Vacia Isauricus floruit anno ab V. C. DCLXXIV. quo tempore Consul fuit cum Appio Claudio: isque plura gessit bella, ac de pluribus saepe gentibus triumphavit. Tantas rerum reliquit divitias, ut vulgo post fata Dives fuerit appellatus. Villam eo loco condidit maximo sumptu, quam memorat Seneca lib. VII. epist. LV. Haec villa prout ex ruderibus liquet, quae restant, adeo fuit magna, ut aedificium praegrande, quin imo Castrum po- Vaciae villa.

tius esse videretur. Inter lateritia opera, et inter subterraneas ruinas plures statuae, numismata, et lapides reperti fuere.

Extitisse etiam quondam C. Marii villam apud Misenum nos docet Plinius Hist. Natur. lib. XVIII. c. 6 his verbis: *Novissimus villam in Misenensi posuit C. Marius septies Consul, sed peritià castrametandi, sicut comparatos ei celeros etiam Sylla Felix coecos fuisse diceret* Circa ea loca fuisse quoque C. Cornelii Syllae Dictatoris villam ex Appiano de Bello Civili lib. I. compertum habemus, eamque haud procul a Cumis extitisse creditur, et in ipso agro Cumano. Plutarchus in eius vita heic pediculari morbo ob suas libidines, atque comessationes putrefactum eius corpus vitam finisse narrat.

CAPUT IX.

De Cumarum origine, maiestate, deque eiusdem ultima urbis ruina, atque fato.

Cumae. Puteolanum solum, et Baianum simul cum Misenensi promontorio (sicut supra demonstratum est) plenum celebratis villis, atque Romanorum aedificiis quondam fuit; nihilque aliud restat interim, quam vix miserà recordatio: sicut enim diximus, ea loca non solum a temporum colluvie, et a Barbarorum manibus, verum etiam a terraemotibus pluries, a coeli inclementia, et igne e terrae visceribus deperdita, atque foedata fuere. Cumanus ager, ut mox enucleabimus, idem horrendum subiit fatum, et celeber evasit, cum a Barbaris praesertim vastatus; et hinc nulla ad nos pervenit memoria. Haec loca adeo sunt vetusta; ut quasi inter fabulas verà eius historia se perdat. At quidquid id rei sit, duce ipsa historia, nonnulla de tanta Cumanorum celebritate evolvemus.

Cumarum fundatio est tam prisca, ut post Troianum excidium fuerit condita. Graeci enim post longum

defatigati bellum, et post longam Troianae urbis obsidionem (si fides Homericae tribuenda sit historiae) Italiam adnavigarunt, eoque varias suae gentis Colonias per litora passim convectarunt, quas et in Magna Graecia, et in Puteolano agro, et in variis locis statuisse sedem ex historia compertum habemus. Velleius Paterculus lib. I. c. 14 LXXX. circiter post eversam Troiam, et Eusebius Chron. lib. II. CXXXI. annos post idem bellum eandem urbem aedificatam asserunt.

Diversae coloniae Cumas aedificant.

Praefatae Graiorum Coloniae fuere prae ceteris Arcades, Æritreenses, Euboicae, Chalcidenses, Atticae, aliaeque. Atticorum autem Colonia temporis progressu Chalcidem, Æritream, Cumasque urbes super Euboeam insulam fundavit; quae quidem Colonia aliquod post tempus seditionibus intestinis foedata, Italiam adnavigare coacta est ducibus Megasthene, et Hippocle (1) Cu-

(1) Supra diximus, hanc urbem fundatam fuisse a Chalcidensibus, quae gens ex Euboea profecta ducibus Hippocle, et Megasthene magna stipatis hominum caterva. Primum iuxta Livium in Inarimen pervenere: en ut ex ipso habetur lib. VIII. c. 22 *Cumani ab Chalcide Euboica originem trahunt. Classe qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris eius, quod accolunt potuere. Primo in insulas Ænariam, et Pithecusas egressi, deinde in continentem ausi sedes transferre.* Ibi mulierem praegnantem (uti narrant) et dormientem super litus invenere; quo quidem augurio, bono capto omine, fertilitatis hic terrarum angulus fuit aestimatus. Nova hinc ita urbs est aedificata, quam et Cumas dixere, a vocabulo Κυμάομαι, *dormio*, ut Servius adnotavit in Æneid. VI. v. 1 vel ἀπο τῶν κυματῶν, *a fluctibus.* Contiguum quippe litus instar scopulosi dorsi mari est obiectum: inter quod et proxmam insulam Ænariam, immanium fluctuum motus, et ventorum impetuosissimi flatus fiebant.

Ea vero longa pace, et fortunae indulgentia floruit: hinc Strabo lib. V. Geogr. subiungit: Πρότερον μὴν οὖν ἠυτύχει: *ab initio fortunata fuit urbs.* At nescio qui sinistri rerum eventus sequiori aevo acciderint: Campani enim huius florentis urbis invidia capti, eam evertendam statuerunt; novi hinc cives alio

manis, qui huc transvecti, Chalcidem, Cumasque urbes aedificarunt. Id omne accipimus ex Strabone lib. V. Geogr. Idem confirmat Velleius lib. I. c. 4 narratque huiusce classis cursum columbae volatu fuisse directum.

Vrbs aedificata ab Hippocle Cumano celebris evasit, quae ad Graiorum formam muro circumvallata, et turribus fuit septa per orbem: quod opidum fuit conditum supra collem ad mare cum portu opportunissimo. Hunc memorat Patavinus auctor lib. XXIV. c. 30 hoc modo: *Auctores erant quidem, ut protinus inde Cumas duceret, urbemque oppugnaret. Id autem immodice Hannibal cupiebat, et qui Neapolim non haberet, Cumas saltem maritimam urbem haberet.* Et ex Sannazario lib. II. Eleg. 9 de Cumarum ruinis illacrimante accipimus.

Et vagus antiquos intrabat navita portus,
Quaerens Daedaleae conscia signa fugae.

Hinc passim aedificia publica, et sacra cum viis Graecorum instar vario tempore adiecta fuere. Inter alia adnumeratur prae ceteris Apollinis (1) templum, cuius meminit Mantuanus vates Æneid. VI. v. 9

. . . . Arces, quibus altus Apollo
Praesidet.

---

sedem deligendam curarunt. Sic narrat Halicarnassaeus lib. VIII. hinc subiungit Paterculus lib. I. c. 14 *Haec gens Neapolitano allecti Cratere, ibi urbem, suamque transportarunt coloniam; pars horum civium magno post intervallo Neapolim condidit.* Odium in Cumanos anno ab V. C. CCCXXXV. effusum a Campanis fuit, ut prodit Livius lib. IV. c. 45.

(1) Cl. Iorius, Guida di Pozzuoli, pag. 114 et seqq. asserit duo in hac urbe Apollini templa olim dicata fuisse; unum a Graecis excitatum, et hoc antiquissimum, quod fortasse idem ipsum fuit, cuius meminit citatus supra Virgilius. Hoc templum

Post longam vero tempestatem respublica fuit florentissima sub nomine *Coloniae Cumanae Italo-Graecae*. Hinc tanta agrorum fertilitate, et divitiarum copia aucti fuere cives, ut Etruscis tunc imperantibus parere recusantes cum illis manus conseruerint, illorumque impetum fregerint. Strabo lib. V. Geogr. in longum narrat, Cumas plures passam vicissitudines, et praesertim pleraque egisse bella non solum cum longinquis, verum etiam cum vicinis gentibus, donec Romani subactis populis, hanc etiam in suam redegerunt potestatem. Postea iidem urbis capti deliciis, commercio opportunissimo, et divitiis, villas, et aedificia passim eo in loco condidere.

Livius lib. II. c. 20 in hanc urbem testatum reliquit, Tarquinium Superbum extremum Romanorum Regem confugisse, postquam e throno fuit exactus per Brutum, ibique vitam egisse privatam, donec e vivis excessit. Halicarnassaeus vero lib. VII. Aristodemum Cumarum tyrannum ad huius urbis dominium ita pervenisse narrat. Quo tempore bellum persaevum inter Etruscos, et Cumanos ortum, nobilis quidam divesque iuvenis Ari-

---

erat supra arcem: nunc pauca rudera supersunt. Alterum huiusce numinis templum a Romanis fuit excitatum haud longe ab arce Cumana: ab eiusdem fabricae constructione, et a lapidibus Latinis characteribus ab eodem auctore repertis clare eruitur, templum nonnisi a Romanis aedificatum. Inter alia marmora nuper effossa hoc legitur:

APOLLINI . CUMANO .
Q . TINEIUS . RUFUS .

Hoc templum fortasse conversum in Ecclesiam Cathedralem Cumanam arbitratur idem auctor. Haec Ecclesia adhuc extabat anno MCCVII. quo tempore Anselmus Neapolitanus Episcopus solemni pompa Martyrum lypsana ex hac urbe in Castrum transtulit Lucullanum.

stodemus Malacus nomine inter alios fortior fuit, qui Etruscorum ducem in praelio necavit: quam ob causam hostes fugam arripuerunt, et ita bellum confectum. Cumani inde hunc suae urbi praeficiunt. Hic vero Aristodemus temporis progressu a suis civibus fuit necatus, quippe quod eius regimen ad extremum severitatis pervenerat.

Cum vero in Italiam descendit Hannibal, cunctis in Poeni ducis potestatem subactis, Cumae etiam in ipsius imperium redactae iam fuissent, nisi Sempronius Gracchus Romanus Consul eandem liberasset urbem. Celebre per id temporis festum a Campanis peragebatur quotannis in Silva Hama, quae postea Silva Gallinaria, et nunc *la Paneta di Patria*, ubi omnes ex urbibus cunctis Campaniae ad festum celebrandum conveniebant accolae. Campani hinc quo Cumas in Hannibalis manus darent, hanc adstruunt fraudem. Cumanorum senatum, et gentem ad festum invitant. Interim Sempronius castra ad Linternum posuit. Iam Campani ad Hamam silvam frequentes convenerant ex composito, nec procul aberat Marius Alfius Campanus in occulto, qui erat *Medituxticus*, sive summus magistratus, qui cum XIV. millibus militum castra habebat. At Campani spe frustrati fuere; nam Cumani Graccho arcessito, dum nocturnum edebatur festum, dato signo, alios stratos somno, alios perpatrato sacro inermes redeuntes obtruncat. In eo tumultu caesa plus duo millia cum ipso duce Mario Alfio, et capta fuere signa militaria quatuor, et triginta. Tunc temporis Hannibal castra habebat ad Tifata, qui re cognita, cum exercitu Cumas adpropinquavit, eamque urbem obsedit; interim Gracchus urbem ad defendendam accurrit. Livius qui rem omnem enarrat lib. XXIII. c. 36 Cumanos, ait, et Sempronium tam strenue cum Hannibale pugnasse, ut facta ex portis eruptione, hostium stationes fuderint, atque fugarint. Sic Cumae ab Hannibalis obsidione liberatae fuere, Cumanorumque studium, et amor in Romanos peregregie demonstratus.

Cumanos insuper habuisse olim agrum satis extensum, et feracem ex omnibus confirmatur vetustis scriptoribus, uti Patavino historiographo, et praesertim Halicarnassaeo lib. VIII. quod confirmat Strabo lib. V. Huiusce rei tot villae celebratae, totque domus in hisce locis fidem adhuc ostendunt. Baias olim insuper agri Cumani partem fuisse ex Dione lib. XLVIII. n. 50 accipimus. A tanta vero rerum, atque divitiarum copia, quae illi a natura donatae fuerunt, urbs cecidit, postquam Romani illam occuparunt, et ad illum statum fuit redacta, ut ibi Coloniam deduxerint. Hinc ratione affirmat Frontinus lib. de Colon. his verbis: *Cumae muro ducta Colonia, ab Augusto deducta.* Inde in Municipium fuit conversa, quod accidit circiter annum CCCCXV. Id confirmatur ex lapide allato a Capacio Hist. Neapol. lib. II. c. 20. Quod evidentius a Livio comprobatur lib. III. c. 10 *Item ut Municipes Cumani essent, pridie quam populus Campanus a populo Romano defecisset.* Sunt qui hoc opidum narrant etiam Praefecturam evasisse, idque probant ex Festo. Tantaene olim urbis misera conditio!

Quo vero tempore Puteoli, Baiae, et vicina loca a Romanis habitata fuere, tum Cumae vetustate collabentes derelinqui coeperunt. Hinc Iuvenalis Satyr. III. v. 2 has describit iam prope derelictas, quo tempore praefata loca adamata, et in pretio fuerunt. Hinc laudatus poeta Vmbritium quendam rogat, uti Romam deserat satis frequentem urbem, et vitiis abundantem, quo Cumas prope desertas, et vacuas petat:

Laudo tamen vacuis, quod sedem figere Cumis
Destinet, atque unum civem donare Sibyllae.

Hodiedum de huiusce urbis magnificentia nihil aliud restat, quam passim per collem, perque agros perplura vestigia: inter quae numeratur *Arcus* ille vulgo *Felix* nuncupatus. Hoc aedificium lateritio fuit opere, si-

cuti apparet ex ruinis, idque inserviit ad urbis pomoerium, uti fama est. Hoc fuisse a Cumanis fortasse conditum vel ad urbem tuendam in arcis formam, ut ex eiusdem situ inter duos colles videre est, ne hostibus pateret, si bellum aliquod ingrueret, vel potius murorum ambitus partem fuisse verisimile est.

Aliud aedificium quod adsurgit, *Gigantis* vulgo dicitur templum, quod Iovis esse creditur, et Gigantis compellatum a colossoli statua ibidem reperta, quae quondam translata ad Regium Neapolitanum praetorium exornandum inserviit: nunc eiusdem caput extat in Regio Museo Borbonio. Templum hoc rotundum fuit, ut ex ara quae restat adhuc videre cuique licet. Adsunt vero immensae super litore ruderum reliquiae, ut domorum, viarum, atque aedificiorum cum publicorum, tum privatorum, et praecipue in agris plura sepulchreta cum eruderatis lapidibus. Praetereo Apollinis templum ante memoratum, quodque a longinquis, exterisque oris advena ad colendum veniebat. Sannazarius flens de ipso templo cecinit lib. II. Eleg. 9

Longinquis quo saepe hospes properabat ab oris,
Visurus tripodas, Delie magne, tuos.

Anno vero MDCVI. effossum fuit etiam Cumis templum a Cardinali Aquaviva Neapolitano Archipraesule ordine Corinthio, et marmore stratum, quod ab Agrippa Augusto dicatum videtur. Plures eo tempore statuae erutae, et Neapolim advectae fuere.

Prope Cumas, vel fortasse intra ipsos vetustos murorum ambitus fuit Amphitheatrum: hoc nunc temporis terrarum aggestionibus adeo repletum est, ut vix eiusdem suprema pars videatur. Miror interim ipsum a nonnullis patriae scriptoribus falso Circum auditum Cumanum: verum ex ipsius structura hoc nonnisi Amphitheatrum fuisse satis cognoscitur.

Cumani olim insuper fuere praeclari vasis fictilibus elaborandis: nam sicut Pithecusanis erant propin-

qui (de quibus infra prodibit sermo) Cumani inde utpote vicinitate, commercio, eodemque populo oriundi, vasis hisce efficiendis celebres evasere. Martialis lib. IV. Epigr. 50 Cumana isthaec laudat vasa:

. . . . . . Samiae convivia testae,
Fictaque Cumana lubrica terra rota.

et Columella lib. X. v. 129 Cumanos commendat caules:

Frigoribus caules; et veri cymata amittit,
Quae pariunt veteres cesposo littore Cumae.

Antequam alio progrediamur, dicendum restat hanc urbem ultimam sui ruinam, atque fatum a Barbarorum manibus expertam. Procopius lib. IV. c. 35 narrat hanc urbem a Totila occupatam fuisse, qui per id temporis tota Campania, Samnio, Lucania, aliisque provinciis dominatus fuerat, donec Narses Iustiniani Imperatoris dux post natum Christum DLIII. in Italiam advenit, ubi cum Totila congressus, illum interfecit. Hinc Gothi fato functo eorum duce, et Rege, in eiusdem locum Teiam suffectum Regem consalutarunt. Narses igitur, Italia domita, populis, atque urbibus, ad Cumas adpropinquavit, quam Aligernus Teiae frater defendebat, quae tunc fortissima habebat moenia, ubi thesauros peringentes absconderat Teias. E principio urbe haud capta, utpote hostibus resistentibus, Narses Teiae exercitum maximum, qui tunc ad Sarnum tendebat flumen, devicit, profligavitque. Sic Cumae a Barbarorum manibus ereptae; totoque Gothorum regno extincto, thesauros plurimos ibidem reperit: ita rursus restituta Italia fuit Romanorum dominationi, et Cumae in libertatem redactae. Adest lapis non longe a Cumis repertus pluribus abhinc annis, a Pratillio recitatus De Via Appia lib. III. c. 5 ex quo constat, quendam Nonium Erastum Campaniae praefectum Iustiniani fortasse tempore Cumarum moenia re-

staurasse, quae Gothico in Italia exeunte bello diruta, et eversa fuere.

Langobardi vero anno DCCXV. sub Romualdo duce urbe sunt potiti: posteaque Saraceni illam igne concremarunt, postquam ad ultimam redegerunt internecionem, nullasque urbis reliquias deseruere; tandem temporum colluvies, et aeris, et maris aestuantis fluctus, et tempestates, et terraemotus ipsi ultimam sui ruinam, atque manum dedere.

Evulgato Christi Evangelio per Apostolos, et Discipulos (in hac urbe fortassis per ipsum Apostolum Paulum, cum Puteolos advenit, vel alium e LXXII. Discipulis), statim in Episcopatum urbs fuit evecta. Inde S. Gregorii Magni aevo memoratur Episcopus Cumanus: qui quidem Romanus Pontifex Maximus Ecclesiae Misenensi eundem adiunxit Episcopatum. At temporis progressu sive urbe senectute conlapsa, sive bellis civilibus, si quae aderant; sive Barbaris potius in eam saepissime irruentibus, isthaec unio constans, et permanens haud fuit. Hinc utraque Ecclesia Cumana, et Misenensis in Neapolitani Archipraesulis iura transivit, uti adnotat Chioccarellius De Episcop. Neapolit. pag. 153. Sunt qui scribunt Cumanum Episcopum cum Aversano coniunctum fuisse: ita sentit Vghellius De Episc.

CAPUT X.

Fossa Neronis, Silva Gallinaria, lacus Liternus, urbs Liternum, Scipionis nobile Sepulchrum, vicus Feniculensis, via Vicana, campus Leborius, pagus Maranus; et Iulianus describuntur.

Postquam Cumarum originem, maiestatem, utque in aliorum manus pervenerint, utque tandem post longam saeculorum longaevitatem per Barbaros Italiam misere occupantes corruerint, perspeximus, nunc restat ut ad alia describenda loca a Cumis haud procul accedamus,

mus. Primum sermo erit de Neronis Fossa, de qua heic pauca.

Neronis Fossa extendebatur ab Averno usque Cumas, et ad Ostiam usque, ut tradunt veteres auctores. Inter alios Suetonius scribit in Ner. c. 31 *Fossam ab Averno Ostiam usque, ut navibus, nec tamen mari iretur, longitudinis per CLX. milliaria: latitudinis qua contrariae quinqueremes commearent. Quorum operum perficiendorum gratia, quod ubique esset custodiae in Italiam deportari, etiam scelere convictos, nonnisi ad opus damnari praeceperat.* Tacitus etiam Annal. lib. XV. c. 42 de eadem Fossa sic enarrat: *Namque ab lacu Averno navigabilem Fossam usque ad Ostia Tiberina depressuros promiserant, squalenti litore, aut per montes adversos: neque enim aliud humidum gignendis aquis occurrit, quam Pomptinae paludes: cetera abrupta, aut arentia: ac si perrumpi possent, intolerandus labor, nec satis causae proxima Averno iuga connixus est; manentque vestigia irritae spei.* Quinam autem fuerint huiusce operis magistri, explicat idem auctor irritum consilium fuse tradens, *Magistris, ac machinatoribus Severo, et Celere, quibus ingenium, et audacia erat, viribus principis illudere.* Neronis Fossa.

Non procul a Silva Hama, de qua ante diximus, fuit alia sub nomine Gallinariae, vulgo *la Paneta di Patria*. Huiusce meminit Strabo lib. V. Geogr. et praesertim Cicero lib. IX. epist. 23 his verbis: *Heri veni in Cumanum, cras ad te fortasse . . . . etsi Marcus Cepurius cum mihi in Silva Gallinaria obviam venisset, quaesissemque quid ageres, dixit, te in lecto esse.* Varro de R. R. lib. III. sic eam describit: *Silva Gallinaria a gallinis rusticis dicta, est in mari Thusco, secundum Italiam, contra montes Ligusticos.* Iuvenalis Satyra III. v. 305 hanc silvam canit, olim etiam latronibus fuisse vexatam. Silva Gallinaria.

Prope Cumas est antiquus eiusdem portus quondam Lacus Literni

*

Liternus lacus ab accolis appellatus, *lago di Follicola*, et corrupte *lago di Licola*, et *lago di Patria*. Livius lib. II. c. 10 huiusce lacus mentionem facere videtur his verbis: *Poenus contra Formiana saxa, et Literni arenas, stagnaque perhorrida situ hibernaturus*. Et Valerius Maximus lib. V. c. 3 n. 2 Literni paludem *desertam* nominat. Ex historia compertum habemus, hunc portum celebrem fuisse huius opidi. Cumani enim (ut plures produnt auctores) maxime maris opportunissimo commercio addicti fuere: hinc eo ex tempore lacus hic portus ad tutam, firmamque navium evasit stationem. Augusti autem aevo M. Agrippa classibus, et portubus praefectus hunc portum meliorem redegit in statum, euripoque facto navigabilem reddidit, intermissa etiam aqua in lacum Avernum. At post tot tantosque divitiarum sumptus, sequiori aevo ad nihilum fuit hic portus redactus, et lacus iterum emersit. Hodiedum ob aquas heic stagnantes aer pessimus exhalat, locusque ad fugam captandam homines insinuat.

Vrbs Liternum. Non procul ab hoc lacu fuit urbs Liternum (1) super vetustam viam Domitianam ad XXIV. a Sinuessa lapidem: nunc urbs vetus vulgo *Torre di Patria*. Haec antiquissima existimatur, sicuti aliae Campaniae Felicis urbes. Prope opidum fuit Clania palus, nempe lacus ille palustris, in quo Glanii (2) fluminis aquae convenie-

(1) Cl. Martorellius Theca Calam. tom. II. pag. 678 autumat hoc Literni etymon ab Hebraeo, vel Chaldaeo derivare *ad gallinas*, quippe cum haec regio hisce silvestribus abundaret gallinis: unde est, ut etiam vicina silva Gallinaria appellata fuerit. Hinc laudatus auctor subiungit ibidem: *Imo adhucdum id genus gallinas venatores capiunt prope Liternum, quarum ibi ingens multitudo circumvolitant, ac enutriuntur.*

(2) Haud parum a Literno decurrit Clanius fluvius, a Graecis Γλάνις, nunc *Lagno* nuncupatus: hic ex montibus Abellae oritur, transitque per Acerras, super Aversam, et in mare Tyrrhenum se leviter exonerat, non procul ab opido Literno. Fuit o-

bant : supra quem locum fuit collis, ubi Liternum adsurgebat. E Livio vero, Strabone, Silio, aliisque liquet, hanc a Chalcidensibus aedificatam, qui eodem a Cumis urbe Coloniam Italo-Graecam deduxerunt. Ex praefatis autem scriptoribus, et praecipue a Livio lib. XXVII. c. 12 liquido eruitur, eandem urbem fuisse Tyrrheni maris litoream, et non procul ab illa castra posuisse Consulem Titum Sempronium, cum Vulturnum transmeavit. Vrbs posteriori aevo tutissima eo evasit modo, ut haud vi capi posset. Postea Octavianus Augustus Coloniam militarem fecit, ut scribit Frontinus lib. de Colon. Quin imo in Praefecturae statum ipsa transiit.

Supra diximus, hoc opidum prope Clanium fuisse conditum, et in loco palustri: hinc eius aer haud salubris fuit, ut canit Ovidius Metamorph. lib. XV. et Silius lib. VII.

Scipionis sepulchrum.

Hoc insuper Liternum opidum celebre fuit ob Scipionis Africani exilium, de quo licet heic pauca evolvere. Cneius Publius Scipio cognomento Africanus fuit unus e Romanis ducibus tam celebratus, ut ipso Hannibale strenuior evaserit, aliosque antiquitatis duces gloria, et armis superarit, cuique plurimum Roma debuerit. Hic Hannibalem, Syphacem Regem, ipsamque Carthaginem e fundamentis Romae urbis aemulam evertit. Hunc Romani Consulem pluries, et Dictatorem crearunt; at Romana plebs Tribunorum opera illi insidias paravit, quem peculatu accusarunt, quod Antiocho Regi pacem vendidisset. In senatum igitur adveniens respondit, *esse*

---

lim maioris latitudinis, quam nunc est, et a Lycophrone celebratus v. 717. Appianus de Bello Civili lib. I. Liternum, vel Clanium fluvium fuisse eundem ac Lirim scribit; Strabo lib. V. Lirim ipsum Clanium appellat. Hinc Plinius Hist. Natur. lib. III. c. 5 idem significat; *Colonia Minturnae Liri amne divisa, Glani appellato*: eandem hinc originem Clanium, atque Lirim habuisse videtur.

illa quidem die annum iam exactum, in qua cum Hannibale dimicantem superasse, et Carthaginem Romano Imperio in ditionem dedisse. Ita narrat Livius lib. XXXVIII. Quibus dictis, dimissaque concione, Senatu, populoque ad templum perrexit, quo grates diis ageret. Inde Roma egressus, Liternum petiit urbem, ubi vitam egit quietam, ibique fato functus est. Sui et Sepulchrum, et statuam cum hoc erexerunt lapide: INGRATA . PATRIA . NEC . OSSA . QVIDEM . MEA . HABES . Plutarchus in eius vita, Romanos testatur, ingrati animi poenitentes tanto viro in urbem magnificum cenotbaphium publico ex aerario posuisse. Apud Caietam in marmoreo sepulchro, aeneaque urna haec scripta reperiuntur.

Devicto Hannibale, capta Carthagine, et aucto
Imperio, hoc cineres marmore tecta habes.
Cui non Europa, non obstitit Africa quondam,
Respice res hominum quam brevis urna premat.

Seneca prae ceteris emphatice lib. XIII. epist. 86 de Scipione apud Liternum exulante sic scribit; *Vidi villam structam lapide quadrato, muro circumdatum silvae; turres quoque in propugnaculum villae utrinque subrectas: cisternam aedificiis, ac viridibus subditam, quae sufficere in usum vel exercitus posset: balneolum angustum, tenebricosum ex consuetudine antiqua. Non videbatur maioribus nostris [c]alidum, nisi obscurum. Magna ergo me voluptas subit contemplantem Scipionis mores, ac nostros. In hoc angulo villae ille Carthaginis horror, cui Roma debet, quod tantum semel capta est, abluebat corpus laboribus rusticis fessum. Exercebat enim opere se, terramque, ut mos fuit priscis, ipse subigebat. Sub hoc ille tecto tam sordido stetit.* Valerius Maximus lib. II. c. 10 de Maiest. sic etiam de hac Scipionis scribit villa: *Ad Africanum eundem in Linternino villa se tenentem, complures praedonum duces videndum eodem tempo-*

re forte confluxerant. Et lib. V. c. 3 n. 2 *Africanus superior non solum contusam, et confractam belli Punici armis rempublicam, sed pene iam exsanguem, atque morientem, Africae dominam reddidit: cuius clarissima opera iniuriis pensando vires, vici eum ignobilis, ac desertae paludis accolam fecerunt; eiusque voluntarii exilii acerbitatem non tacitus ad inferos tulit, sepulchro suo inscribi iubendo: Ingrata . patria . nec . ossa . quidem . mea . habes.* Dissentit tamen a Strabone idem Valerius Maximus: non enim vicum, sed opidum Liternum dicit esse laudatus geographus lib. V.

Iam diximus ex Plutarchi auctoritate, Romanos olim Scipioni nobile Sepulchrum posuisse, quod haeredes eidem conlocarant: hoc quidem usque ad annum MDCXVI. (1) haud effossum fuit: quo tempore repertum est extra portam Capenam Romae, quae nunc sub S. Sebastiani nomine salutatur. In hoc autem Sepulchro plures lapides antiquis characteribus ad Scipionum familiam, atque gentem pertinentes fuere eo anno erudarati; iidem a Cl. Tiraboschio afferuntur, Storia della letteratura Italiana tom. I. pag. 357 edit. Rom. 1782.

De Scipionis Sepulchro, exituque varia tradidere scriptores. Alii Romae mortuum scribunt, et ad hoc probandum monumentum ad portam Capenam eidem erectum, et tres statuas superlocatas ferunt, quarum duae Publii, et Lucii Scipionum esse dicuntur: tertia Ennii poetae. Huic sententiae illud Ciceronis de Amicit. c. 4 suffragari videtur inquiens: *Carus Africano superiori fuit noster Ennius.* Et Plinius Hist. Natur. lib. IV. etiam ait: *Prior Africanus Q. Ennii statuam Sepulchro suo imponi iussit: clarum illud nomen, imo vero spolium*

(1) Idem sepulchrum iuxta Noctium Romanarum scriptorem eruderatum fuit anno MDCCLXXX. Confersis quae scribit idem tom. I. pag. 8 Edit. Rom. 1804.

ex tertia orbis parte raptum in cinere supremo cum poetae titulo legi. Literni hunc Africanum mortuum constat, ibique tumulatum, et monumentum ei factum, ac statuam suppositam, quam aetate sua eruderatam Livius se vidisse testatur.

Linterni insuper opidum stetit post Scipionis nobile exilium in florenti quondam statu sub Romanorum ditione usque ad annum post natum Christum CCCCLV. Symmachus qui floruit quarto Ecclesiae saeculo, Severiani cuiusdam meminit lib. VI. ep. 5 his verbis: *Primorem Literninae civitatis.* Ea tempestate urbs sedem habebat Episcopalem. Everso autem Romano Imperio per assiduos senatus, et militum factiones, ac barbaris nationibus in Romanas irrumpentibus persaepe provincias, Linternum idem miserum subiit fatum, quo tempore Vandalorum Rex Gensericus urbem est depopulatus, et a fundamentis illam evertit; hinc nulla alia prorsus illius extitit memoria, quam pauca per agros sparsa rudera. Ruinas inter olim sunt qui scribunt repertum illud fuisse lapidis frustum: INGRATA . PATRIA. etc. Hinc factum est, ut locus iste sub *Patriae* venerit nomine, ut in praesentiarum salutatur. In ruinis, et proprie ubi nunc pagus, quem dicunt *Villanella*, qui prope antiquum Liternum adest, plura identidem sunt reperta rudera; uti numismata, vasa, urnae cinerariae, sepulchra, arma, et lapides, quorum unus ad Herenniae pertinuit familiam.

Tota isthaec Campaniae pars etiam ex antiquissimis temporibus aere haud salubri gaudere debebat: totus enim hic ager in palustri loco positus erat, et urbs Liternum prope flumina, et paludes stagnantes adsurgebat. Hinc credendum haud urbem magni nominis fuisse, quamvis agrum haberet feracissimum. Hodiedum haec regio est penitus deserta; aer graveolens propter aquas stagnantes, habitatores rari, tugurium nullum, silvestrium animalium, reptilium venenatorum, et luporum frequentium opportuna sedes.

Non longe a Literno fuit vicus Feniculensis, qui iuxta Pellegrinium Appar. Camp. Disc. II. paragr. 14 Campaniae Felicis ad oram situs fuit olim, ubi nunc dicitur *Vico di Pantano*. Verum ex Valerio Maximo lib. V. c. 5 locus hic ita innuitur: *Vici eum ignobilis, et desertae paludis accolam fecerunt*, ubi narrat de Scipionis exilio, ut paulo ante retulimus. Per hunc quondam vicum via Domitiana fuit producta: hinc sequiori aevo *Vicana* est nuncupata, ut legitur in Chronico Vulturnensi. In Chartis enim VIII. et IX. saeculi in eodem Chronico allatis ita legitur: *Via publica quae dicitur Vicana, et pergit ad Cumas*, quae nulla alia esse potest, quam Domitiana via. Videtur autem heic Valerium Maximum aliud innuere, cum dicat, Scipionem Vici, et non *Literni accolam fecisse cives*. Vicus memoratus est idem ac eiusdem Scipionis villa, quae temporis progressu fuit habitata. Vicus Feniculensis, et via Vicana.

Apud viam Campanam, et parum dissite ab eo loco, qui *a Quarto* dicitur, incipiebat Campus Leborius, a Graecis Phlaegreus appellatus, ut ex Plinio compertum habemus Hist. Natur. lib. XVIII. c. 11 *Quantum autem universas terras campus Campanus antecedit, tantum ipsum eius pars, quae Leboriae vocantur, quem Graeci Phlaegreum appellant.* Campus hinc Phlaegreus, sive Leborius, Vulcanique Forum inter Cumas, Puteolos, Capuamque fuit. Hinc idem Plinius eundem scribit habere ab utroque latere viam Consularem, *quae a Puteolis, et quae a Cumis Capuam ducit.* Vtque melius id clarescat, sciendum Consularem viam, sive Campanam extensam fuisse recto tramite ad sex milliaria a Puteolis, et ad septem a Cumis, et inde in duos ramos; unus a sinistra ad lacum Liternum (quae via restat adhuc integra eo loci) ad Cumas perveniebat, alter ad laevam per locum, qui *a Quarto* dicitur, et sub Gauro monte Puteolos contra. Campus Leborius.

Prope locum, qui *Quartus* appellatur, adsurgit pagus vulgo *Marano* IV. à Puteolis lapide viae Campanae Pagus Maranus

dissitus. Huiusce pagi fit mentio iam a primis Ecclesiae saeculis. Antonius Claritus Comment. Constit. Federici II. parte III. c. 2 pag. 168 mandatum celebratum IV. Kal. Decemb. anni XLII. imperii Constantini Magni affert, in quo memoratur hic pagus hoc modo: *Cupraxia filia Domni Gregorii vendidit Domno Andreae Presbytero custodi Ecclesiae S. Castrensis de Maranu integram portionem suam de fundo posito in Anglata.* Vide ergo huiusce vici antiquitatem. Fama vero est, quo tempore Puteoli, Cumae, vicinaeque urbes habitatae esse coeperunt, hunc Marani vicum propinquos recepisse accolas, et iam ex eo tempore adsurrexisse. Passim nunc per agros identidem reperta sepulchra, et inscriptiones.

Vicus Iulianus. Non longe ab hoc vicus alius adsurgit nomine Iulianus, a nostratibus *Giugliano* dictus. Quidam autumant nomen a Iulio Caesare usurpasse, ut prae ceteris existimat Cornelius Vitignanus in Genealog. Domus Austriacae pag. 15 quamvis alii credunt, nomen ab alio cepisse. Sunt qui arbitrantur, hunc pagum tam antiquum esse, ut post Cumarum eversionem, accolae alio sedem coacti quaerere, eoque paulatim commigrarint. Hodiedum vicus Campaniae est haud ignobilis, sive ad commercium, et domos ornatissimas, sive rerum omnium abundantiam spectes.

Atque haec de Literno satis, deque locis circa urbem, deque agro Cumano, vicinisque locis. Nos hactenus cuncta, quae ad antiquitatem pertinent, retulimus, et praesertim omnes descripsimus urbes olim a Graecis, posteaque a Romanis celebratas, atque habitatas; tum illarum enucleavimus singulatim originem, incrementum, maiestatem, et tandem cuiusque eversionem, et quid ad nos nunc temporis de ipsis pervenerit monumentis; hoc omne quam maxima diximus diligentia. Nunc tantum restat, ut insulas circa Craterem Neapolitanum, atque Puteolanum sinum describamus.

CAPUT XI.

De Inarimi insula, de variis eiusdem nominibus, de diversis gentibus, quae eandem occuparunt, de monte Epomaeo, de variis Balneis, atque Hypocaustis.

Pithecusa insnla est in antiquo Cumarum sinu, ab ea urbe sex milliaria dissita, a Neapoli XVIII. a Prochita II.; Vesuvium longe prospectat, et ab oriente Puteolanum sinnm: ab occidente subiectum habet Tyrrhenum mare. Insnlae totins circuitus est XVIII. circiter milliaria. Hanc vero Inarimen, sive Pithecusam olim continenti unitam, et aliquo immani terrarnm motu divulsam temporibus incognitis fama est. Ita arbitratur Strabo lib. V. Geogr. et Plinins Hist. Natur. lib. III. c. 5, et lib. II. c. 88. Merito poetae quondam a Iove bellum gigantibus ïolatum, ac de illis unum Typhoeum nomine (1) in hanc insulam inclusum, ex se ignem, flammasque evo- Pithecusa.

---

(1) Typhoeus fuit unus e gigantibus, quem Iuno generavit. Haec irata quod Iupiter Minervam peperisset, manu terram calcasse, et Typhoeum genuisse immensa proceritate fama est, qui manu orientem tangebat, et occidentem altera; capite ad coelum pertingebat; ignem ex oculis, ex ore, ex faucibus emittebat, cuiusque corpus serpentibus plenum erat. Hinc creditur olim cum aliis gigantibus bellum diis intulisse, impositis super alios montibus, ut canit Propertius lib. II. Eleg. 3

Non ego Titanas canerem, non Ossan Olympo
Impositum, ut coeli Pelion esset iter.

In Tartara devictos postea detrusos fuisse a poetis eosdem gigantes narratur. Alii vero Iovem sub ipsos impositos montes illos detrusisse canunt, et Typhoeum prae ceteris audaciorem sub Inarimi insula inclusum ferunt.

muisse fabulati sunt. Hinc Strabo scribit lib. V. Geogr. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ μῦθος, ὅτι φασὶ τὸν Τυφῶνα ὑποκεῖσθαι τῇ νήσῳ ταύτῃ, στρεφόμενον δὲ τὰς φλόγας ἀναφυσᾶσθαι, καὶ τὰ ὕδατα: *Atque hinc fabula, Typhonem sub hac insula iacere, obversuque corporis flammas expirare, et aquas.* Et Mantuanus vates Æn. IX. v. 717

Tum sonitu Prochita alta tremit, durumque cubile
Inarime Iovis imperiis imposta Typhoeo.

Huic insulae diversa indita nomina fuere. Primum Homerus Οδυσσ. O. v. 403 illam Συρίν appellat. Pithecusa fuit etiam dicta ob fabricas figulinas. Πιθὸς enim *dolium*, et ἔχω, *habeo*, quippe quod isthaec insula iisdem abundavit mercibus. Hinc Plinius Hist. Natur. lib. III. c. 7 *Ænaria* (ait) *ipsa a statione navium Æneae, Homero Inarime dicta, Graecis Pithecusa, non a simiarum multitudine (ut aliqui existimavere) sed a figulinis doliorum.* At recentes auctores, ut Salmasius Exercit. Plin. tom. I. c. 3, Bochartus tom. I. lib. III. aliique in Plinium profecto subirascunt haec scribentem, Graiaeque fortasse linguae ignarum: nam Πιθήκος *simiam* significat. At undenam Pithecusanis hoc simiarum nomen inditum, explicat Ovidius Metamorph. lib. XIV. v. 89 versutiam, et calliditatem scilicet insulanis tribuens.

Ænaria etiam nuncupata fuit ab Æneae navium statione, et etiam Οἰναρία, ab οἶνος, *vinum*, nempe vinaria, a vini quantitate, atque frequentia. Fuit quoque salutata Inarime, quam vocem usurpavit Homerus Ιλιαδ. K. v. 280. Εν ἀριμοις (1) *fortitudinem* denotantem, quam vo·

---

(1) Homerus loco supra citato sic canit:

Εἰν Ἀρίμοις, ὅθι φασὶ Τιφωέος ἔμμεναι εὐνάς.
In Arimis, ubi habere cubile Tiphoeum narrant.

Nemo tamen adest ex antiquis scriptoribus, qui Homeri Ἀρίμιν

eam quidem ab Ἄρι, *ardor*, utpote insula maxime conflagrationibus assiduis fuit quondam subiecta. Tandem hodiedum vulgo dicitur *Ischia* fortasse a Graeca voce ἰσχυρὸς, *fortis*. Mazochius de Eccles. Neapol. pag. XXX. vult dictam Isclam ab *Isle*, quae vox est Gallica, insulam significans, et nomen hoc accepisse scribit, quo tempore Reges Andegavenses Neapolitanum obtinebant regnum. At ego ex auctoritate S. Leonis Papae (quam mox afferam) potius autumo Cl. Mazochii opinionem haud recte procedere, cum S. Pontifex plures ante annos eam insulam *Isclam* appellaverit.

Sunt qui scribunt ex antiquis auctoribus, ut Ovidius Metamorph. lib. XIV. v. 89, Livius lib. VIII. c. 19, Pomponius Mela lib. II. c. 7 eandem insulam Pithecusam simul, et Ænariam dictam fuisse. Hoc non alio modo intelligendum arbitror, quam quod vetustissimo tempore in ipsa, ubi nunc arx adsurgit validissima, urbs Ænaria, vel Pithecusa fuerit, quae temporis progressu insulae nomen fecerit. Consulsis Paschalium, Isolario del Regno di Napoli, pag. 42 et seqq.

Primos huius insulae habitatores iuxta Strabonem lib. V. Geogr. fuisse Eritreenses, vel Chalcidenses ex Euboea insula derivatos creditur. Eritreenses primum duce Hippocle, et Megasthene Cumano Inarimen petivere: post aliquod vero tempus Chalcidenses duce ipso Megasthene in hanc insulam pervenere. Sed hae quidem duae coloniae parum heic immoratae fuere: primo enim orta

---

fuisse Pithecusam insulam credit. Virgilius, Ovidius, Statius, aliique illam Inarimen vocarunt, non vero Arimen. At dicet aliquis, praefatos poetas ex praepositione Ειν', et Ἀρίμοις derivasse Inarimen, quod falsum arbitror, nec ipsos tam stultos esse potuisse crediderim, qui vocem eandem distinguere haud potuissent. Illud vero certum est, Homeri Ἀρίμιν non fuisse aliam, quam Ciliciae locum, ubi ponit Typhoei gigantis habitationem. Plura si cupis, Vetranium legesis in opere, quod inscripsit, Prodomo Vesuviano, c. 3 pag. 102 et seqq.

seditione, indeque terrarum motibus deterritae eandem relinquere sunt coactae; id omne enarrat citatus Strabo. At quo tempore hae gentes in insulam penetrariot, haud recte constat; hoc unum addam, insulam tam antiquam fama esse, ut vulcanicis praesertim conflagrationibus solum fuerit subiectum, et vetusti scriptores saepe ipsius mentionem fecerint.

Praefatae gentes (ut diximus) ex insula recedentes, in vicinam commigrarunt continentem, ubi Cumas aedificarunt, ut prodit Patavinus auctor lib. VIII. c. 22. Post id temporis, quod accidit plura post saecula, in hanc insulam advenit Syracusana gens duce Hierone anno ab V. C. DXV. uti narrant quidam, quo tempore regnavit hic Syracusanorum tyrannus cum Graeca gente, quae sedem heic fixit: iamque leges, atque dominium extendebat, loci amoenitate inlecta, cum vicini montis Epomaei conflagrationibus deterrita est; murum tunc ingentem exstruendum paravit Hiero, quo montis ignem, flammasque cohiberet palantes; sed Epomaeus mons ignivomum eructans amnem, quidquid illi fuit obviam, evertit. Hinc iure merito consternata ea nova Colonia sedem alio figendam, constituendamque curavit.

Syracusanis successere Neapolitani, qui ad insulam habitandam commigrarunt: at seqniori aevo Romani insulam occuparunt; id omne traditur e Strabone lib. V. Augustus vero Caesar per id temporis spatium Neapolitanis Capreas munere donavit. Id etiam narrat Suetonius in eius vita c. 92 hoc modo: *Apud insulam Capreas veterrimae ilicis demissos iam ad terram, languentesque ramos convaluisse adventu suo, adeo laetatus est, ut eas cum republica Neapolitanorum permutaverit, Ænaria data.*

Romani postea loci eiusdem deliciis capti, passim villas, casasque aedificarunt (ut credibile est) quamvis nulla ad posteros illorum pervenerit memoria. In quibusdam insulae locis, et praecipue in terra *Lacci*, ut hodie appellant indigenae, passim sepulchra, vasa, lapi-

des Graecis, Latinisque characteribus sunt reperti, qui satis fidem testantur, quanti ab ea gente isthaec insula fuerit aestimata. Adhaec in valle S. Montani, et in promontorio Montis Vici ea ipsa sepulchra, necnon et statuas, aliaque vasa cineraria, et fictilia, veteraque domorum rudera reperta fuisse narrat Franciscus Sianus, Storia dell' Isola d' Ischia pag. 74 et seqq.

Medio Ævo ea insula ad Graecos pertinuit Imperatores cum vicino Neapolitano Ducatu. Ex epistola S. Leonis Magni lib. II. ep. 6 ad Carolum Magnum compertum habemus, Saracenos eo tempore eandem depopulatas esse. *Ingressi sunt in insulam quandam, quae dicitur Iscla, non longe a Neapolitana urbe milliaria XXX. in qua familias, et peculia Neapolitanorum non parva invenerunt: et fuerunt inibi a XV. usque ad XII. Kal. Septembris, et nunquam ibi Neapolitani super eos exierunt. Cumque totam insulam depraedassent, implentes navigia sua de hominibus, et eius necessariis, reversi sunt post se.*

Insula hodiedum est e ceteris frequentissima, et ditissima: incolae enim commercio opportunissimo sunt addicti; ideoque in vicinas, exterasque gentes vinum praecipue convectant, aliisque merces. In plures insuper eadem dividitur pagos, et urbem habet Episcopalem, cui *Ischiae* nomen est inditum ab ipsa insula. Pagus quem incolae vocitant *Casamicciola* nomen desumpsit a casa puta, Latiari voce, et μύκης fortasse *fungum* denotare, a loco forsitan, ubi iidem generantur. Pagus alius est *Forio* a φορὸς, *ferax*, quippe quod locus iste maxime fertilis, ideoque plus ceteris habitatus. Alius nomine *Lacco*, a λάκκος *puteus*, vel *lapis*, utpote locus petrosus est, et sterilis: alii adsunt in hac insula vici minoris nominis, et momenti.

Mons Epomaeus, nunc *Monte di S. Nicola*, altissimus est, et adsurgit in insulae medio. In eo aedicula est D. Nicolao Praesuli Myrensi dicata: unde huic monti nomen factum. Huius etymon ab Ε'ποπτεύω *Spe-*

cto, derivatur; quia mons altissimus cum sit, quaquaversus patet. Hic, ut supra indicavimus, quondam celebris ob conflagrationes fuit, et usque a temporibus incognitis. Vario tempore ipse aestuavit (1), praecipue Lucio Marcio, et Sextio Iulio Coss. exarsisse narratur. Hinc Iulius Obsequens de Prodig. sic scribit: *Lucio Marcio, Sextio Iulio Coss. Ænariae terrae hiatu flamma exorta in coelum emicuit.* Postmodum rursus conflagravit imperante Antonino Pio, et post hoc tempus Diocletiano regnante. Alia tandem conflagratio accidit sub Carolo II. Andegavensi anno MCCCI. cum insulae habitatores alio perrexerunt. Hodiedum in plano, seu ad montis eiusdem radices, ubi dicitur *l' Arso*, quo in loco ignis olim aestuavit, nulla plantarum semina, nullasque arbores inserunt indigenae propter loci sterilitatem. Temporis progressu insula evasit celebris ob diversarum specierum calidas aquas, balneaque, de quibus mox dicendum.

Quoad insulanorum pertinet mores, confersis quae prodit Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 15. Nonnulli

---

(1) Plinius Hist. Natur. lib. II. c. 88 iam olim hunc montem conflagrasse scribit his verbis: *Sic et Pithecusas in Campano sinu ferunt ortas: mox in his montem Epopon, cum repente flamma ex eo emicuisset, compestri aequatum planitie. In eadem et opidum haustum profundo: alioque motu terrae stagnum emersisse.* Lucanus lib. IV. v. 93 qui postquam describit Nesidem insulam conflagrasse quondam, subiungit:

Antraque letiferi rabiem Typhonis anhelant.

et lib. V. v. 101

. . . . *Campana fremens, ceu saxa vaporat*
Conditus Inarimes aeterna mole Typhoeus.

Seneca etiam Thyest. Act. IV. v. 810 eundem memorat Typhonem.

Graeci, Latinique lapides reperti a patriis scriptoribus afferuntur. Inter alios Martorellius Colon. Fenic. pag. 262 hunc affert mutilum, et ita restitutum:

ΠΑΚΙΟϹ . ΝΥΜΨΙΟϹ
ΜΑΙΟϹ . ΠΑΚΥΛΛΟϹ
ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΟΙ
ΑΝΕϹΤΗϹΑΝ . ΤΟΥΤΟ
ΤΟ . ΤΟΙΧΙΟΝ . ΚΑΙϹ . ΤΟΥ
ΤΡΑΙΑΝΟΥ . ΤΗ . ΕΠΙΤΑΞΕΙ .

Latine sic sonat:

PACIUS . NYMPHIUS . MAIUS . PACYLLUS
LIBERTI . EXCITARUNT . HOC . PROPUGNACULUM
CAESARIS . TRAIANI . IMPERIO .

alius lapis in S. Restitutae templo sic legitur;

D . M .
L . FAENI . VRSONIS
THUR . CONIUGI . BENEMERENTI
TYCHE . LIBERTA . FECIT .

In hanc autem insulam quo tempore D. Restitutae (1) Virginis, et Martyris corpus ex Africa heic ap-

(1) Haec Diva, prout narrant Ecclesiastici Annales, Valeriano imperante in Africa martyrium subiit. Ponizarii enim nata, et ad Carthaginem delata, ab accusatoribus exagitata est apud Proculum, quod Christiana esset: hinc variis fuit exposita cruciatibus, et primum equuleo suspensa. Tum praefectus (invicta quod constanter omnia ferret) aliis suppliciis eandem dilaniavit. Inde Diva in navigium immissa, accensoque igne, paulo post martyrii corona ad coelum evolavit. Navicula tunc sine velo, ac remige, in Pithecusam appulit insulam, ubi quaedam mulier Lucina nomine, ad locum qui dicitur *ad Ripas*, arcessitis aliis, eidem iusta persolvit, et corpus in suo sepelivit praedio. Constantino vero Magno imperante, redditaque Ecclesiae

pulit, iam Christi fidem praedicatam compertum habemus. Christiani enim illud excipientes, sepulchrum pararunt, et Ecclesiam sub eiusdem nomine dicarunt.

Antequam manum de tabula, breviter de aquis dicendum, balneis, atque eiusdem sudatoriis. In ea insula plures profecto adsunt balneae, plures fontes minerales aquas varias continentes, plura tandem hypocausta, sive sudatoria, de quibus en heic pauca, et praecipua memorabimus. Primum occurrit Cytharae balneum, quod indigenae vulgo dicunt: *Bagno di Citara*, qua parte insula ad occidentem vergit, in loco quem insulani appellant *Pietra Rossa*. Balneum Ferri: *Bagno del Ferro*, quod est prope Parvi Gurgitis balneum, et vicum quem dicunt *Casa Micciola*, ex quo scaturiginem habet aqua illa satis nota sub nomine: *acqua di Gurgitello*. Adhaec sunt alia balnea, ut de pluribus aliis sileam, ut S. Restitutae, S. Montani, Castilionis, vulgo: *Castiglione*, Auriferum: *Bagno dell' Oro*, Argenteum, Plagae Romanae. Sunt et etiam fontes, ut fons Nitroli; *Fonte di Nitroli*, quem incolae appellant: *Neutruoli*. Hunc insulani fontem ad potum adhibent, utilemque multis corporum morbis experiuntur, et est in vico, cui nomen *Barano*. Adest et alius fons Retis, quem vocant: *Fonte di Rete*, prope balneolum inter pagos *Casamic-*

---

pace, Basilica in eius nomine dicata fuit, ubi lipsana fuere deposita. Eiusdem festum incidit XVI. Kal. Junias.

Iam diximus eandem *ad Ripas* sepultam: ad hanc vocem Cl. Mazochius tom. II. Kal. Neapol. pag. 333: sic adnotavit: *Ripa non tantum de amnibus, sed et de mari usurpatur. Plinius lib. IX. c. 15. de mari Pontico: Thynni dextra ripa intrant, laeva exeunt. De etymo si quaeras, possis ad orientem recurrere: nam Arabice litus significat. Sed et aevo posteriori Ripa eo significatu usurpabatur, et Riparia, et Italis la Riviera di Genova. Postremo hinc factum, ut eisdem scriptoribus Arripagium, sive Portorium, et adripare sit appellere: unde est Italis arrivare.*

ciola, et *Lacco*. Praefatos fontes, et balnea Capacius Hist. Neapol. lib. II. c. 15. ad XXX. et amplius enumerat, narratque quendam Iulium Iasolinum celebrem medicum, et chirurgiae peritum eosdem invenisse, et restaurasse. Hypocausta tandem, sive Sudatoria praecipua sunt, Domus Cumana: *Stufe a Casa Cumana*, seu *Cacciotto*; sudatoria Cotti; *Stufe del Cotto*, S. Angeli, Barani, aliaque nonnulla, quae praeterire fas est. Hanc insulam plures continere fodinas canit Eucherius de Quintiis lib. I. v. 108 de Inarimi:

Haec eadem argenti rivis, aurique redundat
Plurima: Chalcanthon fovet haec: Magneta, Pyriten,
Cadmiamque, Ochramque cavis, et sulphura nutrit,
Et glebam Armeniam: nitrum per saxa, salesque
Exhibet: et Cyprii passim fluit aere metalli:
Et ferri uberior venis, et alumine manat.

Non procul ab Inarimi, et a Prochytae monte haud longe adiacet parvus scopulus, quem indigenae appellant *Isoletta di S. Martino*, quae olim ad Ecclesiam pertinuit Neapolitanam. A Turri vero, quae dicitur *Fumo*, alius iacet scopulus, quem vocitant Vivarium, vulgo *Vivara*, qui duobus abhinc saeculis sterilis omnino erat; nunc agricultura maxime viget, et phasianis abundat.

CAPUT XII.

De insulis Prochyta, Neside, et Capreis.

Insula Prochyta ab Inarimi distat II. milliaria, et Prochyta
a Neapoli XVI. Strabo lib. V. Geogr. hanc olim arbitratur, Pithecusae fuisse colligatam, et in quadam celebri Epomaei montis conflagratione separatam vehementi terraemotu. Hinc scribit: Τοῦ μεν ουν Μισηνοῦ προκέιται νησος ἡ Προχύτη Πιθηκουσσῶν δ' ἐστιν 'αποσπασμα: idest: *Ante Misenum Prochyta iacet insula, pars a Pithecusis*

divulsa. Idque Plinius Hist. Natur. lib. II. c. 88 hisce confirmat verbis : *Sic et Pithecusas in Campano sinu ferunt ortas. Mox in his montem Epopon, cum repente flamma ex eo emicuisset, campestri aequatam planitie. In eadem et opidum haustum profundo : alio motu terrae stagnum emerisse : et alio, provolutis montibus insulam extitisse Prochyten.* Mantuanus quoque vates hoc innuere videtur Æneid. IX. v. 714.

> *Miscent se maria, et nigrae attolluntur arenae :*
> *Tum sonitu alta tremit, durumque cubile*
> *Inarime, Iovis imperiis imposta Typhoeo.*

Supra quos versus Servius sic commentat : *Inarimes mons fuit, qui terraemotu diffusus alteram insulam fecit, quae Prochyta ab effusione dicta est* Προχυω. Ea insuper appellata fuit Procyma, quasi prima Cyme, seu Cumae, a κοιμάομαι, *dormio.* Statius sic etiam de eadem canit insula Silv. lib. II. c. 2. v. 76.

> *Haec videt Inarimen : illi Prochyta aspera paret.*

Et Iuvenalis Satyra III. v. 5.

> . . . *Ego Prochytam propono Suburrae :*
> *Nam quid tam miserum, tam solum vidimus, ut non*
> *Deterius credas horrere incendia, lapsus*
> *Tectorum assiduos, ac mille pericula saevae.*
> *Vrbis.*

Eam insuper insulam vulcanicas eructasse materias credibile est, quum vicina Pitheousa idem effecit. Restant adhuc super ipsam a tempore prope immemorabili eructatae materiae. Re sane vera Silius lib. XII. v. 147. Mimantem gigantem sub hac insula inclusum canit. Ex his clare arguitur, insulam vulcanum quondam fuisse.

Primos huius insulae habitatores Euboicos fuisse pu-

tatur, qui assiduis terrarum motibus, et conflagrationibus Pithecusas, Prochytamque deseruere. Neapolim hinc habitandam commigrarunt. Propertius id innuere videtur Eleg. lib. II. 2 quamvis eruditus Scottus, Dissertaz. Corograf. di Miseno, parte I. eosdem post horrendam Epomaei montis eructationem immoratos asserit; quin imo ex eo tempore Pithecusanos omnes ad Prochytam habitandam transisse credit. Idem autumat hanc insulam prius vocatam fuisse Pithecusas, idque confirmat ex Livii textu lib. XXIV. qui sic scribit: *Cumani ab Chalcide Euboica originem trahunt. Classe qua advecti ab domo fuerant, multum in ora maris eius, quod adcolunt, potuere. Primo in insulas Ænariam, et Pithecusas egressi etc.* Sub Pithecusarum nomine nullam aliam insulam in vicina continenti intelligit, quam Prochytam, sub quo nomine prius fuerat vocata. Temporis progressu Inarime fuit etiam Pithecusa vocata.

Insula postea a Romanis fuit occupata; vinis optimis, fructibus exquisitis, opportunoque ultro citroque commercio cum vicinis gentibus nobilis evasit. Eversa Romanorum fortuna, Barbari identidem Italiam vastantes, hac insula potiti eo usque, donec in aliorum pervenit manus. Ea insuper Medio Ævo ad Neapolitanos pertinuit Duces, qui heic villam, et aedem ad rusticandum habuerunt. Hoc confirmatur ex eo, quod narrat Principum Longobardorum historia. Marinus enim Ioannis Neapolitanorum Ducis filius cum Prochytam venisset aestivo tempore, et prope litus esset, ut in aqua se immergeret, exemplo fluctibus fuit absorptus, et enecatus non sine civium Neapolitanorum lacrimis.

Iuvat interim heic loci Guicciardinii auctoritatem de Prochytae deliciis appingere Merc. Camp. pag. 252 *Prochytam insulam . . . . adeat hospes. Non insulam, sed medio in pelago extructum viridarium illam dicet, ubi ex editiori loco, illius amoenitatam, et culturae elegantiam observaverit. In ambitu ad VI. M. P. extenditur: iucundissimis recessibus, ac pro-*

montoriis, nunc in mare protensa, nunc in seipsam recurva. Omnigeni in ea fructus, et qui non a sapore, aut a magnitudine tantum, sed quod praecoces sint, commendati. Vis verbo dicam? Ea est Prochytae *facies, ut fabulosos Elysios unice eludat, et cui hoc tantum sinistri obvenerit, quod in Tirrheni, non in Graecanico locata sit mari. Famam tamen, quam ob situs amoenitatem, et coeli clementiam, cum Graecanicis insulis potuisset habere communem.* Hodiedum opportunum maris commercium cives divites reddit, et insula abundat rebus omnibus. Aves aerem dulcisono permulcent concentu: hinc est ut Neapolitani Reges super hanc insulam villam sumptuosissimam ad rusticandum habeant, et praesertim phasianis silvam abundantem. Ea ad Neapolim spectat hodiedum quoad Episcopalem iurisdictionem. Circuitus est ad VII. circiter milliaria; duos habet portus, ad orientem unum, ad occidentem alterum; hique navibus onerariis semper pleni, et urbem tandem habet satis frequentem cum pago.

Nesis insula. Nesis in praesentiarum *Nisida*, est parva insula a Graecis Νησὶς, *insula* per excellentiam compellata. Eiusdem figura rotunda est, adiacetque e Balneorum regione, *i Bagnuoli*. Hanc quoque terraemotu quondam divulsam existimatur, quam conflagrasse quoque canit Lucanus lib. VI. v. 91.

. . . . . . *Tali spiramine Nesis*
Emittit Stygium nebulosis aera saxis,
Antraque letiferi rabiem Typhonis *anhelant.*

Et Statius Silv. lib. II. c. 2. v. 78 heic aerem haud salubrem esse canit:

. . . . . *Inde malignum*
Aera respirat pelago circumflua Nesis.

Sannazarius Ecloga II. v. 33 laudat maris huius echinos:

Quos nec vere novo foliis lentiscus amaris
Inficit, aut vacuae tenuant dispendia lunae.

Nympham facit eandem insulam ecloga IV. v. 46.

Te quoque formosae captum Nesidis amore,
Pausilype, irato compellat ab aequore quaestu,

et in Arcadia ecloga XII. ita ipsam describit:

Dimmi Nesida mia, così non sentano
Le rive tue giammai crucciata Dorida,
Non ti vidd' io poc' anzi erbosa, e florida,
Abitata da lupi, e da cunicoli.

Plinius Hist. Natur. lib. XIX. c. 8 eiusdem insulae laudat asparagos: *Nam quod in Neside Campaniae insula nascitur, longe optimum existimatur.* Hodiedum aer multo insalubrior est, quam olim propter Aniani lacus propinquitatem.

Supra eandem insulam Lucium Lucullum villam habuisse proditur: nam ibi nonnulla fabricae restant adhuc vestigia. Hinc Cicero de Luculli tradit villa, et de Bruto sic scribit: Philipp. X. c. 4. *At hunc ipsis ludorum diebus videbam in insula clarissimi adolescentis Luculli propinqui sui.* Et ad Atticum lib. XVI. ep. 3. *Ego conscendens a Pompeiano tribus actuariolis, decem scalmis. Brutus erat in Neside, etiam nunc Neapoli Cassius.*

Nunc vero temporis haec ipsamet deserta, et sterilis prope est, et inhabitata, et dici potest cum Virgilio Æn. II.

. . . *Statio tutissima nautis,*

quippe quod Graecorum, aliarumque gentium onerariae naves ex Ægaeo mari provenientes, multum temporis heic *Quarantenae*, ut dicitur, insumunt causa. In Nesi-

dis vero vertice est arx in turris formam efficta; et supra portum, qua ad insulam descendunt navigatores legitur hoc distychon:

Navita siste ratem, timonem hic velaque fige,
Meta laborum haec est, laeta quies animo.

Non procul ab insula adsurgit parvus admodum scopulus vulgo *Copino*, vel *Chioppino*, quasi a caupona diceres, locus olim comessationibus destinatus. Hic etiam dicitur *lo Sporgatoio*: scopulum hunc longitudine, qua Nesidem versus extenditur, ferro fuisse terebratum conspicitur; et *repraesentat*, uti scribit Sebastianus Bartolus, Thermolog. Aragon. part. II. pag. 82 *formam longitudinis passuum L. latitudinis trium, profunditatis duorum, cui ab uno, alteroque extremo expeditus est pelago aditus, et ex uno, alteroque latere per excisa foramina lumini ingressus: parva carina hinc inde subvehi quisque potest.* Hunc locum credit ipse fuisse quondam unum e Lucullanis vivariis ad muraenas alendas.

Sub eiusdem maris undis, qua parte ab extrema promontorii Pausilypi ad Nesidem insulam pergitur, restant perplura vetustae fabricae rudera, quae Sebastianus Paulus Antiqq. Puteol. aquaeductus partem fuisse autumat, qui aquam in Nesidem insulam ad Luculli villam ferebat: isque aquaeductus ex ea Pausilypi parte veniebat, ubi nunc dicitur *Coroglio*, quo loco pars etiam adhuc restat. Verum enimvero Bartolus loco ante citato ingentes hasce pilas sub undis gliscentes, magni alicuius quondam tentati operis fundamenta fuisse exsistimat. Sed ex fabricae structura pilae potius esse videntur, quo loco parvus aderat portus.

Insula Capreae. Insula Capreae hodiedum *Capri*, e Neapolis regione XVII. millia passuum est, et in extremitate iacet sinus Neapolitani: distat a Minervae promontorio, vulgo *Stretto della Campanella* III. milliaria, et a Surrento VIII. iuxta Plinium Hist. Natur. lib. III. c. 7. sic tradentem:

Mox a Surrento VIII. *millibus passuum distantes*, *Tiberii principis arce nobiles Capreae*, *circuitu* XI. *M. Pass.* Eius longitudo est ad V. milliaria, et latitudo ad II. Olim Apenninis montibus ex tempore immemorabili hanc fuisse coniunctam tradit Strabo lib. V. Geogr. et ab ipsis ob aliquem motum terrae avulsam creditur. Ita etiam sentit Stephanus de Vrbibus, et Pop. Sunt qui scribunt ex antiquis auctoribus, eandem XL. millia passuum habuisse; isque ambitus postea vi tempestatum fuit imminutus. Insulae circuitus hodiernus non est amplius, quam IX millia passuum. In tota insula materiae passim restant vulcanicae.

Nihil illo coelo amoenius, et uberius est: hinc pisces ibi selectissimi, et omne avium genus propter abundantem venationem: oleum, et vinum elegans, fructus exquisiti. Hinc haud mirum si Statius eam salutarit *dites Capreas* Silv. lib. III. v. 128. Habitantium mores ante Augusti aevum Neapolitanis simillimi fuere: haud mirum inde etiam si Augustus ipse eam adamarit.

Variis nominibus fuit nuncupata; primum *Senaria*, hinc *Telantia*; postea Capreae appellatae. A Strabone lib. V. Geogr. Καπρίαι, et a Latinis *Capreae*, et *Capraria* dicta fuit. Theleboas primum incoluisse prodidit Tacitus Annal. lib. IV. c. 67. Graios eandem insulam occupasse, et Theleboum ante Troianum bellum commoratum, insulaeque regem fuisse cecinit Mantuanus vates Æneid. VII. v. 733.

. . . . . Nec tu carminibus indictus abibis
Oebale; quem genuisse Thelon Sebethide nympha
Fertur, Theleboum Capreas cum regna teneret
Iam senior.

Haec postmodum in Romanorum, orbe pacato, manus pervenit, qui huiusce amoenitate illecti suas fixerunt sedes. Augustus (ut indicavimus) eam adamavit, qui Ænariam insulam cum Neapolitanis commutavit: de qua

re nos certiores facit Tranquillus in eius vita c. 92 sic prodens. *Apud insulam Capreas veterrimae ilicis demissos iam ad terram, languescentesque ramos convaluisse adventu suo adeo laetatus est, ut eas cum republica Neapolitanorum permutaverit, Ænaria data.* Augustus igitur Capreas adeo dilexit, ut ibi adolescentes optimos bonis imbutos moribus coluerit, et inde Ephebeum quoddam efformarit. Hinc ex eodem Tranquillo c. 98 ibidem hoc de ipso proditur: *Nullo denique genere hilaritatis abstinuit: vicinam Capreis insulam* Α'πραγόπολιν *appellabat a desidia secedentium illuc e comitatu suo: sed ex dilectis unum Masgaban nomine, quasi conditorem insulae* κτιστὴν *vocare consueverat. Huius Masgabae ante annum defuncti tumulum cum ex triclinio animadvertisset magna turba, multisque luminibus frequentari, versum compositum ex tempore clare pronunciavit*;

Κτιστοῦ δὲ τύμβον εισορῶ πυρούμενον.

Quid sibi velint *lumina* a Suetonio indicata, nisi ea parentalia in Masgabae honorem facta, quibus cerei, et faces accendebantur? nec eo solum tempore, sed et in tumulis, aliisque locis, in quibus religionis aliquid inesse suspicabantur, lumina apponebant. Qui mos ad Martyrum Christianorum tumulos translatus, ad nos usque pervenit. Nec religionis tantum, sed et in publica laetitia, diebusque festis, lucernas, cereos, funaliaque, accensa reperias, ut ex Iuvenale videre est Satyra XII.

Martorellius lapidem Graecis characteribus sculptum Capreis repertum affert, in quo legitur quendam adolescentem Hypatum nomine fuisse quam maxime ab Augusto dilectum. Videsis citatum auctorem Theca Calam. tom. II. pag. 478. Verum non te pigeat, lector, audire quid fuerit haec Α'πραγόπολις ex eiusdem Cl. Martorellii laudato loco, qui ait, hanc non fuisse Capreas, cum liquido patescat ex Tranquilli auctoritate, qui hanc insulam a

Capreis diversam scribit, et forsitan Capreis propinquam. Statius autem sic canit Silv. lib. III. car. 1. v. 128.

. . . . *Dites Capreae, viridesque resultant*
Taurubulae, et terris ingens redit aequoris echo.

Quidam has Taurubulas (1) opinantur fuisse ipsas ac Capreas, sed Martorellius ait differentem prorsus insulam a Capreis esse propter ἐπίθετον *virides*, quod adiungit poeta: hinc concludit ipse Martorellius cum Strabone lib. V. has duas insulas Ἀπραγόπολιν, Taurubulasque non esse eas parvas insulas desertas, atque saxosas, quae Sirenusae appellantur, sed esse potuisse duas a Capreis haud dissitas, et a terraemotu aliquo fortasse divulsas, et deperditas, nisi vero Suetonianum textum mendacem esse credamus. Verum ego cum Grimaldio, Annali del Regno, tom. VI. pag. 181 potius puto, hanc Ἀπραγόπολιν *urbem negotiis vacuam* nullam aliam fuisse, quam ipsas Capreas, quae per iocum fortasse ab Augusto sic nuncupatae fuere, ubi Augusti ipsius comites apud insulam otio vacabant.

Hunc vero Romanorum Imperatorem in hanc insulam secessisse scribit laudatus Tranquillus in eius vita c. 72 his verbis: *Ex secessibus praecipue frequentavit maritima, insulasque Campaniae, aut proxima urbi opida . . . . ampla, et operosa praetoria gravabatur. Ex neptis quidem suae* Iuliae, *profusae ab eo exstructa, etiam diruit ad solum, sua vero quamvis modica, non tam statuarum, tabularumque picturam ornatu, quam xystis, et nemoribus excoluit, rebusque vetustate, ac raritate notabilibus, qualia sunt Capreis*

(1) Parascandalus, Lettera sull'antica città di Equa, pag. 86 autumat hosce Taurubulas fuisse eandem, ac Æquam urbem, vel fortasse, quod Minerva, quae in vicino Surrentino promontorio colebatur, hoc etiam nomen usurpavit.

immanium belluarum, ferarumque membra praegrandia, quae dicuntur gigantum (1) *ossa, et arma heroum.*

Tiberius Imperator postea prae ceteris adeo insula fuit captus, ut illam suarum impudicitiarum sedem destinarit, ibique duodecim villas, hortos, balnea, et aedificia etiam construxerit. Tacitus Annal. lib. VI. c. 67 prae ceteris sic eam insulam, et Tiberii voluptates describit: *Capreas se in insulam abdidit* III. *millium freto ab extremis Surrentini promontorii disiunctam. Solitudinem eius placuisse maxime crediderim, quoniam importuosum circa mare, et vix modicis navigiis pauca subsidia: neque appulerit quisquam nisi gnaro custode. Coeli temperies hieme mitis, obiectu montis, quo saeva ventorum arcentur. Æstas in favonium obversa, et aperto circum pelago peramoena; prospectabatque pulcherrimum sinum, antequam Vesuvius mons exardescens faciem loci verteret. Graecos eos tenuisse; Capreasque Thelebois habitatas fama tradit.* Hic imperator tanta coeli temperie, et amoenitate fuit captus, ut illam perdite, et ad insaniem usque adamarit, et heic tantum auri, et argenti profuderit, ut ad Romanae maiestatis culmen reduxerit: inde sedem libidinum ibi fixit, uti docet Tranquillus, ibique ipsius horrenda narrat probra super hac insula patrata.

Captus ergo insulae amoenitate, illam petivit, eoque Elium Seianum, qui Imperii summam obtinebat, advocavit, necnon et Cocceium Nervam iurisconsultum, aliosque, et astrologum Trasillum, cuius fide, operaque multa patrabat, dum Livia mater Romae pro filio gubernabat. Causa vero, ob quam Tiberius e Roma excessit, Capreasque secessit, fuit illa quidem, seu ut melius

(1) Haec Tranquilli enarratio non aliunde exorta videtur quam ex quo creditum est olim in campis Phlegraeis in Campania prope Puteolos, ut ante diximus c. 10 huius libri, gigantes extitisse ab Hercule debellatos, de quibus narrat Diodorus Siculus lib. V. Geogr.

dicam, species, ut nempe iter per Campaniam institueret, Nolamque peteret urbem, quo ibi Augusti templum, et Capuae Capitolium sacraret. En ut Suetonius rem omnem aperit in eius vita c. 40. *Peragrata Campania, cum Capuae Capitolium, Nolaeque templum Augusti, quam causam profectionis praetenderat, dedicasset, Cupreas se contulit, praecipue delectatus insula, quod uno parvoque litore adiretur, septa undique, praeruptis immensae altitudinis rupibus, et profundo maris.* Dum in hac insula, turpibusque vacaret libidinibus, ne a quovis conspiceretur homine, praecepit ut nullus ad insulam accederet: at factum est ut temere, an ex industria piscator quidam quo gratum Imperatori animum demonstraret, piscem attulit (per aspera scopula in insulam penetrans) eumque eodem perfricari iussit. En ut saepe laudatus narrat Tranquillus ibid. *Piscatori qui sibi secretum agendi, grandem mullum inopinanter attulerat perfricari eodem pisce faciem iussit, territus quod is a tergo insulae per aspera, et devia erepsisset ad se. Gratulanti autem inter poenam, quod non et locustam quam praegrandem ceperat, obtulisset, locusta quoque lacerari os eius imperavit.*

Tiberius autem ex quo Capreas secessit, insulam nobilitasse, aurique immensa pondera profudisse ad variorum aedificiorum constructionem fertur. Ibi enim villas XII. condidisse memoriae prodit Tacitus Annal. lib. IV. c. 67. *Sed tum Tiberius* XII. *villarum nominibus, et molibus insederat: quanto intentus olim publicas ad curas, tanto occultior in luxus, et malum otium resolutus.* Ex his unam construxit, quam Iovis nomine dedicavit in orientali insulae promontorio sitam, ubi Augustus habuit olim domum, posteaque Tiberius magnificentiorem reddidit, adiunctis prope illam aliis fabricis cum horto perquam sumptuoso. Huiusce villae Iovis meminit Suetonius in Tib. c. 65. hoc modo: *Verum et oppressa coniuratione Seiani nihilo securior, aut constantior per* IX. *proximos menses non egressus est*

villa, quae vocatur Iovis. Fortasse ceterae a Diis maiorum gentium nominatae fuere. De hac Iovis villa restant adhuc magnifica rudera: nam reperta fuere signa, opera anaglyptica, vermiculata, aliaque Graecae architecturae id genus monumenta. Non longe ab hoc loco, qui *Laurus* dicitur, sunt qui amphitheatrum, vel theatrum extitisse quondam commemorant ex quibusdam schalariis adhuc integris.

In hac insula fuisse olim etiam pharum liquet; huius facit mentionem Tranquillus ibid. hoc modo: *Et ante paucos, quam obiret dies, turris phari terraemotu Capreis concidit.* Haec forsitan restaurata, et integra postea adhuc Statii aevo extabat, ut canit Silv. lib. III. car. 5.

Theleboumque domos, trepidis ubi dulcia nautis
Lumina noctivagae tollit pharus aemula lunae.

Toto quo tempore Tiberius Capreis est immoratus, infamia perhorrenda patravit: ipse vero in hanc ab imperii curis animum avocavit, eo modo, ut postea *non decurias equitum unquam supplerit, non tribunos militum, praefectosque non provinciarum praesides ullos mutarit: Hispaniam, et Syriam per aliquot annos sine consularibus legatis habuerit*, ita Suetotonis ibidem. Ipse tandem septem annos super hac insula moratus est, ut scribit Plutarchus in Exilio: Τιβέριος Καῖσαρ ἐν Καπρέαις ἑπτὰ ἔτη διητήθη τῆς τελευτῆς, hoc est *Tiberius Caesar Capreis vixit septem annos usque ad finem vitae.*

Sunt qui scribunt mortuo Tiberio, hanc insulam derelictam fuisse, nec amplius ab aliis Imperatoribus, et Viris illustribus habitatam: at hoc falsum est, cum per historiam compertum habeamus post huius Imperatoris fatum alios illam habitasse: hinc ex quadam inscriptione paucis abhinc annis reperta, quae mentionem facit Marci Aurelii, constat hunc Imperatorem insulam adamasse,

et Tiberianas delicias adiunxisse. Ævo sequiori fortasse alii Imperatores insulae capti amoenitate in hanc advenerunt. Haud vero credibile est Romanos in odium Tiberii omnes insulae delicias evertisse; temporis longaevitas, et aquarum inundationes, terraemotus locorum faciem potius verterunt. Ex immensis fabricarum ruderibus, quae supersunt in tota insula, ex marmorum pretiosorum fragmentis, ex columnis, pavimentis, vasis, numismatibus, statuis, aliisque rebus passim in eo solo sparsis certiores facti sumus, hanc insulam olim fuisse Imperatorum delicias, et amoenissimum secessum.

Hodiedum insula a tanta magnificentia conlapsa est, et nihil aliud superest, quam parva urbs, quae nihil admirationis praesefert: supra insulam est pagus dictus *Anacapri* ab ἀνὰ *supra*, quod nempe supra ascendatur. De hac insula plures mentionem fecere, ut inter alios Capacius Hist. Neapol. lib. II. c. 14 Hadrava, Scoperte delle antichità di Capri, Iustinianus, Dizion. del Regno di Nap. artic. Capri, aliique. Piscatoriae tandem arti vacat maxima incolarum pars, aut reficiendis retibus, navigiisque. Olim duas in ea fuisse urbes scribit Strabo lib. V.

Explicit liber quartus.

DISSERTATIONES DECEM

IN

CAMPANIAM

ΔΙΑΤΡΙΒΗ I.

DE ETRUSCORUM

ORIGINE, POTENTIA, EORUMQUE DECREMENTO.

Operae pretium ducimus, postquam Campaniae Felicis Antiquitates explanavimus, de Etruscis, quoad e re nostra erit, aliqua heic breviter in medium afferre. Nihil ea gente difficilius esse potest, dum ipsa antiquissima adeo inter Italiae populos existimatur, ut vix pauca supersint monumenta post tot saeculorum longaevitatem. Hinc mirandum haud est, si Romanorum historia vetustissima tot fabulis sit conferta. Livius ubi gentis illius originem describit, nihil aliud enarrare fatetur, quam fabulas. Ex his vide, quaeso, quantum etiam incerta habenda sit vera Etruscorum historia.

Censorinus de Die Natali c. 21 Varronis auctoritate tres temporum in historia periodos distinguit, nempe *obscuram*, *fabulosam*, et *historicam*. Omnium primum est illud tempus, cui nullum adfuit principium, et Ogygis diluvium iuxta fabulas praecessit: alterum a diluvio ad Olympiadum institutionem attinet: tertium post Olym-

piades, quod a Varrone ipso certum veluti tempus habendum. Cum igitur ex antiquis auctoribus quasi nihil certi habeatur, quoad vetustissimos spectat historiarum annales, et praecipue de antiquis Italiae populis; semper dicendum, quidquid de ipsis, deque primaeva origine a scriptoribus est traditum, omnia veluti in incerto haerere, ac inde illorum temporum historiam dubiam semper existimandam.

Antequam alio progrediamur, dicendum est, Phoenices (1) olim in Italiam adnavigasse, suasque leges, mores, linguam, et cultum primos Italos edocuisse; et Etruscos, sive Tyrrhenos, seu Tuscos nonnisi post Phoenices Italia dominatos. Hinc iuxta nonnullos doctissimos recentes auctores Italiam, et praesertim Campaniam nonnisi a Phoenicibus omnia recepisse fama est: nullus enim Italiae, Campaniaeque ipsius locus, vel urbs fuit, quae a Phoenicibus originem haud agnoscat; hinc Etrusci ab iisdem cuncta mutuati sunt. Ex clarissimis, et eruditissimis Viris qui in eandem iverunt sententiam, praeclarior adnumeratur Bochartus, qui doctissime id probat, cui adstipulatur Mazochius, Martorellius, Attellius, Signorellius, aliique plures. Rursus vero qui hanc opinionem penitus refellunt, fuere Guarnaccius, Gorius, Maffeius, Tiraboschius, aliique qui doctissime probant, Phoenices nunquam in Italia regnasse, sed Etruscos dubio procul ipsos unos inter omnes vetustissimos Italos fuisse, qui regionem ante Romanorum aevum semper occuparunt.

Et Thucidide lib. VI interim compertum habemus,

---

(1) Ante hasce gentes fuere aliae, quae Italiam, et nostram praesertim incoluere Campaniam. Eae sub Lestrygonum, seu gigantum veniunt nomine. De his agit Homerus Ὀδυσσ Κ. v. 85, Strabo lib. V. et Pausanias lib. VIII. Hae gentes quae eaedem ac Aborigenes adeo silvestres ab laudatis describuntur auctoribus, ut bestiarum more per primam vixerint aetatem.

hosce Phoenices Siciliam habitasse: isque non aliam ob causam id accidisse scribit, nisi ut commercium ultro citroque Siculos inter, et eosdem exerceretur. Ea gens nullam aliam partem praeter Siciliam, haud vero Italiam, et praecipue nostram occupavit Campaniam, cum ex nullis id arguatur monumentis. Etruscos enim, atque inde Graecos late dominatos fuisse liquet, Italiamque omnem, et maria ipsa sub illorum fuisse regimine, non vero Phoenicium. Id autem satis constat ex millenis veterum scriptorum testimoniis, et praecipue in nostra Campania; praetereo tot signa, numismata, vetustas ruderum fabricas, inscriptiones ipsas Etruscis insculptas characteribus. At de Phoeniciis monumentis ne unum quidem usque modo eruderatum, quamvis recentiores auctores de ipsis tot, ac tanta praedicarint, ut Phoenices Italiam cunctam incoluisse passim asseveraverint. Miror tamen praeclaros doctosque praefatos supra scriptores ad eam pervenisse insaniam, ut putarint non solum Italiam, verum etiam Europam cunctam olim a Phoenicibus habitatam. Unus prae ceteris laudatus doctissimus Bochartus eam gentem Italiam, Graeciam, aliasque regiones adeo suis moribus, et lingua imbuisse scribit, ut omnia ad eorum referat originem. Re sane vera nullum est nomen sive Graecum, sive vetustum Tyrrhenicum Italicum, quod ad Phoenicisismum haud reducat; hinc est ut nulla natio praeter Phoenices eas antea habitavit regiones.

Nos interim quoad e re nostra erit, probare solidis nitemur argumentis (missis enim futilibus hisce quaestionibus, ad certiorem veniemus historiam) Etruscos reapse Italiae dominos fuisse, eamque gentem celeberrimam armis, scientiis, cultu, et artibus semper evasisse. Ne longius ultra sermonem protrahamus, en breviter omnia.

Etruscorum regnum, et Imperium fuit omnium vetustissimum in Italia; idque ante Romanam rempublicam. Hoc compertum est ex ipsis antiquis scriptoribus, qui hoc memoriae prodidere. Livius enim sic de eo testatum reliquit Imperio lib. V. c. 33. *Tuscorum ante Ro-*

manum Imperium late terrâ marique opes patuere. Mari Supero, Inferoque, quibus Italia insulae modo cingitur, quantum potuerint, nomina sunt argumento, quod alterum Tuscum communi vocabulo gentis, alterum Adriaticum, ab Adria Tuscorum colonia, vocavere Italiae gentes. Plures hinc habuerunt urbes in nostra Campania. Diodorus Siculus lib. 11. c. 17 campos obtinuisse Phlegraeos Capuam inter, et Nolam scribit. Idem confirmat Plinius: et Pausanias Puteolos Tuscorum appellat urbem: Strabo Marciniam, nunc *la Cava* prope Salernum ad ipsos etiam pertinuisse scribit. Adhaec Cossa, Paestum, Nola, Atella, Capua ipsa, aliaeque ad eosdem etiam olim pertinuerunt. Livius loco ante citato duodecim habuisse Etruscos urbes, eorumque Imperium late qua patet Italia, extensum, et ad Alpes usque Rhaeticas fuisse historiae prodit; *Ii in utrumque mare vergentes incoluere urbibus duodenis terras: prius cis Apenninum totidem ad Inferum mare, postea trans Apenninum totidem, quot capita originis erant, coloniis missis. Quae trans Padum omnia loca, excepto Venetorum angulo, qui sinum circumcolunt maris, usque ad Alpes tenuere. Alpinis quoque ea gentibus haud dubie origo est, maxime Rhaetis.* Temporis vero progrssu factum est, ut plures urbes ab antiqua Etruscorum dominaione desciscentes, nihil aliud ab ipsis retinuerint, nisi originem, ut Campaniae urbibus evenisse constat, quae postmodum sub Romanorum dominium transierunt.

Iam diximus Etruscos duodecim habuisse urbes, sive in duodecim populos fuisse distinctos. Iis totidem praeerant principes, qui patrio illorum vetusto vocabulo *Lucumones* audierunt, quorum unus aliis per vices imperabat. Mezentius Rex, sive Lucumo fuit ex urbe Caere oriundus, et Clusinus fuit etiam Porsena. Ea vero Etruriae antiquae pars, quae Circumpadana fuit, Mantuam caput habuit ut canit Virgilius Æneid. X. v. 201.

. . . . . Mantua. nomen,
Mantua dives avis, sed non genus omnibus unum:
Gens illi triplex, populi sub gente quaterni,
Ipsa caput populis: Tusco de sanguine vires.

Hi vero veteres populi fuere Veientes, Coritani, sive Cortonenses, Tarquinienses, Caeretani, Volsinii, Perusini, Aretini, Falisci, Volaterrani, Rusellani, Vetulonienses, et Clusini. Plinius Hist. Natur. lib III. c. 5. sic de Etruria scribit: *Etruria ab amne Macra: ipsa mutatis saepe nominibus, Vmbros inde exegere antiquitus Pelasgi. Hos Lydi, a quorum rege Tyrrheno Tyrrheni: mox a sacrifico ritu lingua Graecorum Tusci sunt cognominati,* ἀπὸ τοῦ θυεῖν. Idque ob religionis coeremonias, quae apud eos vigebant, ab urbe Caere, quam memorat Livius lib. VII.

Sunt vero qui scribunt ex recentioribus auctoribus, ut ex his Guarnaccius, Origini Tirreniche, tom. I. c. I. hoc Imperium adeo vetustum fuisse, ut paulo post universale diluvium, vel Babelicam dispersionem sit constituendum: idque adeo patuisse credibile est, ut longe lateque per Europam pene omnem potentiam extenderit. Certum vero est iuxta Polybium lib. II. hoc Imperium per totam Italiam fuisse extensum, idque praesertim qua late patent Apennini montes, atque iuxta mare Adriaticum olim habitasse Etruscam gentem. Hinc mirum haud est, si non solum per Graeciam ipsam magnam, aliasque regiones, sed praecipue per totam Italiam Etruscorum monumenta adhuc reperiantur.

Ea vero gens proprios habuit Reges, eosque celebres, uti Porsenam, aliosque; tamen praeter hunc, vel alterum, historia de iisdem nihil nobis memoriae prodidit. Etruscos insuper Campaniam obtinuisse ex hoc satis clarescit, quod vetustissima oppida, uti Calatia, Capua, Nola, aliaque plura sub illorum potestatem fuerint olim, et originem fortasse ab iisdem traxerint. Quae quidem Italiae pars populis quondam variis fuit subiecta. Memo-

rantur inter alios Sidicini, **Ausones**, Aurunci, Osci, Etrusci ipsi, aliique, ut ceteros omittam. Quae gentes diversis temporibus Campaniam veluti fragmen coeli in terram delapsum in suam habuere potestatem. At inde factum est, ut eae ipsae gentes bellis quotidianis inter se dissipatae Campaniae partem occuparint; horum populorum quicunque ipsi fuerint, dominio, atque iugo excusso, proprias sibi leges, administrationem, et politiam efformarint. Hinc mirandum haud est, si unaquaeque Campaniae Felicis urbs praeclariores magistratus, senatum, mores, et numismata cudendi sibi potestatem fecerit. Hinc Capua, aliaeque urbes unam ab alia diversam habuerunt administrandi facultatem. Unaquaeque veluti urbs parva fuit respublica, parvum occupans agrum. At undenam haec diversa administratio? Non alio id accidisse crediderim modo, nisi quod tunc temporis eo in more administratio ita esset posita. Nam ab aevo quasi immemorabili is apud gentes usus invaluerat, ut unaquaeque urbs cum parvis vicis, si qui fuissent, aut Regibus pareret, aut in reipublicae formam esset administrata, ut cunctis Campaniae opidis id evenisse ex historia satis arguitur.

Vetustissimorum Etruscorum potentia, et agrorum extentione a nobis vix degustata, ad illorum nobilissimas artes gradum nunc facimus. Norunt omnes eruditi viri, Graecorum artes ad perfectionis apicem pervenisse: nihilominus eas haud ceteris aliarum gentium esse praeferendas censeo. Hinc merito Cicero de Orat. lib. I. appellat *artium inventrices Athenas*; et Venusinus vates lib. II. epist. I. v. 157.

Gracia capta ferum victricem cepit, et artes
Intulit agresti Latio.

et in arte poetica v. 323

Graiis ingenium, Graiis dedit ore rotundo
Musa loqui.

Tamen inficiandum haud est quin diversae temporum vices sint stabiliendae: cum enim praefati auctores ea de Graecia praesetnlerint encomia, iam Etruscorum Regnum evanuerat, et Romanorum invidia dissipatum dicam, an senectute conlapsum, incertum; tunc Graiorum gens maxime vigebat: artes, atque omnia ad ultimam perfectionis normam erant redacta: hinc mirandum id accidisse haud est, cum Romani qui a Tuscis erant progeniti, iam tunc nullas norant artes. Attamen si rem historcam multo ante perspiciemus, profecto videbimus Etruscos, et quicunque ii fuerint, olim ad perfectionis ultimum venisse gradum; artes et quidquid ad Regni cuiusque maiestatem attinet, in summo gradu esse evectum. Id omne ediscimus ex ipsis Graecis historiographis, et praesertim Etruscorum fastorum adversariis. Inter alia quae ab iisdem inventa existimantur, occurrit mentio de tubis, ac cornubus militaribus. Hic scribit Athenaeus lib. IV. c. 25. Τυῤῥήνων δέ ἔστιν εὕρημα κέρατα τέ καὶ σάλπιγγες *Tyrrhenorum inventa sunt cornua, et tubae.* Et Clemens Alexandrinus Stromatum lib. I. pag. 132 edit. Venetae 1757 Τυῤῥηνοί σάλπιγγα ἐπενόησαν: *Etrusci Tubam excogitaverunt.* Hinc haud admirationi esse debet, si ex antiquis aliquis auctor Tuscanicas artes, et scientias iam conlapsas fuisse scribat: quo enim tempore ii auctores de ipsis Tyrrhenis artibus verba faciebant, intelligendum est, iam deperditas omnino: haud enim amplius Etruscorum vigebat Imperium, et iam pluribus saeculis pene erat extinctum. Quintilianus Instit. Orat. lib. XII. c. 10 qui non Etruscorum, nec primorum etiam Caesarum, sed extremo floruit tempore, de Etruscis haud bene sentit, qui suo vivebant aevo: aliter enim de antiquis Tuscis, cum et studia, et scientiae, et praesertim artes tum vel maxime floruerint.

Plurium interim scriptorum afferemus auctoritates, ex quibus comprobatur, iam antiquissimo tempore in Italia artes, et praecipue picturam ad perfectionem redactam. Plinius inter alios sic prodit Hist. Natur. lib.

XXXV. c. 8. *In Italia Demaratum Tarquinii Romani Regis patrem. . . . . Iam enim absoluta erat pictura etiam in Italia. Extant certe, hodieque antiquiores urbe picturae Ardeae in aedibus sacris . . . . similiter Lanuvii . . . . . durant et Caere antiquiores, et ipsae.* Ex quo auctoris testimonio liquescit, picturam ante Romanam conditam urbem extitisse, eamque ad perfectionem adductam, praesertim apud Etruscos. Nonne etiam architectaram ab iisdem absolutam existimatur, ipsamque tempore immemorabili? inde iam a Romae incunabilis addiscimus templa, publicaque aedificia condita ex Tuscis introductis urbem ab Romanis ipsis. Nonne et Tarquinii filius Circum Maximum aedificavit? et undenam vir ille ortus? nonne apud Etruscos, qui architectonicam artem ad maiestatem redegerant? Ex supra citato Plinio accipimus, plastices artem etiam apud Etruscos absolutam fuisse: hinc scribit: *M. Varro tradit sibi cognitum Romae Posim nomine, a quo factas Romae uvas: item pisces, ita ut non sit adspectu decernere a veris.* Et paulo post subiungit: *Praeterea celebratam hanc artem Italiae, et maxime Etruriae.* Martialis lib. XIV. Epigr. 98 Tuscanica laudat vasa:

Arretina nimis ne spernas vasa, monemus,
Dives erat Tuscis Porsena fictilibus.

Et Plinius loco citato cuiusdam Turiani mentionem facit in opere fictili satis celebris: *Turianumque a Fregellis accitum, cui locarat Tarquinius effigiem Iovis in Capitolio dicandam. Fictilem eum fuisse, et ideo miniari solitum.* Hinc haud mirum etiam esse debet, si tot opera Tuscanica, praesertim vasa, longe qua patet Italia, et praecipue in nostra Campania apud tot veteres urbes identidem reperiantur. Hinc est, ut hodiedum in eruderandis antiquarum aedium ruinis, tot ac tanta effodiantur, ut nullum adsit Museum, quod haud

scateat millenis hisce optimis elaboratis fictilibus vasis. Praetereo tot urbes veteres, uti Capuam, Nolam, Abellam, Cumas, aliasque plures, ex quibus in dies isthaec inveniuntur, eaque omnia Tuscanico nonnisi opere elaborata reperiuntur. Ex eodem Plinio lib. XXXIV. c. 7 accipimus suo aevo Etruscas statuas saepe repertas; hinc ait: *Signa Tuscanica per terras dispersa, in Etruria factitata esse.*

Ea autem signa fuisse tot ac tanta liquet, ut Italia tota iisdem fuerit repleta. Hinc Tertullianus Apologet. c. 8. sic scribit: *Signa Graecorum, et Tuscorum Romam simulacris inundarunt.* Romani vero post debellatos cunctos populos, et praecipue Italiam, plurimas statuas Romam convectarunt. Celebre hinc est illud, quod narrat laudatus saepe Plinius ibidem de Vulsinio, e quo opido Romam translata fuere ad duo millia statuarum: *Deorum tantum putarem ea fuisse, ni Metrodorus Sceptius, cui cognomen a Romannominis odio inditum est, propter duo millia statuarum Vulsiniis expugnatos obiiceret.* Ptaeter citatum Plinium Clementis Alexandrini Stromat. lib. I. pag. 132. auctoritatem afferemus, qui Etruscorum plastices artem laudat: Ε'τι φασὶ Τουσκανικοὺς τὴν πλαστικὴν ἠπινοησαι: *Tuscanos aiunt plasticen excogitasse.* Negandum autem haud est, ante Etruscos alias extitisse gentes, quae hanc artem excogitarunt. Fuerunt Hebraei, et Ægyptii, non vero Graeci, qui hanc artem introduxerunt. Verum Etrusci ipsam fortassis ad perfectionis apicem reduxerunt, non vero illius auctores fuere. At nihilominus inficiandum haud est, quin iidem Etrusci in hac arte celebres evaserint, et praeclarissima composuerint opera; attamen Quintilianus lib. XII. c. 10 eosdem in arte *duros* appellat. Plinius interim Apollinis statuae mentionem facit loco supra citato: *Videmus certe Tuscanicum Apollinem in bibliotheca templi Augusti, quinquaginta pedum a pollice, dubium aere mirabiliorem, an pul-*

chritudine. Ea autem statua satis pulchra esse debuit, quae in loco tam magnifico fuit collocata.

Quid vero dicam de aliis celeberrimis gentis huius monumentis! Restant adhuc ab aevo immemorabili pleraque in antiquarum Italiae urbium ruinis nobilissima vestigia. Quid memorem vetustissima urbis Volaterrae moenia, quorum reliquiae hodiedum advenientibus sunt miraculo: immania enim saxa sine calce connexa, quibus ea urbs erat aedificata, dubio procul artis miraculum existimatur. Mitto etiam Perusiae Augustae moenia eodem modo effecta. Nonne etiam existimandum simili aedificatum structura nobilissimum Amphitheatrum Campanum, quod si non ab Etruscis, saltem illorum ordine fuit conditum? Ibi enim immania, et praegrandia saxa adhuc adservantur extrinsecus, et Tuscanico ordine constructa.

Postquam de Etruscorum diximus monumentis, nunc heic pauca de huiusce gentis opulentia, deque aliis rebus in medio afferemus. Ea Italiae pars, quae quondam ad Tuscos pertinuit, omnium ditissima fuit. Nam ea gens in Italiae ipsius meditullio cum esset sita, coelique, terraeque divitiis frueretur; opes hinc maximas a naturae auctore donatas constat. Cum vero non solum vicinas, et longinquas possideret terras, quibuscum commercium magnum exerceretur, sed etiam mare Superum, Inferumque prospectaret; inde in vicina Graecorum, et longinqua litora merces opimas convectabat. Ex Halicarnassaeo lib. VIII. Demaratum proditur Corinthium mercatorem magnos thesauros in Italiam ad Etruscorum opida, et Peleponnesum attulisse, et brevi adeo fuisse locupletatum, ut ditissimus evaserit. Ex hisce narratis liquet, Tyrrhenos eo tempore Italorum omnium ditissimos extitisse, qui merces ipsas ex ipsorum felicissimo solo extractas percipiebant.

Ea vero gens divitiis affluens, et in Italiae meditullio (ut ante innuimus) adeo vitae deliciis, et illecebris fuit dedita, ut cibos perquireret exquisitos, et

vestibus indueretur sumptuosis. Huiusce rei testimonium adest apud ipsum Halicarnassaeum lib. II. Quod confirmat alio loco, nempe lib. IX. Athenaeus de huius gentis luxu sermonem etiam sic instituit lib. IV. Παρὰ δὲ Τυῤῥηνοῖς δὶς τῆς ἡμέρας τράπεζαι πολυτελεῖς παρασκευάζονται, ἀνθιναί τε στρωμναὶ, καὶ ἐκπώματα ἀργυρᾶ παντοδαπὰ, καὶ δούλων πλῆθος εὐπρεπῶν, παρέστηκεν, ἐσθήσεσι πολυτελέσι κεκοσμημένων: *Apud Tyrrhenos bis in die mensae praeparabantur sumptuosae, floridis stragulis et aureis omnis generis vasibus, et servorum decentium assistit multitudo, vestibus sumptuosis indutorum.*

Eo autem res rediit, ut non solum seipsos exquisite tractarent, verum etiam hospites, et quicunque ad illorum domum perveniret. At undenam isthaec omnia vitae bona, nisi ex ipsorum longa pace, et fortunae indulgentia, et felicitate afflante, qua illorum solum per longam annorum seriem (ut credibile est) nullo intestino externove turbatum bello fuit unquam? Hinc artes ad ultimum perfectionis gradum apud ipsos pervenisse constat, ut etiam de sculptura, de architectura, aliisque factum est. At ea gens, quae per tot saecula in Italia a vetustissimis ipsis temporibus fuerat dominata, quaeque ad maiestatem, et divitiarum pervenerat culmen, quaeque ad illud usque tempus luxuriose vitam egerat; brevi ad sui ipsius ruinam accedebat. Hinc effoeminati mores apud eosdem, et nullo belli usu deturpati per longum tempus, cum tot annis vicinis populis pace reddita, postea ad Imperii lapsum pervenere. Hinc longinquae, vicinaeque efferatae gentes bellis instructae Etruscorum beatum invidentes solum, illorum rempublicam a fundamentis evertere omnino constituunt. Galli primum, qui cis Alpes incolebant (ea gens tunc temporis celeberrima, et ad militares labores assueta in Etruscos irruit) illorum opida fortissima diripiunt, atque populantur.

Vix Romanis ortis, et Romulo primo illorum Rege cum Fidenatibus, et Voientibus bellum gerente, eo res

rediit, ut illorum urbibus validissimis expugnatis, praeda divitiarum immensa ille fuerit potitus. Ita narrant Plutarchus in Romulo, Halicarnassaeus lib. II. et Livius lib. I. Infinitum vero esset enumerare tot praelia horrenda, quae Romanos inter, et Etruscos gesta fuere, quo tempore horum res eo venerant, ut illorum potentia, et antiquum fuerit extinctum nomen. Sic igitur bellica virtus, militaris disciplina, praeteriti temporis fama, et futura spes penitus ad extremum fuit redacta. Ne lectorem iteratis bellis, atque praeliis enarrando fatigemus, supersedeamus fas est.

Quid autem de Religione huiusce dicemus gente? Ea autem ad insaniam quasi pervenit: hinc eo fuit redacta, ut ad superstitionis pervenerit gradum. Hanc ob rem audire Livium licet de Etruscis enarrantem lib. V. *Gens itaque eo magis religionibus dedita, quo excelleret arte colendi eas.* Arnobius lib. VII. contra Gentes Etruscorum gentem appellat *Genitricem, et Matrem superstitionum.* Hinc Etruscos augurum collegia in Arretio, et Volaterris habuisse scribit Valerius Maximus lib. I. c. 1. Et Cicero de Divin. lib. I. c. 2. sic ait: *Cumque vis videretur esse, et in impetrandis, consulendisque rebus, et in monstris interpetrandis, ac procurandis in haruspicum disciplina omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur.* Romani inde hanc ob causam adolescentes decem in Etruriam quotannis mittebant, quo religionis mysteria edocerentur. Hinc celebres ipsimet Etrusci ob auguriorum, et haruspicinae inventionem evaserunt. Ad rem narrat Clemens Alexandrinus Stromat. lib. I. pag. 132 has gentes aruspicinam invenisse; Καὶ θυτικὴν ἐκβίβασαν Τοῦσκοι Ἰταλίας γείτονες: *Aruspicinam autem, sive extispicinam perfecte tenuerunt Tusci, vicini Italiae.* Et si quando Romae portentum aliquod ingrueret, statim in Etruriam oracula scitatum ad sacerdotes mittebant, quo rem edocerent. Livius lib. IX. narrat, primis reipublicae temporibus Romanos ipsos adolescentes litteris Etruscis

erudiendos curasse : *Auctores habeo, Romanos pueros, sicut nunc Graecis, ita tunc Etrucsis literis erudiri solitos.* Ex Dionysio Halicarnassaeo lib. III. Demaratum Graium scimus, suos filios Etruscas edocuisse literas. Ex his narratis satis liquet, hanc olim gentem literis addictam adeo fuisse, ut vicinae, et longinquae nationes in illorum lingua instituerentur.

Cum autem horum lingua in more maxime esset posita (nam illorum Imperium late erat diffusum) hinc certum est, apud Etruscos plures extitisse scriptores, qui materias, et argumenta tractarunt varia. Heic interim de ipsis pauca adiungemus. Macrobius lib. VII. c. 13 Caecinam Albinum prodit apud Atteium Capitonem, librosque Pontificales memorat. Hic quidem auctor a Seneca etiam indicatur Quaest. Natur. lib. II. c. 35, quique Fulminum auctor ab eodem dicitur. Suidas in verbo Πολλῆς mentionem huius facit auctoris patria Augiensis, qui scripsit Auguriorum libros octo, de Arithmetica duos, de Auspiciis Homericis, deque Tyrrhenorum Divinatione. Hic quamvis Graecus patria, tamen Tyrrhenum Pelasgum eundem fuisse sunt qui scribunt. Citatus auctor alterum memorat, ipsumque in historia virum peritum fuisse ait ; sed quinam is fuerit auctor, per hunc haud constat, neque quonam tempore suam elucubrarit historiam. Varro etiam De L. L. lib. IV. quendam memorat Volumnium Tragoediarum Tyrrhenicarum scriptorem, neque de ipso quidquam affert, nec verbum quidem, aut fragmentum. Tullius de Divin. lib. I. meminit etiam librorum Aruspicinorum, et Fulguralium, et Ritualium Etruscorum. Haud memorem Etruscos alios scriptores, uti Sostratum, Aquilam, Tarquitium, Vmbritium, et Caecinam, qui omnes de Italico Regno, deque Etruscorum rebus fuse scriptitarunt. Tagetes vetustissimus alius scriptor Homero ipso anterior (uti fertur) de mortuorum animis, deque divinitate disseruit. Verum ut alios praeteream, satis esset, si antiquissimorum Romanorum opera prae manibus haberemus, qui de Italia verba fecere, ut inter alios citantur

Cato, qui dixit de Originibus, Q. Fabius, L. Cincius, Valerius Antiates, aliique quorum opera omnino intercidere. Plinius Hist. Natur. lib. XXXIV. c. 6, et Plutarchus de aliis mentionem faciunt, qui de variis conscripserunt rebus, nempe de Musica, aliisque argumentis, quae profecto opera deperdita fuere.

Ea vero iam saeculo primo, et altero ab Ecclesia Christiana condita ineunte, adhuc prae doctorum hominum manibus habebantur, aut omnino fragmenta, eorundem plurima opuscula aderant, quaeque temporis progressu, et sequiori aevo procul dubio interiere. At undenam, et qua ratione posteriores auctores de ipsis haud mentionem fecerunt? Non alia id crediderim ratione factum, quam ipsorum Romanorum invidia, et praecipue Graecorum garrulorum loquacitate, qui potius vetustate tot nobilissimos auctores, totque artes tam egregias everterunt. Quo sane tempore Graeci suas artes, atque scientias introduxerunt, eversa ubique erant Tuscorum monumenta.

Haec gens de qua usque modo locuti sumus, quaeque tam celebris in Italia quondam fuit, quaeque per plura saecula fuit dominata, usque eo stetit, donec Romani imperium per Italorum regiones extendere coeperunt. Ex eo iam tempore Tyrrhenorum Regnum fuit penitus eversum, neque amplius illius historia nobis mentionem facit, aut si postea auctores de Etruscis scripsere, omnia Romanorum invidia intercidere.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ II.

PHYSICO-HISTORICA DE LOCIS CIRCA LACUM ANIANUM.

Fuit quidem magni semper habitum rerum antiquarum studium, et praesertim illud quod ad patrias spectat antiquitates, non solum ab Italis eruditis Viris, verum etiam exteris. Hinc mirum haud est, si clarissimos saepe homines adspectamus ex dissitis Europae partibus in Italiam adventantes, quo res antiquas adhuc existentes invisant. Quidquid id rei est, in dubium vertendum haud arbitror, quin rerum vetustarum hic amor omnium amoenissimus sit existimandus, cum nihil sit praeclarius homini literarum studioso, quam Romanae reipublicae tempora ob oculos sibi obiicere.

Italia cuncta vetustis quaquaversus scatet ruderibus: at unus ipsius angulus Campania scilicet pretiosa servat rerum vetustarum monumenta. Inter alia eiusdem loca Puteolanus ager infinitas continet antiquitates. Nos de hisce ad ravim usque in quarto diximus libro, ubi de omnibus sermonem instituimus; physicum in genere huiusce anguli statum innuimus; heic vero pretium operae ducimus, et pergratum lectori erudito, circa Anianum lacum praesertim loca physice describere.

Lacus hic adsurgit in patulae vallis medio; plures montes, atque colles amphitheatri instar circum illum coronam veluti efficiunt. Squalidus et graveolens est adspectus eiusdem, et pestilens habitatio, ita ut vicinorum pagorum haud tutum sit domicilium. Eiusdem crater nihil aliud repraesentat, quam ignovomi montis os, ex quo olim eructatae fuerunt materiae, ut adhuc videre est in propinquis illius locis. Cl. Ancora, Guida di Pozzuoli, pag. 26 edit. Neapol. 1792 evidenter probat, lacum hunc

Lacus Anianus.

quondam vulcanum fuisse, ut ex vestigiis apparet. Hinc solum Aniani lacus nihil aliud ob advenientium oculos ostendit, quam ignem quibusdam in locis extinctum, et in aliis adhuc permanentem. Vicini colles Leucogaei, qui Vulcani Fori sunt partes, ut ipsum etiam, et in loco praesertim, ubi dicuntur Fontes Leucogaei, *l' acqua de' Pisciarelli* (1), quos fontes describit Plinius lib. XXXI c. 11., nihil aliud sunt, quam ignivomi montes. Super hosce fontes adsunt colles Leucogaei, nunc *l' Alumera*, quorum meminit Sanfelicius Senior Orig. Camp. pag. 15 edit. 1726. Haec aqua duos inter montium crateres, quos dicimus *Astruni*, et montem *Spinam* ad Vulcani Fori, sive Sulphurariae radices reperitur.

Hoc solum nihil aliud offert, quam ignem, ubi vicina terra pestilentes, et sulphureos exhalat vapores, et ubi solum ipsum sub pedibus saepissime tremit. Vulcanicae hinc passim materiae loci faciem quaquaversus convestiunt. Idem Aniani lacus crater totum ignem fuisse quondam liquido demostrat; nam etiam cum aqua haud ventis agitatur, quibusdam in locis ebullire videtur, praesertim in ea lacus parte, quae parvam *Canis cryptam* respicit. Scriptores omnes qui eiusdem lacus mentionem fecerunt, et inter alios Carlettus, Regione Brugiata pag. 112, hunc probat lacum Vulcanum fuisse, ut etiam de monte dici potest, qui vocatur *Astrunus* (2), ubi

---

(1) Paucis abhinc annis locus hic magnam vicem est passus. Parva crypta ad montis radices adsurgit, ubi quondam aqua scatebat cum crepitu instar aestus. Haec aqua ex illo effluens cavo cum aliis minoribus se miscebat fontibus, qui in loca saliebant praerupta. In eadem igitur crypta nunc temporis idem auditur aquarum murmur, et adhuc etiam idem permanet caloris vaporisque gradus, et aqua haud (ut antea) adsurgere videtur, uti observavit Breislakius, Topografia Fisica della Campania, pag. 243.

(2) Breislakius, Topogr. fisica, pag. 240 hunc montem autumat olim vulcanum quoque fuisse, non solum ob Sulphu-

adhuc vulcanicas extare probat materias. Id etiam confirmat Hamiltonus Anglus Physic. Experim. Quid sibi tandem volunt eruderationes illae, quae in dies ex vulcanicis illis materiis, quas *piperno* vocamus, efficiuntur apud vicos *Soccava*, et *Pianura*, nisi materiem a temporibus usque remotissimis e terrae visceribus productam? Ea in inferiori montis parte reperitur, qui subiacet alteri, quem appellamus *de' Camaldoli*. Superior pars est tofacea, quae etiam vulcanicas inter materias est adnumeranda.

Ex his usque modo dictis luculenter eruitur, Aniani lacus propinqua loca nihil aliud esse, quam ignitas materias olim eructatas. At quo tempore id evenit? hoc esset experiundum: monumenta certe deficiunt ad hoc probandum, et nullus inter antiquos adest auctores, qui id sciat. Sunt vero qui scribunt Romanae Reipublicae tempore, hunc lacum haud extitisse, nec nonnisi multum post tempus ipsum efformatum fuisse. In hanc sententiam descendit Cl. Mazochius, qui autumat eundem exsurrexisse saeculo XI. post natum Christum, quod confirmat Breislakius topogr, fisic pag. 234 qui hoc evenisse credit circa annum MCXCVIII. Federico II. Neapoli regnante.

At qui fieri poterat, ut lacus Anianus post tot saecula fuerit efformatus? Pace bona Cl. Mazochii id credendum haud omnino est: cum enim montes, collesque qui lacum circumeant, et cum ipse tam profundus sit, ubinam tot aquae, quae quotidianis dispendiis ex iisdem percolent montibus, ire debebant? heic loci nec euripus aliquis, nec aquaeductus unquam adfuit. Non in alio loco, quam in hac Aniani valle aquae ipsae semper fuerunt. Sive quod igitur a temporibus immemorabilibus,

---

rariae propinquitatem, verum etiam ob vulcanicas ipsas materias, quae adhuc adspiciuntur eo loco. Re sane vera haud procul ab iisdem locis ignitas materias adservari asserit. Nec solum heic, verum etiam qua patet idem mons, restant plures ex hisce, praesertim ex eo loco, qui montis orientalem respicit partem.

sive posteriori aevo lacus hic emerserit, haud unquam cum citato Mazochio credendum ipsum esse tam recentem, ut nonnisi saeculo XI. adsurrexerit. Lacus hic vetustissimus esse debuit: nec mirum sit, si ab antiquis haud fuerit descriptus. Blondus Hist. Neap. lacum hunc antiquissimum esse, et ipsum Romanorum tempore extitisse iam arbitratur. Hinc L. Lucullum fossam aperuisse scribit Olibanum inter, et Leucogaecs colles, ex qua ad mare usque aqua decurrebat, eamque temporum longaevitate oppletam vicinorum montium assiduis aquis credit. Idem autumat Carlettus, Reg. Brug. nota 14 15 et 16. At hoc omne incertum quidem est, cum ex historia nihil memoriae proditum fuit. Mazochius probat in ipso lacu Lucûllum villam possedisse ex multis, quae supersunt ruderibus. Sunt etiam qui scribunt (1) heic loci olim fuisse urbem nomine *Anglanum* (2).

Hic vero lacus a Medii Ævi scriptoribus Colatoririum (3) fuit nuncupatum, quippe quod ibi vicinorum

---

(1) Cl. Mazochius de Castro Lucull. pag. 215 asserit in hoc lacu extare adhuc vetustas fabricas: *Compertissimum est, quotidie ab urinatoribus ingentes continentium aedificiorum, interdum integrorum compages in toto stagni fundo deprehendi, ac pertentari, ita ut iidem non dubitent, eas opidi alicuius ruinas fuisse*. Heic ergo loci fuit urbs iuxta Cl. auctorem, aut saltem fabricarum frequentia, quae villam efformabat. At quaenam illa fuit? eandem ad Lucullum pertinuisse scribit idem. Hoc probatur ex pluribus ruinis, quae restant circa eundem locum. At ego nihil affirmandum auserim ad quemnam haec pertinuerit fabrica.

(2) In eandem etiam sententiam ivit Galantius, Descrizione di Napoli. Is enim autumat in Aniano stagno parvam olim urbem extitisse *Anglanum* nomine; haec auctoris affirmatio satis audax videtur, cum ibi nonnisi paucas aedificiorum ruinas reperi amus, quae haud urbis existeutiam probare possunt; nec eiusdem ex situ in valle satis profunda, et tristi, nec ex veterum scriptorum silentio colligi liquido potest, hoc verum esse.

(3) Balneum fortasse, quod sub *Colaturae* nomine salutatur,

montium aquae percolarent· Pellegrinius, Discorso II. pag. 279 hunc asserit ab auctoribus Nortmannis *Anglanum* fuisse appellatum, quam vocem Mazochius ibidem ab *Ango* derivat. Eiusdem tandem lacus crater milliare circiter unum latitudine haud excedit, et circuitus III. circiter. Hodiedum linis maturandis inservit, quae vicinis proveniunt locis: aer hiuc adeo graveolens est, ut nulla heic sit sedes. Vicina loca serpentibus infinitis scatent.

Ad descripti lacus ripam ex parte, quae occidentem, et septentrionem respicit, et ad montis radices adiacet parva Crypta Canis, vulgo *la Grotta del Cane*, altitudine XII. pedes, et latitudine V. Sic fuit dictitata, quod in ipsa canum praesertim fiunt pericula. Quinam huius auctor, nullus inter veteres, nec inter recentes adest auctores, qui id commemorat praeter unum Plinium. Eandem creditur excavatam a vicinis accolis. Mephitis quae heic perpetuo regnat, est adeo visibilis, ut nigra videatur nebula, et fumus, qui totam eius occupat superficiem. Guicciardinius Mercur. Camp, pag. 188 sic eandem describit: *A pestifero et venenoso, quem terra emittit, halitu exanimari canes credidit, et huc usque credit vulgus: ad orificium siquidem antri se prosternentibus, nubecula quaedam apparet, eiusdem solum, ac planum, ad palmi unius altitudinem aeque omni ex parte operiens. Hanc ex alitibus, et vaporibus, quos sulphur, et alumen, ceterave mineralia, quibus hic tractus abundat, transmittunt, coalescere non est ambigendum.* Canum fit experientia, quos funiculo adhaerentes huc immittunt accolae, post minutum semimortui eiiciuntur. At si in vicinum statim immerguntur stagnum, vires iterum recuperant. Idem periculum faciendum est cum quovis animali, et cum ho- Canis crypta.

---

cuiusque meminit Sebastianus Bartolus Thermol. Aragon. pag. 156 eandem habuit originem Aniani stagni, dum aquae a vicinis percolantes montibus in Anianum perveniebant.

minibus quandoque factum. Petro enim Toletano Neapolitanum administrante Regnum duos servos in hoc antrum immissos, statim vita privatos fuisse narrat historia. Et Carolus VIII. Galliarum Rex ad haec loca adveniens super asinos pericula fecit, qui etiam mortui fuere. At undenam aer hic tam pestilens, et lethalis in ea crypta generatur? Hic nihil aliud est (ut ante diximus) quam immensae vulcanicae materiae, quae in eo solo regnant, et heic praesertim extricantur. Physici auctores plura de hac crypta scriptitarunt. Ea vero ab antiquis auctoribus fuit appellata *Scrobs Charonea*. Plinius inter alios eam significasse videtur hoc modo Hist. Natur. lib. III. c. 93. *Spiritus lethales alibi, aut scrobibus emissis, aut ipso loci situ mortiferi; alibi volucribus tantum, ut Soracte vicino urbi tractu: alibi praeter hominem ceteris animantibus, nonnunquam et homini, ut in Sinuessano agro, et Puteolano. Spiracula vocant: alii Charoneas scrobes mortiferum spiritum exhalantes.* Et Sanfelicius de Orig. Camp. pag. 15 sic etiam scribit: *Est in proximo terrae spiraculum, afflatu intus tabifico, signum habens iuxta, quod non sine vitae periculo praeterire licet. Quodcunque animal id transgreditur, procumbit illic semianime: quod si prius quam exanimetur, his tinguatur aquis, ad salutem redit, facto in canibus saepe periculo.*

Aniani Sudatoria.

Parum ab Aniano lacu immensa vetustorum aedificiorum supersunt rudera, in quibus plures cretacei in parietinis tubi adservantur. Huiusmodi aedificia Thermae, vel Sudatoria, vel Calidaria (1) esse existimantur, quae sunt iuxta viam Puteolanam. Re sane vera scriptores omnes heic celebres

(1) Hoc erat Calidarium, vel potius aedificium, in quo per tubos bene dispositos vapores distribuebantur diversis in cameris ad advenientium aegrotorum usum: hoc praeclarissimum esse debuit prae recenti, in quo vix nunc commoda aegris subministrantur.

S. Germani Capuae Praesulis thermas ponunt. Eadem *Thermae*, vel *S. Germani Sudatoria* audivere Nota est historia, quam narrat S. Gregorius lib. V. Dialog. num. 10 huius Episcopi Campani, qui sexto vixit Christianae Ecclesiae saeculo. Hic prodit eum adhuc adolescentem hanc historiam accepisse a maioribus, Paschasium nempe Sedis Apostolicae Diaconum hominem sanctum heic damnatum. Hinc accidit multum post tempus ab eius fato, ut S. Germanus Capuae Episcopus medicorum consilio infirmitatis causa in hasce advenerit Thermas. Ibi eiusdem Paschasii animam in caloribus invenit. Zaccharias vero Pontifex Romanus, qui VIII. extitit Saeculo, Gregorii Dialogos e latino in Graecum vertens, earundem meminit Thermarum. At quomodocunque se res habet, nempe utrum vera, an falsa sit haec historiola, illud pro certo habendum, easdem fabrices Thermas, vel Sudatoria fuisse, eaque quadrata extitisse forma, ut apparet ex opere lateritio.

Postquam de vicinis circa Anianum stagnum locis Vulcani Forum diximus, pauca de Vulcani Foro, seu Sulphuraria addemus. Non amplius quam mille passus ab hoc distat lacu: eiusdem forma ovalis est parva altitudine, et circum collibus cingitur, praeter partem, quae meridiem spectat. Sulphuraria etiam dicitur ob sulphuris quantitatem, qua undique scatet.

Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 24 hunc montem narrat, MCXCVIII. regnante Federico II. tantum ignis eructasse, ut vicini agri, et vici ingentibus fuerint malis pressi, et motibus terrae. Regnum vero Neapolitanum administrante Ferdinando Aragonio tantam aquarum effervescentium copiam evomuisse Vulcani Forum fama est, ut agris propinquis ruinam attulerint. Nec solum eo tempore hoc evenit, verum etiam Romanorum aevo, ut ex Petronii Satyrico intelligi videtur c. 120 v. 67.

Est locus exciso penitus demersus hiatu,
Parthenopen inter, magnaeque Dicarchidos arva,
Cocyta perfusus aqua. Nam spiritus extra
Qui furit, effusus funesto spargitur aestu.
Non haec autumno tellus viret, aut alit herbas
Cespite laetus ager.

Aquae Minerales.

Totum vero hoc vulcanicum solum a temporibus remotis aquarum mineralium scaturigine abundavit, quae semper celebratae fuere. De hisce historiae Puteolanae scriptores emphatice scriptitarunt. At undenam huic tanta regioni celebritas, nisi ex aquarum mineralium adfluentia? Puteolanae vero historiae auctores, ut inter alios alios Alcadinus de Baln. Puteol. Capacius ibid. Scipio Mazzella Hist. Puteol. Sebastianus Bartolus Thermol. Arag. tom. I. Sarnellius, Antichità di Pozzuoli, aliique memoriae prodidere, hasce aquas fuisse plures, easque ad XL. circiter differentes, et variis aegrotorum usibus inservisse. Easdem fama est a medentibus Salernitanis invidia dissipatas esse. Videsis quae diximus lib. IV. c. 4, ubi rem fuse enarravimus, et ubi de singulis aquis verba fecimus in Puteolano agro existentibus.

Eaedem, necnon et balnea a Sebastiano Bartolo loco citato accurate describuntur, ubi praesertim mirandos effectus ab iisdem productos narrat. Petrus Antonius de Aragonia Neapolitanum regnum administrans anno MDCLXVI pro Carolo II. cum iam aquas, et Puteolana balnea collabentia animadvertisset, quae Barbarorum, et maris aestuantis causa ad eum statum fuerant redacta, ne pessum abirent, iterum reviviscenda curavit. Hinc paucos post annos ingentibus sumptibus res isthaec numeris omnibus fuit absoluta. Ne igitur foret deperdita, epitaphia erecta fuere, quorum unum ad Neapolitanae cryptae ingressum fuit positum. Sub lapide aliud longissimum legitur, in quo Puteolanae et Baianae aquae, quin et praesertim virtutes praedicantur. Aliud epitaphium prostat extra Puteolos mare ver-

sus iuxta viam, quae ad Lucrinum, et Avernum lacum ducit.

Aliud epitaphium tandem est illud, quod adsurgit supra Tritulae Sudatoria, quae vulgo Neronis Thermae audiunt. Optimi Principis Petri Antonii Aragonii providentia eo devenit, ut montem effodiendum curarit, quo via commodior ad Baianas visendas antiquitates, et ad aquarum Thermalium usum viatorem duceret. Eaque fuit appellata via Aragonia ab eodem optimo Prorege aperta, quae adhuc extat cum epitaphio ruinoso, in quo lapis legitur. Tandem sciendum est, quoad harum Thermarum pertinet ad historiam, Bartolo iniunctum fuisse ab ipso Prorege, quoad illarum restaurationem attinebat, ut prodit idem lib. IV. c. 5.

Ad physicum nunc statum redeamus. Subterraneorum ignium frequentia, plures ignivomi montes, quibus Puteolanus scatet ager, et assidui motus terrae tantarum aquarum procul dubio causa fuerunt. Physicis in Naturae regno perplura consideranda offeruntur, et quoad differentes herbarum, et lapidum, et reptilium, et insectorum attinet species, quae heic enascuntur. En igitur vulcanicarum materiarum effectus, qui heic generantur. Ex alia parte terraemotus locorum faciem penitus inverterunt. Hinc quibusdam in locis mare fuit elevatum, in aliis depressum: plura aedificiorum rudera sub undis adspectantur, necnon et viae, et templa, aliaque hisce similia. Montium partes avulsae nunc insulas efficiunt. Quis neget Nesidem insulam olim terrae unitam fuisse? Montes extemplo efformantur, idque ex ignium subterraneorum causa. Lucrinus, et Avernus lacus ad medietatem redacti. Sulphuraria ipsa quae adhuc ignes continet, et Leucogaei ipsi albicantes satis indicant, totum hunc Puteolanum agrum ignitarum materiarum receptaculum fuisse.

At numne persimilis fuit Romanorum vigente fortuna ager iste? toto prope coelo a recenti fuit diversus, nec ipsi ea loca dilexissent, nec tot immensa argenti pondera in villis aedificandis insumpsissent, nisi eam regio-

nem amoenissimam comperissent. Tot magnificentissima aedificia et publica, et privata fidem adhuc testantur. Nunc temporis horum locorum aer penitus inversus: lacus plures, montes ignivomi, habitatores rari satis ostendunt ea loca magnas rerum naturae vices passa fuisse.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ III.

DE VERO CASTRI LUCULLANI SITU.

Heic de vero Castri Lucullani situ pauca appingemus: patrii auctores de hoc loco tam stulta identidem scriptitarunt, ut fabulis, erroribusque passim eorum opera conferta redoluerint. De illius autem vero situ alii alia, sed nullus reapse verum adhuc a falso discriminavit.

Lucullanum Castrum nihil aliud fuit, quam pars villae Luculli, quaeque improprie a Neapolitanis scriptoribus postea Ovi arx fuit appellata. Hoc vero Castrum iuxta ipsos nihil aliud fuit, quam ea parva insula, cuius mentionem facit Plinius Hist. Natur. lib. III. c. 6. his verbis: *Inter Pausilypum, et Neapolim Megaris*. Ex quibus verbis colligitur inter Pausillypanum promontorium, et Neapolim urbem hanc insulam esse, cum nulla alia adsit in eo mari posita, praeter Megariam. Hanc etiam memorat Statius nostras ab alia parva insula Euplaea nomine sic dicta haud dissitam;

Inde vagis omen felix Euplaea carinis,
Quaeque ferit curvos exerta Megaria fluctus.

Sunt qui scribunt ex nostris patriis scriptoribus in ea insula urbem olim extitisse. Inter alios, qui in ea non urbem, plura tamen aedificia fuisse scribunt, est Claritus Comment. Sulla Costituz. di Federico II. parte III. c. 3. paragr. XI. qui heic SS. Salvatoris, S. Michaelis, et S. Costantini monasteria fuisse quondam narrat: adhaec fuere heic villae, agri, et viae; et Federicus II. Regnum Neapolitanum administrans praetorium aedificavit, ubi eius uxor diu vixit, et Neapolitani Reges per sequiores

aetates inhabitarunt; id omne ex variis Medii Ævi Regestis probat laudatus auctor. At undenam ea insula nostro aevo coangustata, et dimidiata adservatur? non aliam ob causam id evenisse scribit, quam quod anno MCCCCXLIII. VII. Kal. Decemb. horrendissima exorta tempestate, et motu terrae in medietatem est redacta. Huius horrendi casus mentionem facit Petrarca libr. V. epist. famil. qui inter alia haec ait: *Mille inter Capreas, atque Neapolim fluitabant undarum montes, non caeruleum, aut quod in magnis tempestatibus solet, nigrum, sed canum, horrifico spumarum candore fretum cernebatur.* Celanus etiam, Giorn. V. aperte id declarat, qui inter alia in vicino insulae mari plura vetustarum fabricarum rudera suo adhuc aevo superfuisse ad vetustam Megariae urbem pertinentia narrat.

Cum autem insula isthaec tota ex materia tofacea sit efformata, facillime evenire potuit, ut paulatim maris ictibus repercussa dimidiata fuerit. Idque tam certum est, ut sub maris undis ex omni insulae parte, qua patet, adservetur adhuc terrae pars quae ad insulam quondam pertinuit. Id vero iam ex Romanorum aevo evenisse existimandum est, cum eo tempore etiam saepe mare insulam coangustarit. Eandem olim terrae unitam fuisse quoque creditur, et a motibue terrae, vel ab ipsis hominum manibus in insulae formam postea effictam.

Megariam vero insulam fuisse ipsum Lucullanum Castrum falso creditur a patriis scriptoribus, cuius occurrit mentio iam a quinto Ecclesiae Christianae saeculo, quod a Neapolitanis saeculo decimo fuit eversum. Gulielmus autem I. *Malus* nomine arcem Normandicam ibi aedificavit anno MCLXX; hinc ex ea tempestate Ovi Castrum ab insulae rotunditate audiit. Iam ante *insula Maior, et Salvatoris insula* per patrios auctores fuit compellata, ut inter alios probat Claritus loco ante citato pluribus scriptorum Medii Ævi auctoritatibus. Ad hoc melius probandum auctores afferemus, ex quibus Lu-

cullanum Castrum alio quidem esse conlocandum patebit. Omnium primus occurit Marcellinus Comes, qui quinto saeculo suam elucubravit historiam Basilico, et Armato Coss. Hic ubi de Augustulo postremo Romanorum Imperatore verba facit, ab Odovacre Erulorum Rege in exilium multato anno CCCCLXXVI. Sic narrat: *Augustulum filium Orestis Odovacer in Lucullano Companiae castello exilii poena damnavit. Hesperium Romanae gentis Imperium . . . . cum hoc Augustulo periit.* Et Iornandes iisdem fere verbis prodit De Regn. Success. c. 103 *Odovacer . . . . Italiam invasit, Augustulumque Imperatorem de regno evulsum, in Lucullano castello exilii poena damnavit.* Ex quorum auctorum verbis occurrit mentio *de Castello*, non vero de insula, in qua patrii scriptores omnes eundem Imperatorem inclusum credunt, quod quidem ab insula Megaria differentem omnino fuisse credendum arbitror.

D. Gregorius Papa Petro Campaniae Subdiacono scribens lib. III. ep. I. et Antemio lib. X. epist. 19 huiusce loci facit mentionem, et praesertim Ecclesiarum, sed nunquam insulae, quin etiam *Castri Lucullani*, *Opidi*, *et Castelli*. Egipius quoque qui sexto floruit saeculo, S. Severi Norici Episcopi historiam scribens in Castro Lucullano tumulati iam quinto vergente saeculo, nempe anno CCCCXCII. hoc modo ait, ut legitur apud Bolland. tom. I. Sanctor. ad diem VIII. *Tunc S. Gelasii Romani Pontificis auctoritate, et Neapolitano populo exequiis reverendis occurrente in Castello Lucullano per manus S. Victoris Episcopi mausoleo, quod praedicta foemina* (nempe Barbara, quae eundem S. Severinum sepelivit) *Condidit, conlocatum est. Qua celebritate multi languoribus afflicti recepere sanitatem. Inter quos quaedam, cum gravissimae aegritudinis pateretur incommodum, propreranter occurrit, et ingressa sub vehiculo, quo corpus venerabile portabatur, statim caruit omni languore.* Ex his verbis ecquis adest, qui

clare non videt, mentionem heic nullam fieri de insula, deque mari, sed de castro potius: nam dubio procul si castrum istud in mari positum fuisset, indicatum utique esset.

Ioannes Diaconus ubi agit de altera huius S. Severini Translatione Neapolim facta circa annum DCCCXC. sic ait. c. 3. num. 9 *Gregorius Consul his cognitis* [illegible] *iniit consilia cum Stephano Episcopo, et ceteris potentibus, ut habitataribus eius Neapolim transmigratis opidum illud everteretur; cum decrevissent diem, quo ad id perficiendum universus proficisceretur populus.* Ex his verbis percipit Claritus Part. III. c. 3. paragr. 31 Neapolitanum Ducem Gregorium (qui tunc veluti Rex erat) longum haud iter cum omni populo instituere potuisse VI circiter milliaria pedestri itinere, quo praefati S. Severini corpus Neapolim transferret, ut arbitratur Mazochius De Castro Lucull. pag. 21. Hanc ita historiam sequitur laudatus Ioannes Diaconus; *Venit dies ruinosi decreti, in quo Consul, et optimates, necnon et populosae phalanges ad memorati opidi* (nempe Lucullani) *destructionem accincti.* Adhaec in Actis S. Iulianae ab auctore contemporaneo exaratis, ubi agitur de huiusce Divae corpore Cumis Neapolim translato, haec de Lucullano scribit Castro: *Et sic canendo pervenerunt ad Ecclesiam B. Nicolai Christi Confessoris de Castro Lucullano sitam prope moenia civitatis.* Ubi vide quaeso, hanc Ecclesiam B. Nicolai ab auctore in eo Castro sitam fuisse prope urbis muros. Hinc si verum esset, quod ea fuisset super Megariam insulam, huius mentionem fecisset auctor: at nulla eiusdem occurrit mentio: hinc dicendum, idem Castrum cum Ecclesia fuisse olim in vicina continenti, non vero in ea Megaria insula.

Lucullanum igitur Castrum cum ab ipsa distet; non alio loco ponendum credit Galianus Dissert. MS. de de Castro Lucul. quam in vicina continenti Neapolim in-

ter, et Pausilypum: at ubinam? in eo terrae quidem spatio, quod extenditur per totam Plagam Olympicam, vulgo *Riviera di Chiaja* ad cryptas usque Platamonias, vulgariter *Chiatamone.* Et Ioannes Villanus Chron. c. 31 num. 13. etiam in hanc videtur sententiam descendere, scribens: *Era nel tempo de lo [illegible] ca-stello [illegible] mare ncoppa uno scoglio, come per fino mò è, a lo quale se chiama lo Castiello Marino, o vero di Mare.* Mazochius de Castro Lucull. alio ponendum credit hoc Castrum, idque non parum ab Aniano lacu. Verum enimvero illud in eo loco collocat ipse, ubi nunc vernaculo dicitur sermone *la Taverna delle Rose*, qui locus ab Aniano parum distat. Blondus in Ital. Descript. eandem Mazochii sequitur opinionem, Luculli villas describens. Cluerius Ital. Antiq. lib. IV. et Grimaldius, Annali del Regno, tom. VI. epoca II. ibidem etiam ponunt hoc Castrum. Mazochius loco cit. pag. 211 concludit omnino illud figendum in ea ora, quae est inter Puteolos, et cryptam Neapolitanam: idque probat ex Actis Translationis S. Severini, ubi fit mentio de *campo opidi* prope Lucullanum Castrum. Hoc igitur iuxta ipsum in Regione Balneolana est ponendum, ubi Luculli villa erat iuxta quosdam, et ubi tot fabricae vetustae adsunt.

Temporis progressu pagus hic adsurrexit, in quo perplures familias a Lucullo collectas cohabitasse creditur. Inde sub Castri Lucullani nomine sequiori aevo fuit salutatus. Restant adhuc in ipso Aniano lacu vetustorum ruderum vestigia, quae ad Lucullanum castrum fortasse pertinuere. Hinc via Puteolana vetus (cuius adhuc per ea loca adservantur vestigia) per Aniani stagni litus, et per ipsum lacum ducebatur, ut ex admirandi pontis ruinis, quae supersunt ab Aniano procul, videre est. Videsis quae dicemus in Dissertat. de Antiquis Companiae Viis.

Lucullanum interim hoc Castrum haud in eo loco esse potuit, cum tota istahaec regio pestilentiali halitu

semper fuerit usa, tota undique montibus, et collibus interclusa, ubi aer pessimus semper exhalat. Alia causa ob quam Lucullus nullam heic erexit villam, est illa ob quam apud antiquos usuvenit easdem condere locis, ubi aeris salubritas, et omnia vitae commoda adessent.

Ubinam vero Campaniae loco ponendum hoc Lucullanum castrum? Claritus Comment. part. III. c. 3. paragr. 37 varia affert Medii Ævi scriptorum testimonia, ex quibus probat, idem figendum sub Echia promontorio. Primum duas affert auctoritates a S. Gregorio Magno desumptas lib. I. epist. 24 Antemio Subdiacono scribente, ubi mentio occurit Castri Lucullani, quod iuxta S. Petri fuit Basilicam. Altera eiusdem scribentis Fantino cuidam lib. X. epist. 14. et memorantis *Macharim*, insulam nempe Megariam, quam prope Castrum hoc extitit. Inde affert Instrumentum Neapoli exaratum IV. Idus Quintil. Indictione XIII. anni II Imperatoris Nicephori; in eo sic habetur: *Intus destructum Castrum Lucullanum, iuxta ab occidente cum alia terra dicti Monasterii, sicut descendit ad viam publicam, in qua posita erat porta maior destructa dicti Castri Lucullani. A septentrione est alia terra propria eiusdem Monasterii, et revolvendo itur ad murum eiusdem Castri.* Ex eodem affertur aliud Instrumentum scriptum VII. Kal Augusti MCCLXV. regnante Manfredo, in quo occurrit mentio Ecclesiae S. Mariae ad Circulum positae in *Cuple* sub ipso monte Echia.

Hoc autem Castrum anno circiter DCCCXC. a Neapolitanis eversum ante significavimus. Hinc post hoc temporis intervallum haud amplius occurrit mentio. Ex quodam autem Federici II. Imperatoris diplomate Megariam insulam appellatam *Castrum Salvatoris ad Mare*, non vero Castrum Lucullanum compertum habemus. Imperator hic cuidam cognomento de Tocco, et Angelo de Marra scribens sic ait, ut est apud Capacium Hist. Neapol. lib. I. *Quia placet Excellentiae nostrae, ut charissima consors nostra . . . . in Castro Salvatoris*

quod hactenus . . . . custodisti, Ioanni de Amato fideli nostro assignes, ut illud sicut expedit, et viderit, faciat ordinari, et disponi.

Ex Medii Ævi etiam scriptoribus scimus, plures fuisse olim in hoc Lucullano Castro Ecclesias, ut illa S. Sergii, et Bacchi, et alia S. Nicolai (ut ex S. Iulianae Translatione ante significavimus) S. Michaelis, S. Petri, ut constat ex S. Leonis epistolis. Fuit etiam S. Severini Monasterium (1) cum Ecclesia, aliaeque nonnullae, ex quibus profecto arguitur, easdem Ecclesias esse potuisse proprie in Lucullano Castro, ubi locus satis extensus esse debuit ad eas omnes Basilicas, et Monasteria continenda. Nec vero illorum patriorum scriptorum valet opinio, a quibus Megariam insulam creditur ex Romanorum tempore, et praesertim Medio Ævo angustatam, et ad medietatem redactam, sive a motibus terrae, sive ab hominum manu, sive tandem ab ipsa maris vi conlapsam.

Iam ante significavimus, Lucullanum Castrum eversum fuisse a Neapolitanis. Gulielmus I. anno circiter DCCCXC. arcem condidit *Normandicam*, quae per hoc tempus Lucullanum fuit dictum Castrum in veteris eversi memoriam: hinc sequiori aevo Castrum hoc a patriae scriptoribus cum primo fuisse confusum reperimus: atque ea hinc causa, cur ipsi scriptores usque Castrum Lucullanum in ipsa Megaria insula conlocandum scribunt, quod quidem verum haud est.

---

(1) Hinc scribit Egipius apud Bolland. tom. I. mensis Ianuar. ad diem VIII. ubi de S. Severini Ecclesia, et Monasterio verba facit: *Monasterium igitur eodem loco constructum ad memoriam Beati viri hactenus perseverat, cuius meritis multi obsessi a daemonibus curati sunt.*

ΔΙΑΤΡΙΒΗ IV.

DE LUCII LUCULLI VILLIS.

Celanus Lucullum in Megaria insula Villam habuisse existimavit: contra hunc auctorem plures adsunt antiquorum auctoritates, ex quibus eandem alio loco extitisse constat. Ad hanc rem demonstrandam en breviter omnia. Nostrorum auctorum maximum argumentum ad hoc probandum est illud, quod ea insula per eosdem fuerit appellata Lucullanum Castrum (quod quidem falsum): nos in antecedenti Diatriba iam probavimus hoc Lucullanum haud ponendum esse in insula, sed in vicina continenti. Vbinam igitur Luculli villa? hoc expendendum: ipse unam habuit super Pausilypanum promontorium prope Neapolim, duas vero apud Misenum. Ad hoc nostrum primum firmandum argumentum, plures adsunt tum Graecorum, tum Latinorum scriptorum auctoritates: hinc nos heic loci omnia κατὰ τάξιν afferemus.

Plutarchus in Lucullo pag. 518 edit. Francofurti 1620. haec de Pausilypana scribit villa: Τα δ' εν τοῖς παραλιοις καὶ περὶ Νεαν πόλιν ἔργα . . . . ο Στωικος Τουβέρων θεασαμενος, Ξέρξην αυτον ἐν τηβεννῳ προσηγόρευσεν: *Opificia eius maritima, et ad Neapolim . . . . quum Tubero Stoicus contemplatus esset appellavit eum Xerxem togatum.* Et Varro lib. III. de Re Rust. sic de eadem villa sermonem instituit: *Contra ad Neapolim L. Lucullus postquam perfodisset montem, ac maritima flumina immisisset in piscinas, quae reciprocae fluerent, ipse Neptuno non cederet de piscatu.* Et Plinius Hist. Natur. lib. IX. c. 54 de ea etiam villa sic enarrat: *Lucullus exciso etiam monte iuxta Neapolim maiore impendio, quam villam aedificaverat, euripum, et ma-*

ria admisit. Qua de causa Magnus' Pompeius Xerxem togatum eum appellabat. Velleius Paterculus lib. II. c. 33 hanc memorat villam: *Quem ob iniectas moles mari, et receptum suffossis montibus in terras mare, haud infacete magnus Pompeius Xerxem togatum vocare adsueverat.* Ex horum auctorum verbis hanc villam prope Neapolim fuisse satis apparet, eaque nonnisi fuit Pausilypana. Verum dicet aliquis: ubinam ergo hae Lucullianae piscinae tam celebres erunt conlocandae? cum enim veteres auctores easdem magnificas, easque maximas fuisse scripserint, ubinam excisi montes montes, euripique? Blondus adhuc suo tempore conspicuos esse tradit; Pontanus vero de Magnif. c. II. perfossi montis indicia in ulteriori Pausilypi latere, in ea parte, quam adhue *Seiani* vocitant *cryptam* fuisse scribit.

Revera in ea parte quae dicitur *la scuola di Virgilio*, restant adhuc perplures vetustarum fabricarum ruinae, et praesertim piscinarum sub undis, et aedificiorum partes, quae nonnisi ad Lucullum pertinuerunt. Cum vero mare tranquillum est, ea rudera integra apparent. Omnes easdem fabricas fuisse prope mare certum est, easque ab ipso post plura saecula absorptas, aeque ac montis partem.

Praefata insuper Seiani crypta, quae prope Luculli villam visitur, ad ipsum fortasse pertinuit, vel eiusdem impensis fuit excavata. Ea parum differt a crypta Puteolana vulgo dicta, et fortasse illa magnificentior, latior, et longior est, et luminibus passim in interiori eiusdem parte, uti videre cuique licet montem adscendenti. Ipsa tot abhinc saeculis vel terrae aggestionibus, vel aquarum inundationibus oppleta videtur: sed anno prope elapso MDCCCXXV. cum via nova Pausilypana ad Balneolanam usque regionem traheretur, factum est, ut ea quae usque ad nostram aetatem obliterata erat, effossa pars fuerit.

Ad quem vero usum ea crypta inservierit, facile dignosci potest; cum vicina isthaec regio passim aquis

mineralibus olim scateret, inde tot balnea aedificata fuere, ut ex ruinis, quae supersunt videre est. Hinc Lucullus, vel alii fortasse Romani divites hanc cryptam perfoderunt, quo a Pausilypo monte ad mare descenderent commodius, et propius, ut balneis mineralibus, vel marinis uterentur, vel etiam e crypta exeuntibus facile iter esset peragendum ad Puteolos, et vicina loca per aliquam viam agrestem, vel lignariam, de qua nulla amplius extat apud auctores mentio.

Nesis insula ad eundem pertinuit Lucullum; id omne ex variis Ciceronis accipimus auctoritatibus Orat. X. in Marcum Anton. num. 4. lib. XVI. epist. 2. ad Attic. et epist. 3 eiusdem libri. Hanc ad Luculli filium pertinuisse satis elucet, ubi forsitan a parente villam heic habuisse aedificatam crediderim. Verum Mazochius de Castro Lucul. pag. 211 hanc Luculli villam extensam usque ad Aniani lacus vallem, a Pausilypo incipientem, totamque Balneolanam regionem cum vicina Neside ad ipsum pertinuisse putat. Cum autem omnes Luculli villae post fata in alienas pervenissent manus, eas sequiori aevo Imperator Traianus possedit, et praecipue Pausilypi villam, ut probatur ex quodam lapide apud Fabrettum pag. CXCIX. num. 486.

Ea insuper Nesis insula, ut ex vita S. Silvestri Romani Pontificis constat, a Magno Constantino Neapolitanae Ecclesiae fuit donata, qui insulam (puta Nesidem) cum Castro (nempe Lucullano) solidis octoginta pependit. Hinc recte existimat Mazochius, eam nullam aliam fuissé insulam, quam Nesidem: nam haud credibile est, Megariam utpote parvam insulam, eamque scopulosam tantam argenti quotannis Neapolitanae Ecclesiae pecuniam solvere potuisse; hinc recte putandum est, eandem Nesidem ipsam fuisse.

Idem Mazochius loco citato pag. 221 Salvatoris insulam, sive Nesidem cum alia nomine Megaria confusam fuisse scribit; idque evenisse circa saeculum XII. probat auctoritate Petri Ebulensis, qui in Elego carmine de

Motibus Siculis inter Henricum IV. Imperatorem, et Regem Tangredum de hac agi insula. Hic enim auctor Megariam Salvatoris insulam appellat. Ex Falconii etiam Beneventani historia exarata ante Ebulensis poetae aevum Megariam cum Neside sub Salvatoris nomine confusam fuisse probatur. Hinc Rogerii Regis Neapolim triumphalem ingressum anno MCXL. describens sic narrat: *Inde navigio parato, ad castellum S. Salvatoris civitati proximum adscendit, et civibus Neapolitanis ibi vocatis, negotia quaedam cum illis de libertate civitatis* (nempe Neapolitanae) *et utilitate tractavit.* Ex Actis quoque SS. Maximi, et Iuliani anno MCCVII. isthaec insula Salvatoris appellatur. Sequiori vero aevo tam Nesis, quam Megaria sub eodem nomine salutatae fuere; hinc Nesis utpote Megaria maior, *Maior insula*, ut patet ex Diplomatibus Ecclesiae S. Sebastiani, quae afferuntur a Capacio lib. II. Hist. Neapol. et Megaria *insula minor S. Salvatoris* fuit vocata, quae sic dicta per ea tempora fuit respectu Nesidis. At undenam Megariae insulae Salvatoris nomen datum? causam affert Falcus, qui tradit in ea insula Salvatoris aediculam fuisse, unde insulae nomen impositum.

Haud procul ab Megaria insula locus adest prope mare; isque in Plaga Olympica, in praesentiarum dictus *S. Leonardo* e regione Ecclesiae S. Iosephi, ab aedicula olim eidem Divo dicata. Hunc locum creditur parvam fuisse insulam, ut plures etiam e nostris scriptoribus arbitrantur: inter alios Celanus, Giorn. IX. et Galianus Dissert. MS. del Castro Lucullano. Idque colligunt ex vetustis nonnullis scripturis, in quibus legitur: Ecclesia *S. Leonardi ad insulam:* eaque etiam est plurimorum adhuc nostro tempore Neapolitanorum traditio. Eadem fortassis esse potuit *Insula Minor* supra memorata.

Prope hanc alia parva, vel potius scopulus fuit. Ipsum enim extitisse creditur inter Neapolitanas moles, et navale armamentarium, vulgo *Darsena*, et haud procul S. Vincentii Turre. Iustinianus, Dizion. del Regno, ar-

tic. *Megara*, ad hoc probandum, librum affert expensarum Caroli Andegavensis, ubi inter alia hoc habetur: *Die Iovis V. Iulii Neapoli sero huius diei comedit Dominus Rex in insula S. Vincentii.* Eaque temporis progressu adeo fuit dimidiata, ut paulatim defecerit, donec anno MCCCXLIII. a maris horrenda fortuna integra fuit absorpta. Ipsa tandem saeculo VI. vergente *Insulella* adhuc dicebatur.

Ex quodam Instrumento Neapoli exarato XI. Kal. Maias Indict. XIV. anni II. Imperii Basilii agitur de controversia inter Theodorum Pissicellum, et Laurentium Abates Monasterii SS. Sergii, et Bacchi de maris possessione dicti *Vivarello*, sive *Bibario*, quod parum distabat ab insula S. Vincentii, et S. Barbarae. In hoc igitur Instrumento huiusce insulae occurrit mentio his verbis: *Nullo unquam tempore dare molestiam suprascripto Monasterio super mare ipsius, quod est iuxta insulam S. Vincentii, quae et quod est ipsius Monasterii, et iuxta vocabulo S. Barbarae, quae est prope Ecclesiam ipsius Monasterii vocabulo S. Sergii.* Hanc insulam Claritus Comment. di Feder. part. 3, c.3, et Iustinianus loco citato autumant intelligendam esse proprie illam, quae sub *Minoris* nomine appellatur ad *Maioris* differentiam, quae fuit Megaria, quamvis Mazochius De Eccles. Neap. *Maiorem* insulam intelligit proprie Nesidem.

Ad alias nunc L. Luculli villas ad Misenum positas veniamus. Prima eo loco erat illa, quae quondam ad C. Marium pertinebat, et LXXV. millibus denariorum Corneliam emisse, et temporis progressu L. Lucullum quingentis millibus, et ducentis licitatum esse a Putarcho narratur in Mario. Plinius de hac Marii villa lib. IX c. 54 scribit: *Novissimus villam in Miseno posuit C. Marius.* Seneca epist. LI. etiam de eadem scribit: *Illi quoque ad quos primos fortuna Romani populi publicas opes transtulit, C. Marius, et Cn. Pompeius, et Caesar exstruxe-*

runt quidem villas in regione Baiana, sed illas imposuerunt summis iugis montium. Mons hic supra quam aderat C. Marii villa iuxta Cluerium Ital. Ant. lib. IV. c. 2. nullus alius potest esse, quam mons Prochytae versus occidentem.

Altera Luculli villa parum aberat ab illa nunc descripta, eaque fortasse parum distabat a Miseni portu, prope quem locum erat theatrum, cuius pars superest in praesentiarum. In hac Luculli villa Tiberium extremam obiisse diem narrat Suetonius in eius vita c. 73.: *Sed et tempestatibus, et ingravescente vi morbi retentus, paulo post obiit in villa Lucullana octavo, et septuagesimo aetatis anno.* Et Tacitus Annal. lib. VI. c. 50 sic etiam de ipso confirmat: *Mutatisque saepius locis, tandem in promontorium Miseni consedit in villa, cui Lucullus quondam dominus etc.* Et Phaedrus etiam lib. II. Fabul. 5. eam Luculli villam in Miseno positam canit;

Caesar Tiberius cum petens Neapolim,
In Misenensem villam venisset suam,
Quae monte summo posita Luculli manu
Prospectat Siculum, et prospicit Tuscum mare.

Post Luculli vero fatum eam villam possedit Valerius Asiaticus, ut Tacitus narrat Annal. lib. XI. c. 1. *Nam Valerium Asiaticum bis Consulem, fuisse quondam adulterum eius credidit; pariterque hortis inhians, quos ille a Lucullo coeptos insigni magnificentia extollebat.*

Hic autem vir quot sumptus, quot magnificentias, et argenti pondera in suis hortis extruendis insumpsit? Nullus est antiquorum qui hunc maximis haud exornet laudibus; de his villis Plutarchus sic scribit in eius vita: Ὅπου καὶ νῦν, ἐπίδοσιν τοιαύτην τῆς τρυφῆς ἐχούσης, οἱ Λουκουλλιανοὶ κῆποι, τῶν βασιλικῶν εν τοῖς πολυτελέστατοις ἀριθμοῦνται, *Quando vel hac aetate ita gliscente luxu, horti Luculliani inter principis sumptuosissimos habentur.* Ex his Graeci auctoris verbis recte intelligitur, quam sumptuosi esse

debuerint horti Luculliani, qui pervenerant in Principis manus, manseruntque usque ad Traiani aetatem, ut ante diximus. Hic vero omnium Romanorum ditissimus eo pervenit magnificentiae, ut nemo cum ipso comparandus unquam fuerit. Eum postea in villis exstruendis magnificentissimis plerique Romanorum locupletiores imitati fuere. Id videtur Tullius innuere sic scribens De Offic. lib. I. c. 39. *Studiose enim plerique praesertim in hanc partem facta principum imitantur: ut Lucii Luculli summi Viri virtutem quis? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus.* Ex hoc Ciceronis testimonio satis elucet, hunc praeclarissimum Virum normam in villis aedificandis fuisse, eumque ad ultimum perfectionis apicem pervenisse: hinc est, ut tot alii Romani divites Lucii Luculli exemplum sectati, passim tot amoenas villas in nostro Campano aedificarunt solo: hinc etiam Vedius ille Pollio supra Pausilypum villam cum nobilissimis piscinis, quarum adhuc restant vestigia, Hortensius, Vacia, Caesar, aliique plures nobiles Romani Viri apud Baias, Misenum, aliaque loca condiderunt. Nonne ipsi ex Lucullo exemplum sumpsere? At procul dubio fatendum est, ipsum multo magnificentiorem in eisdem extruendis fuisse. Hic etiam praeter tot sumptus, tot etiam arborum novas plantas ex Asia post Mithridatem devictum in nostro Campano condidit solo. Nonne et cerasos, aliasque fructuum plantas ab ipso Lucullo introductas fuisse ex Plinio Hist. Natur. lib. XV. c. 125 liquido demonstratur? Tertullianus Apolog. adversus Gentes num. II. Sic de Lucull. tradit: *Lucullus primus cerasa ex Ponto Italiae promulgavit.* Et D. Hieronymus lib. I. epist. 35 ad Eustoch. sic etiam scripsit: *Verum ne videar, dona minuisse, accepimus et Canistrum cerasis refertum, talibus et tam virginali verecundia rubentibus, ut ea nunc a Lucullo delata existimarem. Siquidem hoc genus pomi Ponto, et Armenia subiugatis de Cerasunto primus Romam pertulit.* Probabile igitur est hunc divitem Virum in suis hortis

hanc novam plantasse arborem, praesertim in villa Pausilypana terrarum orbis angulo feracissimo, unde ad nos usque pervenit.

Usque modo Luculli villas memoravimus, una quae Neapoli, duas alias quae super Misenense aderant promontorium, idque probavimus veterum scriptorum Graecorum, et Romanorum testimoniis. Paucis vero abhinc annis Italico sermone elucubratam dissertationem MS. Cl. Viri Ferdinandi Galiani me legisse memini, in qua non inerudite probat auctor, Lucullum unam habuisse villam, eamque apud Baias tantum extitisse: alteram Neapoli negat: et ex allatis ante scriptorum auctoritatibus satis liquet, Lucullum etiam villam iuxta Neapolim in Pausilypano monte habuisse. Miror interim hunc doctum Virum novam apud Baias reperisse urbem, eandemque *Neapolim* appellatam credit. Hic autem ex quodam Strabonis lib. V. Geogr. textu satis corrupto hanc urbem Baias prope, et ipsas Baias eandem novam urbem fuisse probare nititur. Alios affert Graecos diversorum scriptorum textus laudatus Galianus, et praesertim Dionis lib, LVIII. ex quibus probat, eam urbem novam extitisse apud Baias; sed nihil heic ad nostram faciunt rem; quamvis vero iidem veteres auctores hanc novam urbem in Baiano sinu ponant. Per eandem nihil aliud significare voluerunt, quam ipsas Baias, non ut urbem novam Νέαν Πολὶν, sed ut plurimorum aedificiorum frequentiam Romanorum aevo: et re sane vera haec nova urbs semper Baiarum nomine fuit nuncupata ab aliis cuiuscunque aetatis scriptoribus, qui nunquam Νέαν πολὶν dixere, praeter unum citati Strabonis, Dionisque testimonium, qui aliis locis Baias semper dixere. In Cl. Galiani sententiam ivit quoque Martorellius, qui Theca Calam. tom. II. pag. 589 eandem sequitur opinionem: hi duo scriptores a summo Viro Pellegrinio, Apparato ect. Disc. II. hanc auctoritatem hauserunt, qui sic scribit: *Avendo egli troppo sconvenevolmente appreso, non per avuta buona notizia di questi luoghi, che la nuova città a Bauli vicina era Napoli, la quale come si è ve-*

duto, *erà Baia.* Ex hoc Pellegrinii testimonio liquido eruitur, ipsum novam hanc urbem Νέαν πολιν apud Baias collocasse, cui equidem maxime adsentior.

Ex hisce igitur ante dictis luculenter eruitur, L. Lucullum plures habuisse villas, unam Neapoli supra Pausilypanum promontorium parum dissitam ab alia Vedii Pollionis: eaque satis extensa esse debuit, cum Nesis insula ad ipsum etiam Lucullum pertinuit. Aliae duae villae, eaeque magnificentissimae in Misenensi agro positae fuere, ut probavimus scriptorum testimoniis. Nec valeat supra laudata Cl. Galiani auctoritas asserentis, Lucullum ad Baias villam possedisse, cum post tot annos a Galiani ipsius fato loca isthaec ab eruditis recentibus nostris scriptoribus satis cognita fuere, et examini subiecta, praeter monumenta in iisdem reperta, quae L. Lucullum suas habuisse heic villas fidem testantur.

QUANTUM ITALIA, ET PRAECIPUE CAMPANIA QUONDAM INGENUAS DIDICERIT ARTES, ET STUDIA: QUAENAM URBES TANDEM IN HIS PRECLARIORES EVASERINT.

Heic plura lectoris ob oculos animadvertenda proponemus: primum quantum Italia quondam, et praecipue Campaniae urbes ingenuas coluerint artes, atque literarum studia; deinde quaenam ex illis celebriores evaserint: inde quaenam incrementi, tandem quaenam decrementi causae, ut artes liberales, et praesertim literae ad barbariem Medio Ævo usque pervenerint.

Postquam Romana Respublica ad maiestatis culmen pervenit, cunctis subactis, et bello domitis populis, et pace iam parta terra, marique, Roma ex Capitolio gentibus leges, atque iura ferebat, populique turmatim ex longinquis accurrebant mundi regionibus, quo sub potentissimi regiminis tutamine, atque ope adforent. Ex his vero qui a Romanis pacati fuere, quidam adnumerantur sapientissimi, ut Ægyptii, et Graeci praesertim, qui artes scientiasque in Romanam urbem, atque Latium, ac subinde in alia loca intulere. Hinc Venusinus poeta belle cecinit Epist. lib. II. 2. v. 156

Graecia capta ferum victorem cepit, et artes
Intulit agresti Latio.

Ea vero gens iam in Italia sedem coulocarat: temporis progressu Romani illam subegerunt Graiorum partem, quae postea Magna Graecia fuit appellata, quae quidem in Italiae meditullio a primaeva tempestate sedem constituerat, ubi plerasque etiam celebres, nobilesque urbes

in Campano condiderat solo. Romani vero ex eo tempore Graecorum singulas sibi artes, atque scientias brevi temporis intervallo vindicarunt, eo sane modo, ut Italia illorum artes didicerit iuxta Tullium qui haec scribit pro Archia Poeta num. 3 *Erat Italia tunc plena Graecarum artium, ac disciplinarum: studiaque haec et in Latio vehementius tunc colebantur, quam nunc iisdem in opidis.* Ibidem Cicero fuse narrat, hosce Italos Graecos (nam ea gens quondam in Italiam adnavigarat post Troiae excidium, et originem a Graecis orientalibus trahebat) Neapolitanos Archiae poetae suam civitatem, aliaque munia donasse, utpote viro poeseos callentissimo. Nec vero tantum Tullius Graecis artes tribuit humanitatis, verum etiam Mantuanus vates sic canit Æneid. VI. v. 868.

Excudent alii spirantia mollius aera:
Credo equidem, vivos ducent de marmore vultus,
Orabunt causas melius; coelique meatus
Describent radio, et surgentia sidera dicent.

Et Horatius etiam ait De Arte v. 323.

Graiis ingenium, Graiis dedit ore rotundo
Musa loqui.

Cicero iterum de ipsis sic loquitur De Orat. lib. II. c. 27 *Referta quondam Italia Pythagoreorum fuit.*

Neapolis vero urbs studiis, et certaminibus literariis, adeo floruit, ut una praeter ceteras alias evaserit celeberrima. Ad hanc rem demonstrandam perplura adsunt vetusta documenta ex antiquis desumpta scriptoribus. Suetonius in Aug. c. 99. mentionem facit ciusdam literarii certaminis in illius honorem celebrati, quod quidem in hac urbe quinto quoque anno peragebatur: *Mox Neapolim traiecit . . . et Quinquennale certamen Gymnicum honori suo institutum prospectavit.* Verum ipse Tranquillus hoc Gymnicum tantum certamen, sed Strabo lib. V. Geogr. Musicum etiam fuisse prodit. Neapolitani vero hoc certamen

in Augusti honorem instituisse docet etiam Paterculus lib. II. c. 2 *Interfuturus athletarum certamini ludicro, quod eius honori sacratum a Neapolitanis est.* Neapolitanos quoque imitatus est Herodes Iudaeorum Rex, qui ludos in Augusti honorem Caesareae edidit, ut ex Iosepho accepimus ita narrante Antiqq. Iudic lib. XVI. c. 5. Κατηγγέλκει μὲν γὰρ ἀγῶνα μουσικῆς, καὶ γυμνικῶν ἀθλημάτων δε πολὺ πλῆθος μονομάχων, καὶ θηρίων, ἵππων τε δρόμον, καὶ τα πολυτελέστερα τ̃ εν τῆ Ρώμη, καὶ παρ ἀλλοις τισιν επιτηδευμάτων ανετιθει δε, και τουτον τὸν ἀγωνα Καίσαρι, κατὰ πενταετηρίδα παρασκευασμένος ἄγειν αυτον: *Indixit enim certamen musicum, et ludos gymnicos: nam gladiatorum magnum numerum, et ferarum praeparaverat, cursuque equorum et quidquid eiusmodi studii pretiosius erat, et Romae, et alibi uspiam. Quin et Caesari hoc certamen consecravit: quod ita instituit, ut per singula quinquennia insta uraretur.*

Hi vero ludi in alicuius numinis honorem instituebantur, aut eorum hominum, qui quod virtute, et factis mirabilibus Diis proximi fuerant, summis honoribus colebantur. Laudatus supra Suetonius Claudium narrat Imperatorem in eius Vita c. II. Neapoli in theatro repraesentasse Graecam comoediam, quam ipse exararat, quaeque iudicum sententia corona fuit donata. En eiusdem verba: *Ad fratris memoriam per omnem occasionem celebratam, comoediam quoque Graecam Neapolitano certamine dedit, ac de sententia iudicum coronavit.* Ex Dione autem compertum habemus, ipsum Claudium diu Neapoli fuisse immoratum, ut ipse narrat lib. LX. Atque ea quidem fuere illa exercitia poetica, et certamina in ea urbe fieri solita, in quibus prae ceteris poetis saepe Statii pater, et ipse filius, ut canit pluribus locis, laureae corona eo in Gymnasio fuere identidem donati. Atque ea etiam fortassis fuit causa, ob quam crudelem Neronem in Neapolitano certamine cantasse memoriae prodit idem Tranquillus in eius Vita c. 20 *Et prodidit Neapoli primum, ac ne concusso primum quidem repente motu terrae Theatro, antea cantare destitit, quam inchoatam*

absolveret νομὸν Ibidem saepius, et per complures dies cecinit. Idem Suetonius loco citato tradit Neronem captum fuisse quorundam Alexandrinorum modulatis laudationibus, ac inde coronam quaesisse, qua fuit donatus. Unde vide quoque, quanti ea tempestate musices ars, necnon et poetices a maioribus nostris fuerit aestimata. Hanc etiam ob rem publicum condidere illud nobilissimum aedificium, quod vulgo Gymnasium erat nuncupatum, de quo ante diximus, quodque ad unum omnes patrii auctores ad literaria praesertim certamina fuisse destinatum arbitrantur. Videsis quae ad rem fuse scripserunt Petrus Lasena, Ginnasio di Napoli, et Ignarra de Palaestra Neapol. ubi litterarias in hisce ludis, quin et corporeas exercitationes actas olim fuisse erudite narrant.

Supra ostendimus vetustos Italos-Graecos in Italiae meditullio non solum, verum etiam in Campano solo insignes, nobilesque urbes condidisse, quae maiorum antiquos aemulantes mores, literaria praesertim exercuere studia. Hinc in quavis urbe habuisse Gymnasia, et ipsa Theatra comperimus, ubi poetices arti prae ceteris animum applicuisse probabile est. Iam fusé diximus de Herculanensi effosso Theatro, necnon et Pompeiano lib. II. c. 2 et 5 in qua quidem urbe duo extitere, unum ab altero haud procul, ubi vehementissimum studium, atque delectationem percepisse cives non solum scenicis, verum etiam literariis ludis certum est. Praetereo Theatrum Campanum, supra quod tam belle disseruit Vir Clarissimus Mazochius. Mitto Suessulanum, Minturnense, Puteolanum, totque alia passim aedificata in nostra otiosa, ac studiis florente Campania, quarum vehementi amore adeo fuere delectati veteres illi Graeci, Romanique, ut ad furorem quasi devenerint.

Quid vero dicam de artibus, uti Sculptura, Architectura, aliisque, quae ad excellentiam profecto, quin ad perfectionem a maioribus excultae fuere? Pictura praesertim, et Sculptura ad ultimum perfectionis gradum redactae fuere. Et re sane vera tantarum artium monu-

menta eruderata adhuc ostendunt antiquissimarum urbium magnificentiam. Quid dicam de tot statuis nobilissimis nuperrime effossis apud Herculaneum, Pompeios, Stabias, Capuam, aliasquae urbes, quarum excellentia longe multumque superat omnia vetustatis monumenta? Quid de picturis, quarum infinitum pretium haud est aequiparandum cum alia quavis re? et quaeso ea monumenta, quae ad nos pervenere cum Sculpturae, tum Picturae nonne ab optimis Graecis auctoribus e saxis scalpta fuere! Nonne et Praxitelis, et Scopae, et Apellis opera ad nos usque tradita fuere! Nostram igitur regionem, quam Graii quondam incoluerunt, magnificentissimorum operum parentem optimam, et magistram fuisse liquet: hanc quidem gentem haud cum alia vetusta, vel hodierna quam celeberrima comparare auserim.

Quae cum ita sint, inficiandum haud est, quin isthaec studia, atque liberales artes tum vel maxime floruerint, cum Respublica ad maiestatis culmen pervenit, vel cum optimi Viri Principes Romanum rexere Imperium: et re quidem vera quis neget, Augusti aevo homines omnibus scientiis, atque artibus apprime callentissimos extitisse, qui Rempublicam, et Imperium ad magnificentiae gradum reduxere? Augustum enim studiorum amantissimum fuisse ad unum omnes produnt illius temporis scriptores. Hinc ipsi cives Imperatoris vestigia sequentes, animum ad studia quaeque adiecere: hinc tum vel maxime liberales artes ad ultimum perfectionis culmen redactae fuere; hinc est etiam, ut Augusti aetas *Aurea* passim a scriptoribus salutetur. Et forte fortuna eo tempore floruere tot magni, celebresque homines virtute, et armis clarissimi, uti Tullius, Hortensius, Virgilius, Horatius, sexcentique alii Viri insignes, qui usque dum erunt literae, ad sidera extollentur. Rursus vero cum tyranni Imperii summam obtinuere, tunc et ingenuae artes, et amoena studia prorsus obliterata. Nam si ipsimet tyranni sapientes homines exilio multarunt, et ad necem usque eos insectati fuere; quid quaeso tranquillum

animum ceteri poterant intendere? Hinc haud negandum, quin bonae artes optimum requirant gubernamen, atque animum a curis avocatum: alioqui haud ullae erunt artes, atque literae. Apud alios vero Imperatores studiorum amatores, homines ad studia animum adiungebant, non vero secus apud alios bonorum oppressores. Ea per longam tempestatem eo in statu permansere, donec per Barbarorum incursiones Italia misere depopulata, tandem ad eam pervenere ruinam, ut haud amplius celebres antiquitatis homines alias adsurrexerint. Nam iidem Barbari ex septentrionalibus exeuntes antris, nullarumque rerum amatores, tantum populationibus, et caedibus animum adiecere: ipsi homines inculti, rapinis, atque incendiis adsueti, nullum studiorum, atque artium amorem foventes, extemplo omnia perdidere. Civilia insuper bella, quae per ea tempora adeo miseram Italiae faciem antiquam configurarunt, ut haud amplius recti mores atque artes viguerint. Hinc Itali ipsi Barbarorum aemulantes mores, prae illis ferociores, incultioresque evásere. Proh misera Italiae tunc temporis conditio!

Accedit et his usque modo memoratis alia causa curnam literae, ingenuaeque artes ab antiquo statu tam cito deciderint. Aeris clementia multum intulit quovis tempore Italiae, quo magis homines ad studia, et artes animum admoverent. Quo enim tempore Italia vel maxime virtute, et armis floreret, tunc amoenissima aeris, et coeli clementia fruebatur. Haud tunc desigurata erat eius facies tot nationum huc irrumpentium assiduitate, atque pestiferi halitus (ut ita dicam) nondum pulcherrimam adhuc hanc regionem deformarant. Horum autem adventu etiam aer inversus: nam ante hoc tempus aeris, coelique clementia peramoena fruebantur Itali. Hinc per ea tempora tot sapientes homines Rempublicam sancte religioseque administrabant: atque artes, et studia ibi maximo omnium amore colebantur. Nonne et temperatus aer est causa, qua pueri optimam indolem, et ingenium demonstrent, quo postea ad Reipublicae gradus facile possint adscendere?

Hinc Tullius de natura Deor. lib. II. sermonem ita instituit: *Perinde utcunque temperatus aer sit, ita pueros orientes animari, atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem cuiuscunque fingi.* At nostra amoena regio temperato coeli aere semper est fruita: hinc mirum haud est, si tot praeclaros homines virtute, et armis usque genuerit. Haud memorem Arpinatem eloquentiae parentem optimum Tullium, haud Crispum Sallustium civem Romanum, et primum in Romana historia scriptorem, haud Vitruvium Formianum celeberrimum architectum, haud Horatium Venusinum Pindarici carminis imitatorem, haud Cneium Naevium Campanum celebrem poetam, et Atellanarum, Oscarumque fabularum scriptorem, haud Ovidium Sulmonensem qui adeo ceteros superavit poetas, ut extemporanei carminis auctor fuerit appellatus; haud memorem celeberrimum Maronem, qui olim Neapoli diu fuit otiatus, et ubi studia, et ingenuas didicit artes, ut ipse canit in fine Georg.

Illo Virgilium me tempore dulcis alebat
Parthenope, studiis florentem ignobilis oti.

Praetereo Papinium Statium Neapolitanum poetam Virgilii imitatorem, et Iuvenalem Aquinatem Satyrarum vatem. Mitto tot celeberrimos alios antiquos scriptores, quorum opera posteri admirabuntur et flexo poplite venerabuntur. Nec etiam sum praedicaturus illustres philosophos, haud Architam Tarentinum, non Pythagoram Crotoniatem, aliosque sexcentos, qui tantum nostram illustrarunt Italiam, ut iure merito eorum nomina, et scripta ad posteros veluti venerandae antiquitatis monumenta pervenerint. Haud tandem mentionem faciam nobilissimae Neapolitanae Philosophicae Scholae a Seneca maxime laudatae Epist. XCIII. quo saepe adveniebat, ut sapientes audiret philosophos. Hinc ipse Metronacten philosophum commendat, a quo multa utilia audivisse testatur. Huc cun-

cti ex Athenis, Corintbo, Roma, aliisque dissitis urbibus commigrantes conveniebant quam saepissime celebres, doctique Viri has regiones petebant, quo amoena colerent vehementius studia. At undenam haec tanta huc commigrandi amoris libido? nonne ex aëris, coelique clementia, quae purius abundat? Haec enim sedes haud cessit amonissimo Athenarum coelo, haud Alexandriae, quo olim tot nobiles, sapientesque Viri convectarunt, ut Pythagoras, Democritus, Plato, aliique. Nostra igitur Neapolis, aliaeque Campaniae, et Magnae Graeciae urbes haud inferiores praeclarioribus fuere. Vide igitur quaeso ad quam perfectionis normam haec urbs olim pervenerit!

TABULA HISTORICA, ET CHRONOLOGICA OMNIUM VICISSITUDINUM, QUAE IN ITALIA ACCIDERUNT A ROMANORUM ORTU, USQUE AD ILLORUM IMPERII LAPSUM, ET PRAESERTIM MEDII AEVI HISTORIA DEGUSTATUR.

I. Ad nostrae Campaniae historiae intelligentiam heic breviter lectoris ob oculos cunctas Italiae proponemus Vicissitudines, et praecipue illas, quae Medio Ævo idendidem acciderunt. Compania pluribus gentibus occupata fuit diversis temporibus. Iam de vetustis Italiae populis in peculiari diximus Diatriba, ubi de Etruscis quondam Italiae dominis, et de aliis antiquissimis gentibus prolocuti sumus, quae Campaniam incoluerunt.

II. Romani temporis progressu subactis gentibus cunctam Italiam per plura tenuerunt saecula. Iidem cum vicinis gentibus quasi ab suae Reipublicae origine quotidianis armis pugnarunt. Samnites inter alios invidia dicam, an potius dominandi libidine cum Romanis LXXX. prope annis certarunt. Plures deinde aliae Italiae gentes ferocissimae, fortissimaeque Romanam Rempubicam totis viribus aggredi conantur. Inter alios enumerantur Galli Cispadani, qui non semel, atque iterum Romanos adoriuntur. Anno enim tricesimo postquam Romam occupant, ingens praelium ad Collinam portam gestum est: et anno V. C. CCCCV. duodecim post annos a Camillo rursus caesi fugatique; posteaque cum Romanis foedus initum. Anno vero CCCCL. Cisalpini Galli, atque Transalpini cum Etruscis Romanorum agros populantur. Aliquod post tempus signis conlatis iterum cum iisdem bellatum.

III. Successit deinde bellum Epiroticum anno V. C.

CCCCLXXII. cum imbelles Tarentini Romanos provocassent; hinc Pyrrhum in Italiam ad suppetias ferendum advocant. Traiecto in Italiam ingenti exercitu, maximum flagravit bellum per annos sex. Romani Laevino Consule Tarentinos evertissent, illorumque socios iterum trans Italiam adnavigare statim coegissent, nisi elephantorum nova territi specie fuissent; hinc fugati profligatique. Iterum atque iterum post id temporis cum Pyrrho Romani congredientes, in Epirum cum copiarum reliquiis ipsum devictum, Tarentoque depulsum redire coegerunt.

IV. Nihil heic memorem Punicum primum bellum, quod anno V. C. CCCCXC. incoeptum est, et undecim post annos, postquam Pyrrhus in Epirum remeavit: nihil heic dicam de secundo, quod post paucos evenit annos, quo tempore Hannibal Carthaginiensium dux in Romanos maxime saeviens, in Italiam per Alpes descendit. Norunt omnes quoties hoc belli fulmen, disciplinaeque militaris ornamentum cum strenuissimis ipsis Romanae Reipublicae ducibus non semel, sed pluries fuerit congressus. Hoc satis dictu est, Hannibalem per plures annos in Italia immoratum, eaque dominatum fuisse. Mutatae inde leges, magistratus, et cuncta Romanorum politia. Unius Hannibalis nomen undique personabat, et Carthaginiensium leges per cunctam vigebant Italiam. Roma ipsa Reipublicae urbs princeps Poenos cum ipsorum duce ad moenia adpropinquantes tremebunda conspexit.

V. Fractae postmodum Poenorum paulatim res in Italia erant, cum Hannibal copias hibernaturas apud Capuam adduxerat luxuriantem longa felicitate, et fortunae indulgentia, et paucos post annos in patriam cum copiarum reliquiis regredi coactus: Romani tunc Scipione fortissimo duce bellum in ipsam Africam gerendum statuerunt. Sic Italia a Poenis liberata, et Carthago a fundamentis, et Imperium excisum. Eversa urbe, Italia ex ea tem-

pestate haud amplius turbata: bella externa ubique gesta, et capta regna fortissima fuerunt. Sic una Italia cunctis tunc gentibus dominabatur, pace postmodum illis parta. Romanorum vero Imperium per plura stetit saecula. Vigente Republica summi claruerunt viri, qui Imperii summam ad maximum magnificentiae adduxerunt statum. Eo tempore sanctissimi ubique aderant mores: at postea cum Asiaticorum divitiae in agrestem urbem inlatae, tunc mores omnino mutati. Augusto Romanorum moderante Imperium, eiusque primis successoribus, luxus perquam magnus Romae vigebat: isque ad maximum pervenit gradum. Sic Romanorum res sensim eversae.

VI. Post Antoninorum splendidissimum saeculum Romanae res magis ac magis effractae: nam Imperatores effoeminati, et crudeles Romam tunc temporis administrarunt. Successit postea Constantinus, eiusque filii; ipse Imperium iisdem divisit, regnique sedem in novam a suo nomine factam urbem transtulit. Barbaris haec primum causa Italiam invadendi data. Hinc paulatim ex septentrionalibus iisdem advenientes partibus, hanc quondam dominam, ac reginam totis occupant viribus.

VII. Roma maximi Imperii sedes per quingentos annos a nullis aliis gentibus perturbari poterat, nisi a Persis, quibuscum tunc assiduis pugnabant bellis; qui quidem hostes fortissimi per ea aestimabantur tempora: attamen haud Romanum Imperium occupare sunt ausi. Germani non longe ab Italia aderant, gens armis semper adsueta, ac felicissimas Italas provincias expetentes, statim ac Romanos inermes, Imperium divisum, et duces inexpertes sunt conspicati, eosmet adgrediuntur. Romani tunc adversus Germanorum irruptiones in vicinas Italiae provincias, opida validissima, et muros ultra Danubium condidere.

VIII. Eo tempore Aurelianus Imperii summam occupabat. Is enim Barbaros suas intra sedes habitandos cohibuerat Danubium ultra. At ipsi collecto exercitu permagno, celeriter Italiae montes pervadunt, in eamque

descendunt. Dum haec geruntur, Aurelianus qui extra Italiam erat, illuc cucurrit, ubi periculum aderat imminens: hinc coactis legionibus auxiliiaris, et Vandalorum equitatu ad Alpes cum hostibus conseruit palantibus. Triplici pugnatum cum ipsis praelio. Primum gestum Placentia haud procul, ubi Romani pene-effracti: alterum in Umbria apud Fanum: tertium tandem apud Papiam, ubi Barbari eversi, caesi, fugatique. Post id temporis Roma iterum est muro ducta ab Aureliano, ne in hostium manus perveniret, si rursus in Italiam descenderent.

IX. Valentinianus postea Imperii summam administravit, iussitque haud amplius operi instandum. Marcellianus dux arces, atque opida contra Valentiniani iussum instaurat, Quadis obstantibus. Et res eo rediit, ut is Gabinium, illorum Regem, dum pacem componit, crudeliter enecaret. Quadi tunc simul cum Sarmatis, Scythis, aliisque Barbaris in Romanorum provincias irrupissent, nisi idem Valentinianus eosdem praelio fugasset. Iam antea Antoninorum aevo cum ipsis Germanis saepe pugnatum, at invictus illorum animus restitit. Foedus tunc cum illis initum. Aureliano antea imperante Romanorum vires citra Danubium collocatae, Dacia Barbaris data. Infinitum esset enarrare, quot vicibus Barbari Italiam, et provincias conterminas aggredi fuerint conati: eam tamen historicam enarrationem silentio praeterire fas est.

X. Honorio postmodum Imperium occidentale moderante, et Arcadio orientale in Italiam Barbari irrumpunt. Summam tunc habebat potestatem in oriente Rufinus, in Italia Stilicho natione Vandalus. Rufinus summam expetebat Imperii, qui cum haud occupare posset, Gothorum Regem Alaricum accivit. Eo tempore Stilicho dux fortissimus Graeciam illum invadentem fugavit. Paulo post Rufinus ab Arcadio capite fuit plexus.

XI Anno vero CCCXCV. Honorio adhuc imperitante in Romanas provincias Barbari excurrerunt, et eo res rediit, ut Radagaisus Gothorum princeps cum quadringentis

millibus cunctam invaserit Italiam. Haec prima Barbarorum in illam excursio. At longe satis strenuissimus dux Stilicho totis Imperii occidentalis viribus in Gothos adsurrexit. Hinc eam omnem maximam Barbarorum multitudinem Fesulanis inclusam montibus ad interneciorem redegit, ipso duce Radagaiso capto. Hunc statim evertit Alaricus ipsorum Barbarorum princeps Radagaisi exemplum secutus, Graeciamque qua patet, invadit. Iam ipse in Epiro prius longe moratus, postea Honorio imperante, in Italiam penetrare cupiebat; iamque ipsam invaserat: hunc hostem ut everteret Honorius Galliam, Hispanicasque provincias eidem habitandas permisit. At Alaricus haud contentus, Italiam iterum invasit; Romam urbem Imperii sanctuarium, aliasque plures urbes fortissimas fame, belloque expugnavit, populatusque fuit anno CCCXCV.

XII. Post Romae obsidionem, et populationem, Alaricus magnis itineribus cum exercitu triumphante per Italorum provincias ad meridiem positas iter aggrediens, easdem fuit populatus. Capua Campaniae urbs princeps, Nola, aliaeque plures fama, caede, necnon et populationibus excisae, eversaeque fuere. Iam Alaricus ad Brutiorum pervenerat fines, quo Siciliam traiiceret, atque inde in Africam maxima divitiarum pondera per Italiae urbes direpta adsportaret, dum naves plurimae Siculum transeunt fretum, submersae fuere. Adversa statim fortuna repulsus, quid deliberandum foret, in Italia ne maneret, an iterum in patriam redeundum, immatura moritur morte anno CCCXL.

XIII. Alarico successit Ataulfus eius consagnineus, qui Romam revertens, Italiam iterum divitiis spoliavit. At Honorius Imperator sororem Placidiam Gallam in matrimonium eidem copulavit. Ita ea gens pace cum Romanis composita, Italiam in illorum restituit potestatem.

XIV. Post annum fere XL. Attila vulgo *Dei Flagellum* Hunnorum Rex Italiam occupat, Tartarus genere: vir dubio procul fortissimus, habitu modestus, men-

saeque frugalis. Hic Gothos orientales, Marcomannos, Suevos, Quados, Erulos, Rugos, aliosque Barbaros populos in suam ante redegerat potestatem. Eo ipso anno nempe CCCCLI. Visigothorum apud Gallias occupat Regnum. Anno insequenti Coss. C. Sporatio, et Flavio Herculiano maximo exercitu Italiam invadit, populatis pluribus urbibus in Pannoniam regreditur. Norunt omnes quot hic saevissimus vir Italiae attulerit damna.

XV. Anno vero CCCCLV. Gensericus Vandalorum Rex Eudoxiae (uti fertur) precibus motus Carthagine ubi Regni sui sedem conlocarat, profectus, in Italiam pervenit: ubi cum classe apud Tiberina ostia non procul descendit. Ad urbem expugnandam profectus, eamque iam a fundamentis evertisset, nisi S. Leonis Papae fuisset precibus motus, incendio, ac caedibus abstinuit, populationem militibus horrendam permissit per dies XIV. sacris ac profanis omnibus rebus expoliatis. Roma inde proficiscens per Samnium, Campaniam, Lucaniam, Brutios., omnesque populos depopulatos, eversos fame, caedeque redegit.

XVI. Odovacer inde Rex Italiam occupat annis circiter septem et decem antequam Ostrogothi Theodorico Rege in illam advenirent. Odovacer enim Rugus (uti perhibent) natione, nobilibus ortus parentibus, vir fortissimus, qui antea in Italia militaverat, posteaque in patriam receptus., Italiam ipsam est aggressus permagno Herulorum, Rugorum, Scytharum, Gothorum, aliorumque Barbarorum, agmine., quo Oresti iret obviam, quem ad Papiam reperit, praelioque vicit, atque necavit Augusto mense exeunte anni CCCCLXXVI. Ita Romanum occidentale Imperium excisum cum Augustolo potremo Romanorum Imperatore, qui in Lucullanum fuit Castrum relegatus. Italia igitur cuncta nullo amplius resistente in Odovacris cecidit potestatem.

XVII. Post illum regnavit Ostrogothorum in Italia Rex Theodoricus vir magnis praeditus virtutibus, sive rei militaris, sive politices spectemus artem. Anno enim CCCCLXXXIX.

hic Zenonis orientis Imperatoris hortatu in Italiam descendit, ubi Odovacrem gemino vicit praelio haud procul ab Isontio flumine, et Verona. Tertio vero praelio apud Ducam amnem triplici victoria, tertium superatum, cum hostium reliquiis Ravennam fugiendum coegit: quam tertium post annum obsidione cinctam occupavit. Eo tempore cum Odovacre Theodoricus pacem fraudulenter componens, ipsum hospitali adhibitum mensa crudeliter enecavit. Ita de Odovacre, eiusque conclamatum Regno, novoque per Theodoricum auspicato anno CCCCXCIII. ipsi Italici Regni fuit initium. Ex eo tempore mutata fuit Italiae facies: ea enim quae per tot saecula cuncto terrarum orbe fuerat dominata, Barbarorum legibus fuit subiecta. Tunc magistratus, mores, habitus, et quidquid ad vitae formam spectat, fuit mutatum. Nova prorsus administrandi gubernaminis fuit forma. Italis ita nomen tantum relictum.

XVIII. Ita firmato florentissimo per Theodoricum in Italia regno, externa saepe bella per ipsum fuere gesta. Hinc bellum conflagravit apud Dalmatas, Suevos, aliosque Germaniae populos, quos omnes in sui redegit potestatem. Praetereo Hispaniam, Galliamque, quarum regionum partem suo adiecit Regno. Dum haec geruntur, Anastasius Orientis Imperator Theodoricum Regem novum Italiae dominum aegre fert: hinc quo iniuriis ulcisceretur de Italiae amissione, classem fortissimam ad Brutias oras advenientem mittit. Regionem parum militibus munitam hostes inveniunt; inde facta direptione, atque caede ubique praedonum instar in patriam remeant. Theodoricus tandem cum ad senectutem pervenisset, Italis pace data Regnoque firmato cunctis dilectus, bonoque populorum natus cum ad annum XXXI. sui Regni pervenisset, mortem oppetiit anno post natum Christum DXXVI.

XIX. Theodorici fatum Regni sui excidii fuit causa: nullus eidem fuit filius, nisi Amalasuntha, quam suscepit ex Audephelda de Clodovei Francorum Regis germana. Filiam optimis educatam disciplinis anno DXV. pater

Eutarico cognomento Cillica in matrimonium conlocarat, qui soceris vicem in Regno Italico erat occupaturus, et quem praematura mors fato abstulit. Suscepta iam proles erat ex Amalasuntha: hinc genitus Athalaricus ex Amalorum stirpe, qui sub matris Amalasunthae fuit tutela, qui annos natus VIII. ad usque duodevigesimum suae aetatis Regnum Italicum administravit.

XX. Amalasuntha interim regnandi semper libidine capta, mortuo eius filio Athalarico, in eiusdem locum Theodatum suffecit Amalaphridae Theodorici sororis filium anno DXXXIV. Vir hic ad solium evectus, eadem vitia, quae iamdiu habuerat, attulit: nam pecuniae maxime fuit cupidus, rerumque omnium ignarus praeter Platonicae philosophiae amorem, quem usque coluit: sed artis militaris inscius. Foeminam optimam, deque se meritam, ne in Regno haberet partem, an ob Iustiniani orientis Imperatoris amicitiam, an aliam ob causam, crudeliter occidit, quam antea exilio multaverat.

XXI. Amalasunthae mors Gothorum in Italia excidium fuit. Iustinianus enim quo eiusdem mortem ulcisceretur, sub Religionis specie, Belisarium in Italiam primo ad Siculas oras appetentem mittit: insulam fertilissimam primum a Gothorum ipse manibus eripuit. Gothorum Rex eo tempore Evermorem suum propinquum ad meridionales Regni provincias defendendas magno copiarum agmine mittit. Ita Belisarius anno DXXXVI. ex Sicilia in Italiam penetravit: Brutios, Lucanos, Campanos, aliosque populos in orientalis Imperii partem adiunxit, occupatis urbibus, atque opidis, praeter Neapolim, Cumasque, quas vi expugnavit.

XXII. Iam morientis Gothici in Italia Regni supererant reliquiae; cum Theodatus ipsis Gothis invisus, Vitigem qui Mathasuntham Amalasunthae filiam in matrimonium duxerat, Regem proclamant, Theodato occiso, exilioque multato, Theodegildo Theodati filio. Belisarius vero iam pene cunctam Italiam in sui fecerat potestatem Romam, aliasque urbes fortissimas occuparat. Is in Ita-

lia diu moratus, quotidianis armis cum Gothis pugnans prospera, et adversa saepe fortuna: nam paucis militibus contra Gothorum innumeras phalanges pugnantibus Belisarii animus satis fuit: et eo res rediit, ut Theodebertus Francorum Rex per eam tempestatem maximis copiis Italiam invaderet, qui saepe cum Gothis, et ipso Belisario pugnavit Italiam depopulante, in Regnum postea incolumis rediit. Accisae hinc Belisarii ipsius res iam erant, et Vitiges quo ipsum Italia expelleret Chosroam Persarum Regem rogavit, ut arma in Iustinianum verteret.

XXIII. At res statim mutatae fuere: hinc Belisarius Regni Gothici Ravennam urbem principem modicis occupat praesidiis. Vitiges tunc captus, qui statim Regnum abdicavit, in cuius locum Ildibaldus fuit suffectus. Gothorum Regnum ultra Padum haud extendebatur: adeo res erant conclamatae! Belisarius iam Constantinopolim erat profectus, quo Persis iret obviam: Alexander interea Italiam administravit, homo argenti maxime cupidus, qui paucos regnavit annos: ipse enim Vraiae coniugis pulcritudinis fortasse causa fuit necatus anno DXLI. ut perhibent scriptores. Successit postea Eraricus, qui paulo post fuit enecatus. Ad regnum hinc evectus est Totilas princeps optimus, qui conlapsam Gothorum rem restituit anno DXLVI. hic tum Romam urbem vi cepit, totamque pene Italiam in Gothicam redegit potestatem: Belisarius cum Persis bellum tunc gerebat, et iterum in Italiam advenit, quo Totilae triumphanti iret obviam: Itali eo tempore fortunae ludibrium facti: dum Graios inter, Gothosque illorum regiones assidue armis conscindebantur: utraque hinc parte captae eversaeque urbes, cives fame, belloque enecti: argenti pondera abrepta.

XXIV. Post hoc tempus Gothorum res per Totilam restauratae, donec Narses Eunuchus Persa genere anno DLII. ab Iustiniano in Italiam missus, cuncta mutavit. Hic praeter magnas argenti divitias in illam allatas, quo bellum sustineret, magnis militum delectibus habitis Graiorum, Italorum, aliarumque gentium, quibus adiunxit

duo millia, et CC. ex Langobardis ab Alboino illorum Rege suppetias ferentibus. Contra hos Totilas Teiam ducem cum duobus millibus hominum non procul a Verona misit, quo Narseti iam triumphaturo occurreret. Bellum tunc maxime flagrabat: hinc quo Totilas collabens iam Regnum sustineret, cunctis urbibus in Graecorum manibus redactis, Cumas urbem tunc validissimam, ac moeniis satis munitam, coniugem, filios, et immensa divitiarum pondera adsportanda curavit. Ad Eugubium acriter pugnatum: ex Gothis ad sex millia, et amplius trucidati: pars alia per montes palantes obsessa, aliique capti: Totilas eo praelio occisus. Sunt qui scribunt, eo bello Langobardos victoria iam parta, adeo in urbes saeviisse, ut pluribus illarum ab iisdem excisis, civibus captis, atque capite obtruncatis, Narses iterum eosdem in patriam restituendos curarit, ne Itali rursus fame, populationibus, caedibusque enecti Barbaris praeda forent.

XXV. Dum haec geruntur, accidit, ut ea Gothorum pars, quae post praelium fugae se eripuerat, apud Papiam collecta Phridigerni filium in Totilae locum suffecerit virum fortissimum, quo conlabentem rem sustineret. Teia hinc collectis Gothorum reliquiis magnis itineribus ex Papia proficiscens, in Campaniam pervenit, et non procul a Vesuvio, Sarnoque fluvio castra posuit. Paulo post Teias movet, et ad Lactarium montem suas collocat copias. Variae tum excursiones utrinque factae. Praelium inde persaevum gestum inter Graecos, Gothosque, donec Teias dux strenuissimus pluribus gladiorum ictibus confectus, audentem animam expiravit. Huius Gothorum Regis mors Regni excidii fuit causa: Narses enim Gothorum reliquias in Italia ad internecionem redegit. Cumae tantum urbs munitissima ipsis supererat, quam Narses Teiae ingentes thesauros servantem, e fundamentis evertit. Ita bellum confectum Gothicum in Italia annum post duodevicesimum quo accidit, nempe DLIII.

XXVI. Ea interim Gothorum pars, quae superstes fuerat, Alemannorum, Francorumque opem implorarat,

qui anno insequenti ducibus Leuthari, Butilinoque Italiam adoriuntur. Narses qui cum omnibus copiis Romae erat, haud Barbarorum horrendas copias ex septentrionalibus advenientes partibus, atque depopulantes urbes fame, caedeque cohibere potuit. Adeo gentes innumerae Italiam miseram occupaverant! Ea gens in Samnium usque fuerat progressa: ibi copias dividunt Leutharis, Butilinusque fratres. Primus Apuliam, Calabriamque percurrit: alter per Tyrrhena progrediens litora, ad fretum usque pervenerat Siculum. Leutharis facta ingenti praeda Padum transgressus in patriam remeandum statuerat. At Butilinus regnandi captus libidine, novum in Italia Regnum constituendum in animo habebat. Hinc factum est, ut ipse cum Narsete congressus apud Casilinum, atque inde ad internecionem cum omnibus suis copiis redactus occisus fuerit. Sic ea clade per Narsetem acta, Italia a Barbarorum manibus liberatur.

XXVII. Ipsa post hoc tempus pluribus annis in Graecorum fuit potestatem, Narsete ipso patricio eam provinciam administrante, partaque Barbaris pace post foeda, teterrimaque bella. Gothorum leges exinde mutatae fuere vigente Graecorum politia. Iustinianus interim ad senectutem pervenerat Barbaris semper infensus. In demortui orientis Imperatoris locum Constantinopoli publicis suffragiis sororis filium Iustinum II. proceres consalutarunt. Sub huius novi Imperatoris initio Langobardi ex septentrione advenientes Italiam invadunt sub Alboino illorum Rege. Causa latet, curnam ea gens effera in nostras irruperit provincias. Iustinus homo divitiarum cupidus, an Narses fuerit causa isthaec, ob quam Barbari in Italiam advenirent, incertum profecto est. At qui huius temporis miserae illius status? hoc tantum norunt illi qui diurna, nocturnaque manu versant Medii Ævi historiam. Hoc unum satis dictu est, hunc universi terrarum orbis angulum quondam florentissimum, tunc adeo vexatum esse, ut nihil aliud superesset, quam nomen. Toto enim tempore, quo floruit Gothorum Regnum, quod diu perdu-

ravit, orientis Imperatores bellum quotidianum cum Gothis, Italisque gesserunt: hocque tum vel maxime flagravit, cum Theodatus, Teias aliique Reges apud Gothos dominium obtinuerunt. Inde urbes, pagique florentissimi solo aequati fuere: quorum nonnulli si qui superfuerunt, horrida ferarum lustra veluti cohabitati fuerunt: sic Itali ferociores evasere. Literarum studia tunc prorsus obliterata, mutata omnino magistratuum politia, rei militaris disciplina prorsus destituta: ingenuae artes exilio multatae. Sequiori aevo omnia statim versa, et peiorem in statum redacta. Langobardi de quorum dicemus in Italia novo Regno mox efformando, deteriorem, quin imo miseram Italiam in squalidiorem reduxerunt gradum. Eo igitur res fuerant conclamatae, cum Longinus patricius, et Exarchus (Narses iam Constantinopolim fuerat profectus) Ravennam pervenit anno DLXVIII. Iustino II. imperante, dum ex Septentrione Langobardi Italiam occupant militibus vacuam, quibus adiuncta Suevorum, Sarmatarum, Bulgarorum, Noricorum manus, aliaeque efferatae gentes cum coniugibus, filiis, propinquisque, omnia secum portantes. Alboinus illorum Rex his omnibus praeerat. Eae omnes gentes Kalendis Aprilis anno DLXVIII. ex Pannonia, vicinisque locis proficiscuntur, quo Italiam invaderent.

XXVIII. His ita dispositis Barbarorum hoc maximum agmen ad Venetorum primum fines adpropinquat, Liguriaque statim occupata, nemine ipsis resistente, Papiam tantum urbem militibus munitam reperit, quam obsidione cinctam paulo post occupat. Hinc Iulii Forum Alboinus Gisulpho fratris filio tradit, qui statim novo principatu erecto Dux fuit salutatus. Alboinus interim cum hoc ingenti Barbarorum exercitu provinciis citra, ultraque Padum captis, Italiae a suis Rex proclamatur.

XXIX. Anno sequenti dum Langobardi magis grassantur, Etruria, Æmilia, Vmbriaque cum opidis fortissimis potiuntur; quae cuncta dum aggrediuntur, credibile est, Italos omnes terrore perculsos alio aufugisse,

cunctis relictis: nam Capuam, Caietam, Neapolim, et Rhegium usque pervaserant Itali, quo Langobardorum effugerent iram, praeda ingenti a Barbaris facta. Longinus Ravennae Exarchus haud ipsis resistere poterat: vix enim pauci milites illi superfuerant.

XXX. Barbarorum inde decursionibus cuncta pene Italia direpta, Zotho illorum Dux modicis vastatum Samnium praesidiis occupat, et ad Beneventum perrexit urbem moeniis munitam, quam obsessam paulo post vi capit. Qui loci amoenitate illectus, sui Ducatus sedem figit, quamvis alii hunc antea erectum credunt.

XXXI. Anno vero DLXXIII. Alboinus pridie Nonas Septembres ferro fuit extinctus, dum in Italia regnaverat tres annos, et sex menses. Eius mors per coniugem Rosmundam Regis Gepidorum filiam fuit patrata: ea enim ad epulas invitata dum Veronae esset, ut in sui parentis calvaria biberet, rogata, iuxta Barbarorum mores, offensa uxor, iniuriam ulciscitur, Peridaei familiaris sui brachio utens, Regem vino sepultum gladio confodit. Rosmunda interim ne a Longobardis morti esset tradita, ad Longinum qui erat Ravennae, confugit, cum abrepti coniugis ingentibus opibus: hic venenum Elmegiso ex balneo prodeunti propinat, quod eadem ad bibendum fuerat coacta, simul emoriuntur. Longinus postea Constinopolim thesauros, et Alboini interfectorem Peridaeum misit.

XXXII. Huic Regi successit Clefus ex Balaeorum genere, qui uxorem duxerat Massanam nomine. Hic non amplius, quam sex et decem regnavit menses, a suis ipsis ferro obtruncatus. Post hunc interregno facto, eiusdem filius Autaris XII. anno a patris fato, Langobardorum Rex eligitur. Interea Mauritius orientis Imperator, quo Langobardos Italia expelleret, cum Childeberto Francorum Rege foedus iniit, qui paulo post magno cum exercitu in Italas irrumpit provincias. At Francorum Rex, qui donis, et divitiarum thesauris a Mauritio fuerat cumulatus, quo in Italiam adveniret, a Langobardis co-

dem modo fuit exceptus: quare in patriam revertitur. Anno sequenti in Italiam iterum advenit, quo tempore Autaris, qui cum Graecis aliquandiu pugnaverat, pacem per triennium composuit quo exeunte tertium revertuntur quo cum Langobardis manus consererent: et factum est, ut Francorum Rex cum exercitu fuerit fusus, et ad internecionem redactus.

XXXIII. Langobardorum in Italia Regnum iam erat firmatum, Graecorum reliquiae pluribus abhinc annis supererant: tunc paucas occupabant urbes maritimas Inferi, Superique maris apud Calabros, Appulos, Campanosque. Adeo in Italia Graiorum iam Imperium erat omnino casurum! Sic Italia cuncta Langobardi dominabantur, qui assidue cum Graecis pugnabant, urbibus atque vicis a Barbaris eversis. Italorum provinciae per ea tempora peiorem in statum redactae fuerunt, cum Langobardi suos undique mores introduxissent.

XXXIV. Anno DXC. Autaris moritur: eius uxor Theodelinda ne regnandi libidine privaretur, Agilulphum Augustae Taurinorum Ducem Regno sociat. Huic successit Adaloaldus cum XIII. esset annorum, quem Theodelinda procrearat. Ipse paucis regnavit annis, a suis ipsis throno exactus, quod subiectos male sibi populos exciperet: hinc Arioaldus Augustae Taurinorum Rex salutatur anno DCXXV. Huic successit duodecim pos annos Bavariae Dux Vrotarius, seu Rotharis, qui plenis Langobardae gentis suffragiis Rex deligitur, princeps optimus. Celebre est per ea tempora Rotharis Edictum, quod tulit annoDCXLIII. Langobardi qui Italia pluribus abhinc anuis degebant, et exleges usque tum fuerant, providentissimi Regis Rotharis nóvis legibus vivere coeperunt, per quas politiorem fuerunt in statum redacti.

XXXV. Ita ad maximum pervenerat splendorem Langobardorum Regnum eo tempore, pace Italis data, Graecis ad extremum redactis, et multis novis per Italiam principatibus erectis, Ducatu Spoletino, Beneventanoque satis firmato. Arichis qui Beneventi Dux erat, pro-

pinquis occupatis provinciis, vicinisque Graecis exactis, Beneventanam auxerat dominationem.

XXXVI. Mortuo Rothari successit eiusdem filius Rodoaldus anno DCLII. Hic annus celebratur ob Saracenorum in Siciliam adventum, contra quos Olympius Exarchus orientis iussu cum classe mittitur: at Graeci fusi, caesique fuere cum ipso Olympio. Saraceni eo tempore Sicilia cuncta direpta, in Africam redierunt. Post sex menses Rodoaldus iniuriae ulciscendae causa, et ob raptam cuiusdam uxorem occiditur, huic successit Aribertus Catholicorum fautor.

XXXVII. Mortuo inde anno DCLXI. Ariberto, eiusdem duo filii Bertaridus, et Guadebertus simul paternum occuparunt solium, dominandi libidine capti. Mediolanensem primus Ducatum rexit: alter Papiensem. Sic Italia post diuturna bella, post caedes, et eversas, incensasque urbes, post Barbarorum irruptiones, ad ultimum infelicitatis pervenerat gradum. Mutata sic omnia fuere; Italia incultior ipsis Barbaris facta, lingua omnino mutata, et Latina vix, quin ad extremum redacta. Literae, et ingenuae artes omnino deperditae; commercium cum exteris gentibus propter Graiorum reliquias, quae iugitur cum Barbaris manus conserebant, omnino relictum. Talis erat Italiae status septimo ineunte saeculo ad undecimum usque: sic fortunatissima quondam Italia tunc in miserum pervenerat statum! Silentio praeterire fas est omnes illas regiones tunc adeo habitatoribus vacuas fuisse, ut pauci vix per urbes, villasque supererint. Plurimi enim fame, caedibus, bellisque assiduis mortem oppetierant.

XXXVIII. Iam ante diximus, Langobardorum aevo eorum Regnum per totam pene Italiam extensum fuisse, praeter paucas regiones, quae Graiorum parebant auctoritati. Tunc gentis Langobardae primores principatus plures erexerunt sub Ducatus nomine, eosque ad XXX. circiter, quorum duo Spoletinum, et Beneventanum praesertim maxime extendebantur, magnamque Italiae meridionalis partem occupabant. Principes sub Ducum nomine

celeberrimi per secuta deinde tempora easmet tenuerunt regiones, dum saepe cum Graecis in Italia bellum gesserunt. Grimoaldum Beneventi Ducem cum Constante orientis Imperatore pugnasse (qui tum in Italiam cum classe advenerat fortissima, et Beneventum obsidione cinxerat) eumque ad internecionem redegisse constat. Temporis progressu alii Ducatus erecti fuere, quamvis minores. Memoratur Neapolitanus, qui urbes plures habebat, nempe Liternum, Cumas, Misenum, Puteolos, Stabias cum insulis adiacentibus. Surrentum urbs etiam in ducatum conversa fuit. Formianus vero Ducatus Formias ipsas possidebat, aliasque vicinas urbes. Memorantur alii Ducatus, Campanus nempe, Caietanus, aliique.

XXXIX. Dum haec geruntur, et dum Italia eo fuerat redacta, accidit, ut Bulgari (gens isthaec Euxini maris propinquas incolebat regiones) sub Alczeco Duce in Italiam advenirent anno DCLXX. Ea olim gens vigente Romanorum fortuna identidem Illyricas fuerat populata provincias. Ex historia insuper compertum habemus, illorum ducem Alczecum Grimoaldum Langobardorum Regem convenisse, quo Italiae partem cum sua gente ad incolendam permitteret. Hinc factum est, ut Langobardorum princeps Rodoaldum Beneventi Ducem rogaret, ut iisdem Samnii partem habitatoribus vacuam cum urbibus Saepino, Boviano, Æsernia, aliisque ad incolendum permitteret. Sic ea gens Samnii partem per plures occupavit annos. Italia tunc tot gentibus barbaris habitata, lingua, moribus tot coelo differentibus, antiquos mores adeo mutavit, ut illi nonnisi nomen superfuerit. Nam tunc Graeci, Gothi, Langobardi, aliaeque efferae gentes amoenissimas incolentes provincias Latinam linguam adeo corruperant, ut ad ultimum redegerint statum. Ex eo tempore Italorum lingua vetusta in novam sensim mutata, vulgaris ex tot Barbarornm verbis fuit orta.

XL. Anno interim qui fuit secutus, Grimoaldus fato fuit functus, cui successerat Garibaldus filius, et Ber-

taridus qui dum erat in Pannonia, in Italiam reversus, e throno exacto Grimoaldi filio, in eius locum restituitur, pace Italis data, et praesertim Graiorum reliquiis, qui adhuc plures occupabant urbes. At post decennium regnavit Cunibertus filius. Hinc Luitbertus anno DCC. et paulo post Ragumbertus, et Aribertus II. successere. Quatuordecim post annos Saraceni, qui antea in Siciliam advenerant, ad Calabras oras cum classe accedunt, plerasque populantur urbes sub Farichio ipsorum immanissimo duce.

XLI. Luitprandus autem qui Ildebrandum in Regno sociarat, moritur omnibus Italis defletus. Princeps enim optimus is fuerat, reique militaris peritissimus, et Christianarum virtutum ad unguem factus. Cum Beneventano, Spoletinoque Ducibus diu bellaverat, quippe quod iidem Graecorum partes in Italia susceperant Hinc cum exercitu ingenti ad Spoletium primum, inde Beneventum perrexit: pugnatum utrinque fuit. Ducum agmina effracta, et fusa fuere. Ildericus hinc, et Trasimundus ex Ducatu expulsi, et eius in locum alii principes suffecti. Pax inde cum Spoletinis, Beneventanisque composita. Iam plures annos Luitprandus Regnum administraverat cum Ildebrando (ut diximus) qui solus post illius obitum thronum occupavit, et septem post menses virtutibus carens solio fuit eiectus. Langobardi anno DCCXLIV. Rachim Foroiuliensis Ducem Italiae Regem consalutarunt; et quintum post annum dum bellum gerit cum Spoletinis, Beneventano Duce, aliisque populis, et iam eius exercitus ad Perusiam tendebat, cum Zaccharias Romanus Pontifex Roma profectus, ut Rachim persuaderet ad pacem cum hostibus componendam, extemplo Rex non solum pacem iisdem dat, et Regnum abdicat, verum etiam ex Rege Casinatium monachus factus, et Aystulfum fratrem Regni habenas, ut acciperet, rogat: quod actum subito fuit.

XLII. Sub hoc principe Graecorum res in Italia tandem post tot saecula omnino conclamatae. Anno enim DCCLII. dum Aystulfus ipsis bellum infert (iam

a plurimis annis,ut ante dictum,iidem ad extremum redacti) Italiamque omnem sub unius gubernaminis formam redigere meditatur, Ravennam maximis advenit copiis: urbe sic capta, Eutychius Graecorum Exarchus postremus fugam arripit. Sic ea Italiae pars, quae iam a centum octoginta novem annis Graiorum Exarcho paruerat, Langobardorum sub dominium transiit. Beneventani tunc, Spoletinique Duces cum aliis principibus ad unum omnes per Aystulfum sub eiusdem potestatem redacti. Ita Italia cuncta, qua patet, in Langobardorum potestatem pervenit.

XLIII. Aystulfus tandem septimum post annum, dum in venatione aprum insequitur, equo decidens, paulo post moritur. Nullus ei erat filius: proceres hinc regni alium ad solium evehendum curant; unus inter omnes Desiderius Histriae Dux, qui tunc in Etruria Langobardorum copiis praeerat, Rex salutatur. Rachis qui tunc monachus Casinates apud fuerat receptus, iterum Regnum abdicatum cupiebat, quod obtinuisset, nisi Romani Pontificis hortatu, et Desiderii ipsius auctoritate foret compulsus. Ita Desiderius Italiae dominationi praeficitur: at is pauco regnavit tempore. Invidia Romani Pontificis, et Beneventi, Spoletiique Ducum factum est, ut Francorum Regem Carolum Magnum ad Italiam invadendam invitarent. Ita Rex iste anno DCCLXXIII. magno copiarum agmine per montem quem appellant Cenisium, in Italiam descendit, ubi Desiderii Regis exercitus occurrerat. Praelium inde gestum: Langobardi fugati cum Rege ad Papiam urbem confugiunt. Postea Carolus Veronam occupat, et inde Italia cuncta in eiusdem potestatem pervenit: ita Langobardorum Regnum, quod per annos plus minusve centum, et sex extiterat, fuit deletum. Desiderius cum uxore captus in Galliam fuit missus, et monachus ex Rege factus: itaque Italia ab Langobardorum oppressione liberata.

XLIV. Ipsa in Caroli manus pervenerat, praeter Beneventi Ducatum, cui tunc praeerat Arechis Desiderii sanguine coniunctus. Vnus hic Carolo obstitit, qui Beneventanum Ducatum per ea adeo auxit tempora, ut vici-

nas etiam occuparit urbes. Hinc dominium extendit, urbes validissimas munivit, quo Carolo iret obviam. At Carolus ipse dominandi magis cupidus, bellum Arechi intulit; victus hic pacem ab Rege supplex petiit ea conditione, ut filios obsides, et ingentes argenti daret thesauros, et Beneventanus Ducatus sub Francorum foret protectionem.

XLV. Multum post tempus moritur Carolus Magnus, cuius gesta satis norunt, qui illius aevi legunt historiam. Eiusdem mors accidit anno DCCCXIV. cui successit eius filius Ludovicus cognomento Pius Imperator. Grimoaldus qui tum usque cum Pipino Italiae Rege bellum gesserat, cum Ludovico pacem componit, qua inita Grimoaldus Neapolitanis bellum infert, qui Dauferium exceperant Salernitanum civem. Hinc statim Beneventanus princeps cum exercitu Neapolim adpropinquavit: Neapolitani illi obviam fiunt: praelium horrendum utrinque ortum: at ex iisdem ad quinque millia eo die cecidere. Grimoaldus triumphans Beneventum rediit Neapolitanis pace reddita, Dauferioque in pristinum statum restituto.

XLVI. Grimoaldus deinde a Radelchisio crudeliter interemptus, et paulo post Sico principatum occupat Beneventanum. Sui principatus initio ab omnibus amatus; at hinc ab illis ipsis, a quibus ad solium fuerat evectus, se eximens, Benevantanis crudeliter imperavit. Tunc bellum maxime flagrabat cum Neapolitanis, et sexdecim per annos iugiter pugnatum: at Beneventani haud unquam urbem moenibus validam capiunt.

XLVII. Sicardus Siconis filius, qui parenti suo in Beneventano successerat principatu diu cum Neapolitanis pugnam pugnaverat. Sub eo principe plura evenisse narrat historia, et praesertim Saracenorum memoratur in Italiam adventus. Ea enim gens, quae iamdiu in Sicilia sedem conlocarat, in Italas oras magna cum classe anno DCCCXXXVIII. pervenit, et Brundusium occupat. Vrbs eo tempore ad Beneventanos pertinebat, qui statim cum exercitu ad opidum defendendum adcurrunt: at factum est, ut Saraceni cum ipsis armis fuerint congressi. Multi

primo praelio fugati, et paulo post iterum Sicardus cum illis praeliatur: inde interfecti ad unum omnes ex Beneventanis. Iam Saraceni in Italia ex eo tempore post debellatos Beneventanos sedem figere constituerant, cum et orientis Imperator Theophilus, aliique Italiae principes contra Barbaros permagnas apparabant copias, et classes, quo ipsos ex Italis averterent oris, cum Sicardus occiditur, cui successit Radelchisius. Siniculfus Salerni princeps ob huisce odium, diviso Beneventano principatu, Salernitanoque, bellum eidem infert, quod tunc maxime flagravit. Nam Radelchisius Saracenos ex Sicilia suppetias ei ferentes advocavit. Urbes captae, atque incensae fuere, inter quas Capua fatum subiit. Et paulo post anno nempe DCCCXLII. eaedem efferae gentes iterum ex Sicilia, Africaque in Italas perveniunt oras: hinc Barium primum, Tarentum, deinde Beneventani principatus urbes fortissimas occupant Duce sub Calfo.

XLVIII. Radelchisius vero Beneventi Dux eas gentes accivit, quo contra Siniculfum Salernitanum Ducem bellum inferret. Varii tunc eventus accidere; Saraceni enim nunc Beneventanorum, nunc Salernitanorum partes suscipiebant. Hinc bellum magis effervebat; Saraceni interim Radelchisio opitulantur: copiis hinc cum eiusdem collectis contra Siniculfum pergunt. Iam castra parum ab Suessula aberant praelium gestum apud Furculas Caudinas. Beneventani, et Saraceni cum duce Apollofare a Siniculfo fugati, et ad extremum redacti: eorum urbs obsidione fuit cincta, at post praelium utrisque pax data.

XLIX. Ex eo tempore perpetuum bellum fuit inter Beneventanum, Salernitanumque Ducem; Saraceni Barium, Tarentum, vicinasque habebant urbes, qui nunc Beneventanorum, nunc Salernitanorum partes suscipiebant. Ii vero principatus tunc ob assidua praelia gesta iam morientes erant. Et Ludovicus Francorum Imperator, et Italiae Rex, qui Beneventanis tunc erat infensus, maxime studuit, quo horum res perderet, donec bellis

intestinis Saracenorum, et vicinorum principum invidia, et causa Beneventani ad extremum redacti fuerunt. Atenulfus tunc Campanus princeps cum vicinis populis usque fuit praeliatus, et praecipue cum Beneventanis, qui principatum Campano ex eo tempore coniunxit. Eius duo filii Atenulfus, et Landolfus patre mortuo Campanum, Beneventanumque principatum simul rexere, ab anno scilicet DCCCCXI.

L. Circa annum MXVII. vel MXVIII. ab Medii Ævi scriptoribus Normannorum in Italiam memoratur adventus: quidam illorum ex oriente in patriam redeuntes, ad Salernitanas oras adpropinquarunt. Salernitanorum tunc Dux erat Guaimarius III. qui Graecis, et Saracenis maxime erat infensus. In patriam redeunt Normanni; hinc eiusdem principis, et praecipue Salernitanorum hortatu adveniunt. Graiorum res in Italia, et Langobardorum tunc penitus extinctae fuere per Normannos, qui Salernitanorum auxilio contra Graios, Saracenosque saepe armis conseruere. Memoratur circa annum MXXIX. novae urbis aedificatio, Aversa nempe ab iisdem Normannis condita. Eorum Dux Robertus Guiscardus vir animo acerrimus, celeritate bellandi fortunatus, et virtute eximius anno MLIX. Apuliae Dux eligitur, qui temporis progressu totam Italiam meridionalem armis devicit.

LI. Rogerius interim Roberti frater cum in Siciliam traiecisset, quam Saraceni pluribus abhinc annis occupabant, parva militum manu effecit, ut iidem armis conlatis insula abierint, totamque in suam redegerit potestatem anno MLXII. et Siciliae Comes fuerit salutatus. Postea eius filius Rogerius eiusdem nominis, cum etiam Apuliae Ducatus ei datus esset, quippe quod Robertus Guiscardus cum nullum susceperat filium, tunc Regis titulo fuit insignitus anno MCXXX. atque Neapolitanum Regnum duarum Siciliarum nomine fuit decoratum. Ipse etiam urbem Neapolim sibi fecit vectigalem, quae antea Ducatum efficiebat. Post Rogerium regnarunt Gulielmus

I. Malus nomine, Gulielmus II. Bonus, Tangredius, et Gulielmus III. At Imperator Henricus IV. Suevus, qui Constantiam Rogerii Regis filiam in matrimonium sibi copularat, Neapolitano Regno MCXCIV. fuit potitus. Neapolitani tunc sub Suevorum dominium fuerunt redacti. Hinc post Henricum huiusce Regni habenas suscepere Federicus II. Imperator, deinde Conradus, posteaque Manfredius, cui ablatum fuit Regnum anno MCCLXVI. a Carolo I. Andegavensi S. Aloysii Galliarum Regis fratre. Tunc Sicilia fuit divisa anno MCCLXVI. et in Aragonensium pervenit manus. Apuliae Regnum, vel Neapolitanum Andegavensibus parebat. Eorum Reges fuere Carolus I. Carolus II. Robertus, et Ioanna II. Haec Regina (de qua historia plura narrat, cum nullus ei esset filius) Alphonsum Aragoniae Regem, Siciliae, Sardiniaeque adoptavit. At paulo post cum in summum eius odium incidisset, Aloysium Andegavensem Ducem adoptavit, qui fato functus, Regnum eius fratri Renato dono dedit. Post Ioannae Reginae obitum, qui accidit anno MCCCCXXXV. Alphonsus regno Neapolitano fuit potitus: inde longum, perpetuumque bellum, quod cum Renato gessit, per suos successores fuit extensum.

LII. Post Alphonsum Sicilia fratris Ioannis Aragoniae Regis in potestatem cecidit, et Neapolitano Regno fuit dominatus Ferdinandus I. inde Alphonsus II. postea Ferdinandus II. et tandem Federicus. Ferdinandus deinde Catholicus Aragoniae Rex cum Ludovico simul XII. Galliarum Rege Neapolitanum occupavit Regnum anno MDI. et paulo post Gallis eiectis MDIV. Siciliae fuit adiunctum.

LIII. Successit Carolus V. anno MDXVI. Germanorum Imperator, filius Ferdinandi Regis: post ipsum dominati fuere Hispaniae Reges successores Philippus II, Philippus III. Philippus IV. et Carolus II. qui cum nullum haberet filium circa annum MDCC regnum ad Austros transiit, et post XXXIV. annos in Borboniorum pervenit manus nunc feliciter regnantium.

DE CAMPANIAE FELICIS ANTIQUIS VIIS.

Romani quondam rerum domini celeberrima aedificia ubique terrarum erigenda curarunt: capta Graecia, artes in Latium inlatae fuere: immensos hinc thesauros ad publica opera extruenda adhibuerunt. Magnifica exinde templa, aliaque publica opera, quorum adhuc rudera adspectantur, condiderunt. Ea vero urbi Romae magno fuerunt utique decori, at non necessaria. Viae procul dubio silicibus constratae profecto Romanae reipublicae ad commercium augendum ultro citroque cum vicinis dissitisque gentibus commodo, et utilitati potius fuere.

Iidem ab suae urbis incunabulis haud itineribus peragendis operam insumpsere, dum vicinae gentes efferatae perpetuis fere bellis cum iisdem decertarunt. At nihil obstantibus bellis, et subactis vicinis, ac longinquis nationibus, Italiam pene cunctam sub suam fecerunt potestatem. Appius Claudius cognomento Coecus CLXXXVIII. annos post exactos Reges viam primum a suo factam nomine aperuit. Aliae vero temporis progressu lapidibus munitae fuere, uti Flaminia anno ab V. C. DXXXIII. Aurelia ab Caio Aurelio Cotta anno DXII. aliaeque praeclariores.

Nos postquam Campaniae Felicis inlustrandam originem suscepimus, de ipsius nunc singulis vetustis dicemus Viis. A quibus illae fuerint silicibus stratae, vel restauratae, quinam illarum cursus, quaenam praeclariores evenerint, a quibusnam eversae, quinam illarum tandem recens status, heic adiuvante Deo O. M. describemus.

De Appia primum viarum regina, quae Campaniae partem occupavit, sermo producendus. Anno ab V. C. DCCXIII. et XLI. ante natum Christum Marcus Antonius Cleopatram Ægypti Reginam deseruit, quo Octavia- Via Appia.

±o Augusto triumphanti obviam iret, cui nihil in Italia obstabat. Domitianus Oenobarbus cum Antonio copias coniunxit, et statim ad Brundusium oppugnandum perrexit, dum Sextus Pompeius bellum alio gerebat. Moecenatis familiares Pollio, et Cocceius Brundusium iter instituerunt, quo Antonium inter, et Octavianum pacem componerent, quae statim reapse fuit peracta. Horatius qui istorum sibi amicitiam conciliarat, se itineris comitem adiunxit: ita ipse statim urbe fuit profectus cum Heliodoro Graio Rhetore, quo Moecenatem Terracinae expectaret. Id omne ediscimus ex eodem haec narrante lib. I. Satyra 5. Nos huiusce partem afferemus, quae ad Appiam inlustrandam viam satis erit.

Antequam de Appia via sermonem instituamus, de templo quodam eruderato super eadem III. ab Roma lapide multis abhinc annis dicemus. Hoc erectum fuit ab Herode Attico, qui Romae Consulatum gessit, quique villam heic possedit, templumque condidit marmoreis exornatum columnis, in quarum quibusdam insculpti erant Graeci characteres; a nonnullis interpretati fuere, et et praesertim a Cl. Viro Viscontio Romano; horum facit mentionem Ioannes Albertus Fabritius Biblioth. Graec. tom. XIII. Eaedem columnae ibidem repertae olim extabant Romae in aedibus Farnesianis, et nunc Neapoli in Regio Museo Borbonio.

Statim ac Horatius Roma discessit, Ariciam pervenit; ea parum ab urbe distabat, nempe CXX. stadia iuxta Strabonem lib. V. Geogr. quae circiter sunt milliaria XV. In eo loco celebratur Dianae templum erectum.

Egressum magna me excepit Aricia Roma
Hospitio modico: Rhetor comes Heliodorus
Graecorum longe doctissimus: inde Forum Appi
Differtum nautis, cauponibus atque malignis.

Hoc Appii Forum ita dictum a quibusdam fuisse creditur illud ipsum, cui nunc nomen *le Case Nere.* Hoc

fuit in agro Setino iuxta paludes Pomptinas, et eo in loco, ubi dicitur *il Casarillo di S. Maria* inter lapidem XLIII. et XLIV. iuxta Antonini Odeporicum. Appii Forum fuit conditum circa annum ab V. C. CCCXIII. ob Claudii Appii memoriam super eandem viam. Eiusdem loci occurrit mentio in Actibus Apostolorum c. 28 cum Romam advenit D. Paulus gentium Doctor. Horatius interim (uti patet) parvis incedebat itineribus, et pedibus illum Roma profectum esse usque ad eum locum putatur. En ut ipse ait:

Hoc iter ignavi divisimus, altius ac nos
Praecinctis unum: minus est gravis Appia tardis.

Idem stomacho bellum indixit propter aquam, quae eo loci Pomptinas ob paludes dubio procul erat pessima.

Hic ego propter aquam, quod erat teterrima, ventri
Indico bellum.

Paulo post nautarum convicia poeta cum servis describit, qui haud unquam contenti, multos in navem excipientes, et praetereuntium periculo id efficiebant. Eo loci Horatius Appiam viam deseruit parumper, et vicinos praeternavigare lacus (1) fuit coactus, qui sunt iuxta Appiam:

(1) Ex Strabone lib. V. Geogr. compertum habemus, ab Anxure haud procul; ex quo loco viator Romam pergebat, iuxta viam Appiam longam excavatam fuisse fossam, quae vicinarum paludium Pomptinarum aquas excipiebat, et per hanc viatores noctu navem conscendebant, Appiam relinquentes, quae fortasse ibi haud commoda erat. Haec Geographi enarratio recte concordat cum illa Horatii, qui heic viam reliquit, quo navem adscenderet. Haec vero fossa longum efficiebat fluvium iuxta Appiam, qui milliaria circiter XV. extendebatur. Huiusce fossae auctorem fuisse Augustum constat, eamque ab Nerone productam auctor est Suetonius in eius Vita c. 9. Hodiedum de hac nihil aliud existit, quum aquae paludium Pomptinarum stagnantes eandem perdiderint.

et vitare haud valuit nautarum iurgia, et eorumdem cantum, qui ebrii totam cantant noctem absentem amicam, nec malos culices, neque ranas palustres, quae somnum oculis avertunt.

Paludes Pomptinas postquam praetergressus est Horatius, Terracinam pervenit, cum ante sacro Feroniae fonti (1) se lavisset:

> . . . : *Quarta vix demum exponimur hora.*
> *Ora manusque tua lavimus, Feronia, lympha.*
> *Millia tum pransi tria repimus, atque subimus*
> *Impositum saxis late candentibus Anxur.*

Ex hac urbe Horatius Fundos pervenit, apud quam se correptum esse narrat Praetoris Aufidii Lusci fastu, et arrogantia, dum purpura induebatur, et magnis heic honoribus se functum studebat;

> *Fundos Aufidio Lusco praetore libenter*
> *Linquimus, insani ridentes praemia scribae,*
> *Praetextam, et latum clavum, prunaeque batillum.*

Hinc Formias perveniunt Mamurrarum urbem a poeta

---

(1) Hoc Feroniae deae templum, et fons ab Anxure III. circiter distabat milliaria. Tacitus lib. III. c. 76 Histor. ita eiusdem divae apud Terracinam cultae meminit: *Vitellius positis apud Feroniam castris, excidio Terracinae imminebat.* Et Virgilius Æneid. V. v. 410 sic canit:

> . . . . . *Queis Iupiter Anxurus arvis*
> *Praesidet, et viridi gaudens Feronia lucu.*

Haec dea non solum heic, verum etiam alibi colebatur, at apud Sabinos, ubi urbs eiusdem nominis erat sacrata. Ipsa nemorum, et frugum patrona erat, unde Feronia *a frugibus ferendis* fuit appellata. Tandem tutelare libertorum numen erat, in cuius templo capite abraso pileum ipsi capiebant.

sic appellatam a nobili familia, et non ab urbe Mamurra, quae nunquam extitit:

In Mamurrarum lassi deinde urbe manemus.

A Formiis Horatius Minturnas pervenit, nunc *Scafa del Garigliano*, quae quidem urbs III. circiter milliaria a Formiis aberat. Liris Minturnas interfluebat: per hanc etiam Appia perveniebat. Super flumen pons fuit, cuius adhuc rudera supersunt. Cicero hunc nemorat ad Atticum lib. XVI. epist. 7 hoc modo: *O casum magnificum, cum ante lucem de Sinuessano surrexissem, venissemque diluculo ad pontem Tiretium, qui est Minturnis, in quo flexus est ad iter Arpinas, obviam mihi fuit tabellarius . . . . Appiam ad sinistram habentem.*

Pratillius Via Appia lib. II. c. 4 inter Formias, et Caietam parvam fuisse quondam viam arbitratur, idque arguit ex ruderibus pluribus, quae supersunt. Haec via Appiae ramus procul dubio fuit, quae a Formiis ad Caietam usque extendebatur per VI. circiter M. P. Eandem viam a Caietanis accolis apertam creditur, quamvis alii Vespasianum eiusdem auctorem fuisse opinantur, quoniam ipsa ab eodem fuit restaurata, ut ex columnis probatur milliariis.

Ad Horatium autem redeamus: hic iter instituens Sinuessam pervenit, ubi Virgilium, Plotium, et Varium sibi in amicitiam coniunctissimos reperit: et ipse quantum laetatus fuit, cum ipsos adspexit:

Postera lux oritur multo gratissima: namque
Plotius, et Varius Sinuessae, Virgiliusque
Occurrunt, animae quales neque candidiores
Terra tulit, neque queis me sit devinctior alter.
O qui complexus, et gaudia quanta fuerunt!

Inde Capuam adveniunt, ubi hominem reperiunt, qui

omnia, quae ad illorum iter erant necessaria, praebere debebat.

Proxima Campano ponti, quae villula tectum
Praebuit, et parochi, quae debent ligna, salemque
Hinc muli Capuae clitellas tempore ponunt.

Hanc villulam a poeta memoratam creditur haud dissitam ab eo fuisse loco, qui dicitur *Ciambrisco*. Pons vero Campanus, qui nunc *Sua* dicitur, supra Savonem erat fluvium, sub quo Appia extendebatur: huiusce pontis hodiedum restant adhuc reliquiae. A ponte Campano Casilinum usque XII. distabant milliaria, et ab eadem urbe ad Capuam II. circiter.

A Capua vero Appia via ad orientem ex Beneventi parte flectebat, et Caudium perveniebat, nunc *Arpaja*, opidum nobile prope Caudinas Furculas situm, et ob Romanorum dedecus memorandum anno V.C.CCCCXXXII. Patavinus auctor id omne enarrat lib. IX. cap. 2.

Hinc nos Coccei recipit plenissima villa,
Quae super est Caudi cauponas.

Apud Caudium accidisse narrat Venusinus vates celebrem rixam Messium inter, et Sarmentum scurras, quoad natalium originem: nos eandem silentio praeterimus, utpote longiusculam.

Ex hoc loco Horatius, et socii Beneventum recta tetenderunt, qua in urbe a quodam excepti fuere, qui eosdem turdis donavit: at parum adfuit, quin tota domus exarderet; hinc ita narrat:

Tendimus hinc recta Beneventum, ubi sedulus hospes
Pene arsit, macros dum turdos versat in igne:
Namque vaga per veterem dilapso flamma culinam
Vulcano, summum properabat lambere tectum.

Haec Appia viarum regina ubi ad Beneventum perveniebat, in duos seiungebatur ramos, qui ambo Brundusium ducebant, longissimae viae metam. Unus ex hisce ramis per interiorem Apuliae partem perveniebat: alter semper mare versus. Ambae viae a Strabone describuntur lib. V. Geogr. et a quibusdam scriptoribus confusae fuere, cum easdem ambas Appiam simul existimarint. Via igitur maritma erat illa, quae Egnatia vocabatur, quippe quae ad urbem Egnatiam, nunc *Torre d' Agnazzo* veniebat XX. circiter M. P. a Brundusio. Haec via etiam Traiana dicta fuit, a Traiano nomen desumens, qui eandem restauravit. Altera interior, quae proprie Appia est dicenda, non quod ab eodem Appio Claudio heic loci fuerit extensa, sed quia eiusdem erat continuatio. Eandem via maritma antiquiorem fuisse existimatur. Haec viatorem per Irpinos ducebat ad Aufidum usque flumen: hinc per latus dexterum Apuliae Venusium veniebat: Inde per Apenninorum montium dexteram per Messapios, et Tarentinos, et tandem Brundusium quod opidum extrema erat meta, Strabo (ut diximus) de hisce viis sermonem instituens, easdem recte distinguit, Appiam mediterraneam appellans; quippe quae per interiora Apuliae loca produceretur. Per Egnatiam vero viam idem maritimam intelligit, quae a Traiano silicibus fuit constrata, et milliariis columnis exornata. Per hanc Horatius cum amicis iter instituit, quippe quod Trivici, Æquotutici, Canusii, et Ruborum mentionem facit, quae opida super hac aderant via. Hinc socios ne desereret, per viam longiorem mare versus est progressus, ne per Appiam mediterraneam proprie dictam pergeret. Prout vero narrat idem Venusinus vates, exploratum habemus, hanc viam satis incommodam, coenosam, et longiorem esse; quandoquidem per Egnatiam, aut Traianam a Benevento si quis esset profectus, Brundusium usque CCXV. M. P. numerantur, et per Appiam, seu mediterraneam CLXX. circiter sunt. Tullius vero Attico scribens lib. XVI. ep. II, ubi de hac

mediterranea via sermonem facit, Æclanum, vel Æculanum, et Venusium memorat, quae urbes super hac aderant via, quam Appiam compellat: en eiusdem verba: *Brundusium cogito . . . . . . in Pompeianum V. Kal. cogitabam; inde Æculanum; nosti reliqua.* Paulo infra subiungit: *Tantum scito nos Venusia mane proficiscentes has dedisse . . . . Censeo via Appia iter facias, et celeriter Brundusium venias.*

Inde Benevento profectus est Horatius, et comites, qua ex urbe Apuliae montes apparere incipiunt, et ubi venti efflant illi, quos *Atabalos* appellat, quosque itineris difficultate superare haud potuisset, nisi paululum temporis Trivici immorati fuissent: haec urbs haud Benevento distabat:

Incipit ex illo montes Apulia notos
Ostentare mihi, quos torret Atabalus et quos
Numquam erepsemus, nisi nos vicina Trivici
Villa recepisset.

Haec via igitur Trivicum recte ducebat orientem inter, et septentrionem, et per Apenninorum montium oppositum latus Æquotuticum ibat. A Trivico postea abeuntes Æquotuticum hinc parvam adveniunt urbem, quam poeta versu exprimere haud valuit:

Quattuor hinc rapimur viginti, et millia rhedis,
Mansuri oppidulo, quod versu dicere non est,
Signis perfacile est.

Eo loco aqua est pessima, quaeque pluris venit: at panis optimus, quem diligentes viatores super humeros portantes emunt, quibus longum adhuc iter faciendum restat, cum Canusii panis saxo durior venumdetur.

. . . . *Venit vilissima rerum*

Hic aqua, sed panis longe pulcherrimus, ultro
Callidus ut soleat humeris portare viator;
Nam Canusi lapidosus.

Hinc Rubos perveniunt urbem a Bario paulo dissitam longissimo itinere, et imbre fessi. Postridie Barium veniunt, et inde Egnatiam:

Inde Rubos fessi pervenimus, utpote longum
Carpentes iter, et factum corruptius imbri.
Postera tempestas melior, via peior, ad usque
Bari moenia piscosi. Dehinc Gnatia, lymphis
Iratis exstructa.

Tandem Brundusium fuit longissimae viae meta, ubi Appiae finis erat;

Brundusium longae finis, chataeque, viaeque.

Hic omnis Appiae cursus erat CCCXL. circiter M. P. quoniam a Roma Terracinam usque milliaria sunt LX. ab eadem usque Beneventum XCVII. a Benevento Brundusium CLXXX.

Haec via igitur fuit omnium Romanorum operum nobilissimum, et antiquissimum, quoniam Appius Claudius eandem aperuit, et silicibus stravit anno V. C. CCCCXLI. Constat vero eandem a principio apertam a Capena porta, nunc *S. Sebastiano* ab eodem Appio Claudio Capuam usque productam, et non usque Brundusium, ut nonnulli scribunt. Ad hanc rem demonstrandam legenda sunt veterum scriptorum testimonia. Frontinus de Aquaeduct. sic de Appia via loquitur: *Appia aqua inducta est ab Appio Claudio Censore, qui et viam Appiam a porta Capena usque ad urbem Capuam curavit.* Cracchum vero fuisse putatur, qui eandem Brundusium usque extendit, iuxta Plutarchum in eius vita. Octavianus Augustus lapide stravit a Capua

fortasse usque Beneventum. Illustrissimus Lupolus Iter Venus. pag. 302. lapides plures legisse scribit; inter alios hunc affert:

IMP. CAESAR. DIVI. F.
AUGUSTUS. CAES XI.
TRIB. POTEST. VII.

S. C.

XIV.

Alii etiam Imperatores id etiam effecerunt. Notatu vero dignum est, eandem viam ab aliis extensam, et rerestauratam idem habuisse nomen. Iure merito *Statius* Silv. lib. II. c. 2 v. 12 eandem appellat viarum Reginam, quae inter omnes alias una celeberrima, et nobilissima fuit;

. . . . *Qua limite noto*
Appia longarum teritur Regina viarum.

Procopius de Bello Goth. lib. 1. c. 14 hanc mirandum in modum describit, omniumque spectabilem fuisse ait, quae molares lapides adeo praeduros habebat, ut sua aetate post tot saecula adhuc integri viderentur, nihil obstantibus curribus, ac plaustris aeratis, quae frequentissime ibant, redibantque. Guicciardinius Mercur. Camp. pag. 268 postquam de Minturnarum ruinis satis belle fuit locutus, apud quam urbem Appia perveniebat, ita de eadem subiungit: *Longus post illas, ad VIII. M. P. procurrens Appiae sese offert trames. Romanorum potentiam, utut a magnitudine imperii, aut ab aedificiorum laxitate coniicere possis, ad aspectum, crede mihi, unius Appiae, non potentiae, sed fas sit dicere, omnipotentiae tibi argumentum obveniet. Quot montes eviscerati, quot omnium,*

et iumentorum myriades pro una sternenda Appia, defatigatae, consumptae? ut vero, nec a plaustrorum, nec a iumentorum, hominumque attritu, vicena post saecula, consumptos, aut loco motos silices observabis, nobile ad rabiem temporis retundendam coniicies excogitatum ab arte trophoeum; praecipue cum ea sit Appiae compago, et structura, ut absque calce in solum impacta sint saxa. Praegravans illorum pondus, et quod e parte inferiori in modum pyramidis tenuentur, talem contulit ei firmitatem.

Haec via tandem iuxta Pratillium pag. 271 lata est quibusdam in locis palmos Neapolitanos XXXIV. in aliis XXV. Atque haec de Appia degustasse satis sit. Si quis autem plura cupiat, laudatum adeat auctorem, qui librum eruditum elucubravit, et Illustriss. Lupolum in opere quod inscripsit. Iter Venusinum, ubi tot praeclarissima affert de Appia Via monumenta, et Gesualdium, Sulle note Critiche della Via Appia, qui etiam plura de eadem scripsit via. Nos interim ad alias desribendas accedimus.

Appiae ramus, qui a Minturnis ad Suessam Auruncam perveniebat.

Unus Appiae ramus, qui in interiorem Campaniae partem perveniebat, fuit ille qui a Minturnis ad Suessam Auruncorum, et Teanum inde Sidicinum viatorem ducebat. Hoc iter ad XVI. circiter M. P. extendebatur, et a Minturnis incipiebat, quo in loco clivus aderat ad montes Auruncos, et hinc per dexterum montis Massici latus descendebat. Non longe a Foro Appii, et sub eodem monte ex orientali latere coniungebatur prope Urbanam urbem cum eadem Appia, quae recte a Sinuessa ad Casilinum, et inde Capuam viatorem perducebat. Ita etiam scribit Pratillius lib. II. c. 9: hinc mentionem facit vetustarum ruinarum, quae prope hanc viam adhuc supersunt. Imperatorem vero Hadrianum tertium Consulem eandem viam silice munivisse compertum habemus ex quodam marmore, quod prostat adhuc apud

Suessam. Ad VII. lapidem circiter a Minturnis adsurgebat Suessa Auruncorum opidum satis celebre in Romanis fastis. Hodiedum nihil aliud de eodem superest, quam vix Amphitheatri, Theatrique rudera.

A Suessa vero Aurunca iuxta ipsum Pratillinm loco citato, duae prodibant viae, quarum prima per montes Auruncos, quae satis incommoda erat, et ad Teanum perveniebat. Altera vero latior, sed longior etiam ad ipsum Teanum ibat Sidicinum. Eadem paulo a Suessa distabat eo in loco, ubi adhuc vestigia visuntur prope locum vulgo dictum *Osteria della Posta.* Ubi radices vero septentrionales Massici montis quis transgrediebatur, vicus aderat, nunc dictus *Cascano.* A sinistra autem eiusdem pagi ipsa deflectens, per collium radices ad Teanum usque extendebatur.

Viae Latinae cursus, et descriptio.

Haud longe ab hoc loco via aderat Latina: ipsa ita fuit appellata, quippe quod per Latii, et Latinorum populorum agros introducebatur. A Roma etiam initium sumebat a porta, quae Latina dicebatur: hinc per Tusculum, hinc per Algidum, per Anagniam, et inde per Ferentinos. Per Latinos vero campos late excurrens, et hinc per Volscorum agros ad Fregellas, postea Aquinum, et hinc post VI. M. P. Casinum ibat, a qua urbe parum Marci Varronis distabat villa, vel Museum. Ad Teanum hinc perveniebat, apud quem locum viae pars integra adhuc restat: inde ad Suessam Auruncorum: hoc in loco Latina cum Appia coniungebatur. At iterum Teanum rediens viator, Cales reperiebat, ubi alius Latinae ramus aderat. Apud Cales eo in loco, quem incolae appellant *Pezza Secca* paucis abhinc annis fuisse repertam huiusce viae partem, cuius silices alio translati fuere, auctor est Zona, Storia di Calvi c. 9. A Calibus autem ad Casilinum ubi perveniebat, cum Appia iterum coniungebatur. A Teano alius Latinae viae ramus exibat, quae ad Alifas post XVIII. M. P. perveniebat. Ab eo loco, qui vulgo dicitur *Piano Liscio*, uti ex silicibus apparet, qui adhuc adsunt, ad antiquum opidum Telesiam, et postea ad Beneven-

tum post XVIII. milliaria perveniebat. Strabo lib. V. Geogr. eaudem Latinam viam *nobilissimam* appellat; prostat adhuc antiquum marmor, in quo huiusce occurrit mentio. Cicero Orat. pro Cluent. c. 59 eandem etiam memorat, et Livius lib. IX. c. 39. Suetonius vero Domitianum Imperatorem, postquam fuit necatus, iuxta Latinam viam fuisse sepultum narrat in eius Vita c. 17.

Ex eo vero Latinae viae ramo, qui Teanum apud viatorem perducebat, eodem itinere, rectoque tramite post plura millia passuum ad Alifas adibatur. Praeter existentes passim ruinas extat etiam in Antonini Itinerario memoria:

TEANUM M . P . XVIII .
ALIFAS M . P . XVII .
TELESIAM M . P . XV .
BENEVENTUM M . P . XVIII

Latinam vero viam per Alifas transisse certissimum est. Praeter citatum Antonini Odeporicum, Cl. Trutta, Antich. d'Alife, Dissert. XVIII. pag. 245: sic eandem describit: *Seguitando intanto il camino per questo ramo della via Latina, le selci della stessa vedremo delle quali ne restano ancora dentro d' Alife, e precisamente all' uscita della porta Beneventana, ora detta del Ponte, e tirando dritto a scirocco per lo nominato luogo di S. Simeone, quasi a riva del Volturno, si passa a traverso della selva Alifana, ed all' uscire di essa, il diruto castello di Merione a destra lasciando, pel feudo di Piano Lisci, e per la Torre di Marafi, che è un antico bastione quadrato, e per lo villaggio di Puglianello si viene all' antica Telese.*

Constat vero, Appiam viam cum ad Sinuessam perveniebat, per Casilinum, et inde Capuam pergentem, aliae viae ramum reliquisse, qui Puteolos usque

deflectebat per XXXIII. circiter M. P. et hinc a Puteolis Nolam usque. Haec via supra tres fluvios transibat, Savonem scilicet, Vulturnum, et Clanium, supra quorum quemque pons (ut infra dicemus) adsurgebat. Hic ramus *Domitiana via* fuit compellatus a ponte, quem idem Imperator exstruxit supra Savonem, qui etiam viam eandem restauravit. Usque ad hoc tempus nullum eidem nomen erat, et creditur satis antiqua, et Domitiani aevo anterior, quoniam eiusdem occurrit mentio iam e secundi Punici belli tempore. Re sane vera Patavinus auctor lib. XXIII. c. 6. eam innuere videtur, cum Titus Sempronius Romanorum dux per hanc viam cum exercitu iter instituit: en eiusdem verba: *Sinuessae, quo ad conveniendum diem edixerat, exercitu lustrato, transgressus Vulturnum flumen, circa Liternum castra posuit.* Sempronius autem quo totum hoc faceret iter, et Liternum perveniret, hanc viam (de qua loquimur) commodam reperire debuit, ut eam cum Romanis adveniret legionibus.

Statius Domitianam viam ab Imperatore lapide constratam perbelle describit anno ab V. C. DCCCXLII. et XCV. post natum Christum: hinc sic canit Silv. lib. IV. c. III.

Quis duri silicis, gravisque ferri
Immanis sonus? aequori propinquam
Saxosae latus Appiae replevit.

Haec via Appiae instar silices habebat adeo praegrandes, atque perduros, ut ferratis resisterent plaustris, sicuti post tantam saeculorum longaevitatem adhuc in huius ruinis saepe ipse ego oculis adspectavi;

Certe non Libycis sonant catervae,
Nec dux advena peierare bello,
Campanos quatit inquietus agros.
Nec frangit vada, montibusque caesis

Inducit Nero sordidas paludes.

et paulo post subiungit:

Hic scenis populi vias gravatas,
Et campis iter amne detinentes,
Longos eximit ambitus, novoque
Iniectu solidat graves arenas.

Haec via quam Domitianus restauraverat, adeo erat post tot annos perdita, ut vicinorum fluviorum Savonis, atque Vulturni aquae paludem quasi effecerint: hinc poeta canit:

Hic quondam piger axe vectus uno
Nutabat cruce pendula viator,
Rodebatque rotas maligna tellus:
Et plebs in mediis Latina campis
Horrebat mala navigationis.

At emphatice poetam viam commodiorem redditam Domitiani industria describentem audiamus:

At nunc quae solidum diem terebat,
Horarum via facta vix duarum.
Non tensae volucrum per astra pennae,
Nec velocius ibitis carinae.

Idem poeta Marcello scribens Silv. lib. IV. in Praefat. *Tertio viam Domitianam miratus sum, quae gravissimam arenarum moram exemit: cuius beneficio tu quoque maturius epistolam meam accipies, quam tibi in hoc libro a Neapoli scribo.* Xiphilinus eandem etiam a Domitiano lapidibus stratam narrat lib. XXVII. Domit. c. 12: Εν τούτο τὸ χρόνῳ ἡ ὁδος, ἀπο Σινοέσσης ἐς Ποτιόλους ἀγουσα λιθοις ἐστιορεστη: *Iisdem temporibus ea via, quae inter Sinuessam, et Puteolos, silicibus strata fuit.* Ea vero a Sinuessa incipiebat prope mare: hinc supra Vulturnum, Savonem, et Clanium fluvios extendebatur; inde per Liternum, hinc per lacus Lucrinum, et Avernum viatorem prius Cumas, et inde Puteolos perducebat. Ad XIV. a Sinuessa lapidem aderat supra Vulturnum pons nobilis ab eodem Domitiano erectus.

vel ab ipso restauratus, cuius adhucdum existunt rudera, cuiusque mentionem facit idem Statius ibidem:

Vulturnus levat ora, maximoque
Pontis Caesarei reclinis arcu,
Pandis talia faucibus redundat.

Ibidem fuit Vulturnum opidum, de quo plures memorant: nunc temporis locus hic innuitur *alla Civita, et Castell' a Mare di Volurno.* Cicero etiam facit mentionem lib. XV. epist. 23., et Antonini Odeporicum hoc modo:

SINUESSAM M . P . XLIII.
LITERNUM M. P . XXIV.
PUTEOLOS M . P . III .
NEAPOLIM M . P . X .

Ad II. lapidem huiusce viae Pratillius lib. II. c. 7 villam ponit nomine Petrinum, cuius meminit Horatius lib. I. ep. 5. Ex vetusto marmore prostante apud Vicum Pantanum accipimus, Antoninum Pium Imperatorem eandem restaurasse viam. Pratillius loco citato idem arbitratur ad Campanam pertinuisse viam, quam etiam Imperator ille silice munivit;

XVII.

IMP . CAES . ANTONINUS
PIUS . AUG . COS . III . P . P .
REFIC . CUR .

Haec via per XXXIII. M. P. ab Appia se dividens, ut diximus, extendebatur, parum distans a Massico monte, ubi nunc dictitatur *la Rocca di Montragone*: hinc Appia parum deflectens ad laevam per Casilinum, et postea Capuam ibat. A Massico monte via isthaec Domitiana initium sumebat: hinc merito Statius canit loco citato:

Illic Appia se dolet relinqui.

et idem saepe citatus poeta Marcello scribens Carm. 4 eiusd. libri ita liquido Appiae divisionem pingit cum Domitiana :

Curre per Euboicos, non segnis epistola, campos:
Hac ingressa vias , qua nobilis Appia crescit.
In latus, et molles solidus premit agger arenas.

Pratillius lib. II. c. 7 duo recitat marmora , quorum primum ad XVII. alterum ad XIX. pertinuit milliarium , et aliud affert , ex quo colligitur, M. Arrium, et M. Sextium Duumviros (quorum alter fuit Ædilis anno post Urbem conditam DLI.) hanc viam restaurasse.

Haud procul a Cumis, et ab eo loco , quem accolae vocitant *Arco Felice* , supersunt adhuc huiusce viae plura vestigia, nec eo loci solum, verum etiam in omni eiusdem cursu : alia viae pars semisepulta iacet sub vicinis lacubus. Ea extendebatur per Gauri montis radices , ut Statius testatur ibid.

. . . . . Et inde fractam
Gauro Massicus uvifer remittit.

Parum vero a Vulturno distabat triumphalis arcus in Domitiani honorem erectus , de quo loquitur Statius idem , at quo in loco , incertum adhuc est : crederem tamen haud dissitum ab hac fuisse via. Ita ipsum describit Papinius ibid.

Huius ianua , prosperumque limen
Arcus belligeri ducis trophoeis ,
Et totis Ligurum nitens metallis ,
Quantus nubila , qui coronat imbri.

Hunc memorat quoque Martialis lib. VIII. epigr. 65. Nos interim lectorem eruditum ad eundem remittimus

poetam, qui viam hanc amoenam, atque magnificam describit, quae posquam huc perveniebat, cum Neapolitana, et Nolana coniungebatur, de qua infra prodibit sermo.

Non longe a Domitiana via duo existunt lacus Lucrinus scilicet, et Avernus satis Romanorum aevo celebrati, et a scriptoribus saepissime memorati, sive pisces exquisitos, sive loci amoenitatem respicies.

Herculaneum iter fuit illud ipsum, quod quondam super Baiano extendebatur mari, quodque ab Hercule fuit apertum, et nomen ab ipso desumpsit, cum victor ab Hispania ad isthaec pervenit loca, Geryonis tyranni boves abducens. Symmachus huius facinoris mentionem facit lib. 1. epist. 1.

Via Herculanea.

Herculanea igitur via erat prope Baias, et Baulos haud procul a Lucrino, et mari (1), et extendebatur

(1) Supra diximus Herculaneam viam fuisse prope mare: hodiedum eiusdem vestigia adhuc sub undis iacent. Re sane vera cum mare tranquillum est, ad litoris Baiani latus via silicibus munita sub aquis adspicitur. Quonam modo hoc acciderit, inquirendum paulo nobis est. Fuisse quoddam tempus constat, in quo mare fuit depressum. Hoc phoenomenum dubio procul in tota Mediterranei maris superficie evenit, et praesertim super Neapolitano Cratere, Baianoque; quae res evidenter comprobatur. Et primum via isthaec Herculanea, quae sub undis restat, quonam modo silice sternenda erat, nisi tempus extitisse credamus, in quo veteres locum hunc nondum marinis aquis coopertum reperientes, viam hanc condendam Misenum usque cogitarint? Totum vero Baianum, Puteolanumque litus omnino mutatum, et mare fuit elevatum, et vicinas intra terras viam aperuit. Phoenomenum istud post Romani Imperii lapsum evenit, quandoquidem veterum fabricarum sub undis rudera quaquaversus visuntur. Re sane vera in mari, quod ad Novi Montis radices est, sub fluctibus quaedam columnae ex marmore supersunt, quas quondam ad Nympharum templum pertinuisse certum est. Apud portum vero Iulium Romanorum aedificiorum reliquiae perplures sunt; Apud Capreas insuper prope litus Tiberii Caesaris villarum adhuc visuntur ruinae, quae sub undis

usque. Ea vero utpote satis vetustate senescens erat adeo excisa temporum iniuria, et vicini maris casibus, ut Romanorum vigente fortuna vix exstiterit. Tullius contra Rullum num. 14 de ea sermonem sic instituit: *Accedet eo mons Gaurus, accedent salicta ad Minturnas: adiungetur etiam illa via vendibilis Herculanea multarum deliciarum, et multae pecuniae.* Ea verba *vendibilis, et magnae pecuniae* a Cicerone memorata de locatione sunt intelligenda, et piscatione, quae in hoc toto maris tractu fiebant, ubi pisces exquisiti semper piscabantur, et praesertim Baiani maris, et Lucrini lacus ostrea. Haec vero via satis amoena esse debebat, ut ex citato colligitur textu. Sunt qui scribunt ad Herculaneum

---

prostant. Rursus vero credendum est, olim tempus extitisse, in quo mare ipsum fuit satis elevatum, quam nunc est. Reipsa Serapidis templum, quod Puteolis anno MDCCL. fuit ruderatum, olim sub undis fuit. Columnae tres, quae adhuc extant, marinis pisciculis perforatae nunc videntur, quos olim in hisce marmoribus nidificasse certum est. Adhaec ad Novi Montis radices etiam vetustae adsunt Romanorum fabricae, quae fortasse ad Iulium portum pertinuerunt, sub quarum superficie ad altitudinem usque quinque, vel sex pedum supra praesentis maris altitudinem ipsam adspectantur conchylia, et marinorum corporum spolia. Horum vero testaceorum plura suas sedes effecerunt in tofis, et murorum calce. Doctissimus Winckelmannus, Lettre sur la decouverte d'Herculanum, pag. 112 hoc phoenomenum non solum in toto Mediterraneo mari evenisse probat, verum etiam aliis in locis, ut mari Hollandiae, ubi quondam etiam fuit valde elevatum.

Totum vero litus, quod a Mivervae incipit promontorio usque ad Misenum, magnis vicibus subiectum fuit. Campanum maxime solum subterraneis ignibus fuit eversum. Ex Strabone lib. V. Geogr. compertum habemus, Herculaneum supra promontorium fuisse aedificatum, quae urbs portum a ventis tutum habebat. Quin imo Pompeios portum etiam habuisse scimus; qui commune erat navale Nolae, et Nuceriae Sarno amne interfluente: et Neapolim tandem portum quoque habuisse interiorem, quam nunc est, tradunt historici. En igitur quot rerum vicibus loca isthaec usque modo memorata subiecta fuerint.

usque fuisse porrectam; at hoc falsum, cum via isthaec, de qua loquimur, a Baiis ad Misenum perveniebat. Alia exstitit Herculanea via, quae a Neapoli ad Herculaneum viatorem ducebat, quae a Nolana fortasse porta incipiebat; de hac inferius dicemus.

Fama vero est, Herculem hanc viam aperuisse VIII· stadiorum longitudine, ut scribit Strabo lib. V. Geogr. et tanta latitudine, quantum currus orbita occupare posset.. Hoc opus Hercule dignum laudibus commendat Propertius lib. III. Eleg. 17. Strabo loco citato eandem a M. Agrippa Augusti genero lapidibus munitam fuisse scribit, cum portum Iulium construxit.

Gesualdius, Osserv. sulla Via Appia, pag. 457, et seqq. praeter descriptam Herculaneam prope Baias, aliam eodem nomine extitisse prope Caietam prodit. Hinc probat citatum ante Tullii textum de Herculanea via aliter intelligendum; cum ipse Minturnarum mentionem facit, ostendit eandem Herculaneam esse debere omnino ab illa differentem. Haec igitur iuxta Gesualdium, etiam Herculanea dicta incipiebat a laeva Appiae parte, non longe a loco qui dicitur *Ponte di S. Croce*, viatorem ad urbem Ausoniam ducebat, et nunc in eum locum, qui adpellatur *Terra delle Fratte*, et hinc ad S. Germanum, ubi cum Latina coniungebatur via. Iuxta ipsum Gesualdium dicta fuit Herculanea ab Herculis templo, quod scilicet exsurgebat in urbe Ausonia: huiusce templi extant duae ex marmore bases, quae nunc videntur in Ecclesia Capitulari Terrae *delle Fratte*, in quarum una basi legitur adhuc inscriptio ab eodem auctore citata. Extat vetustus lapis apud Cl. Venutum, Scoperta d' Ercolano, Roma 1748 pag. 16 in quo eiusdem Fabii Maximi occurrit mentio, qui Herculaneam viam motibus terrae conlapsam restituit. Quo tempore id acciderit, nulla extat memoria: at utrum haec, an alia fuerit Herculanea via ab eodem Fabio Maximo restaurata, incertum procul dubio est.

Nunc de alia via parum cognita verba faciemus, eaque Vicana fuit vocata, quae a Domitiana procul distabat. Haec igitur Vicana dicebatur, quippe quae a Vico, vulgo *Pantano*, et a Literno aberat. Constat eandem a Capua initium sumpsisse, et per Vulturnum transisse. Nullus alius praeter Pellegrinium, Discorso II. pag. 192 eandem belle descripsit: ea iuxta ipsum a Cumis, ubi alius erat ramus, describitur; en eius verba: *Parla di questa via Vicana una comun fama, che n' è fra le genti del paese, e ne fan molto più certo argomento alcuni suoi vestigi, che se ne veggono per quei luoghi, per i quali apparisce, ch' ella uscita da Cuma, e sempre più, e più verso settentrione allontanandosi dal mare, lasciava a sinistra il suddetto lago, conducendo a quella parte della riva del fiume Volturno, in cui ora giace il nostro casale chiamato Arnone, dal qual luogo, poi di là del medesimo fiume, dove è un altro nostro casale, che si chiama Cancello, s' incontrava nell' Appia; che veniva da Sinuessa in Capua: nè saprei giudicar, se nel luogo notato nell' Itinerario del Peutingero con questo nome ad Octavum, o vero in quell' altro detto ad Nonum, de' quali ragionerò, dove sarà più opportuno.* De hac via clarum extat monumentum in Chronico Monasterii S. Vincentii ad Vulturnum elucubrato ab anonymo Cassinensi; et apud Ioannem Diaconum, qui vixit aevo Paschalis II. Pontificis Maximi. Hic affert lib. II. donationem ipsi Monasterio a Gisulfo Beneventano Duce factam, in qua inter alia, haec extant verba de Vicana via: *Via publica, quae dicitur Vicana, et pergit ad Cumas.* Haec ad Capuam veniebat. Pratillius lib. III. c. 3 scribit prope vicos Savignanum, et S. Tammarum videri adhuc eiusdem plura vestigia, quo loco ait, adservari etiam nonnulla sepulchreta, aeque ruinosa, et plura columnarum, et statuarum, lapidumque frusta per agros reperta. Eiusdem longitudo a Ca-

Via Vicana.

*

pua ad Cumas erat XXVI. circiter M. P. in duos se dividens ramos.

Via Campana. Ab ista haud procul aberat Campana via. Iam supra diximus, Domitianam Puteolos pervenire iuxta Tyrrheni maris litus. Eo loci Domitiana in Campanam pergebat viam non amplius, quam paucos passus usque ad eum locum, ubi adsurgit SS. Virginis Mariae ab Angelo salutatae aedes a Petro Toletano condita post Novi Montis eruptionem. Hinc Domitiana recte per Gaurum ibat montem, et Campana per locum, quem incolae appellant *S. Vito* qui distat III. a Puteolis milliaria. Campana vero via initium sumebat a porta Campana, quae parum distat ab Amphitheatro, quod nunc restat prope S. Iacobi Apostoli Ecclesiam. Dicta fuit Campana (1), quod a Puteolis Capuam viatorem perduceret, eaque dictitata fuit etiam Consularis, quippe quae Reipublicae aevo fuit aperta, at quando, incertum est. Eiusdem longitudo a Puteolis Capuam usque XX. circiter M. P. et a Capua ad Cumas XX. quoque: quandoquidem ea cum ad campos perveniebat Leborios, in duos dividebatur ramos, quorum alter Cumas, alter Puteolos ibat.

Ex vetusta milliaria columna XIII. indicata nume-

---

(1) Haec non aliam ob causam Campana fuit appellata, nisi quod Capuam pergeret, nomine ab eo desumpto. Haud quemvis fallit, apud antiquos usuvenisse magna itinera a Romanis aperta vel Reipublicae, vel Caesarum aevo, nomen desumpsisse ab urbibus, ad quas pergebant, vel ab auctoribus, a quibus vel apertae, vel silice constratae fuerunt. Hinc primum certissimum est, Campanam a Capua nomen sumpsisse, Egnatiam ab urbe ad quam eundum erat, Tiburtinam a Tibure; Atellanam ab Atellis. Constat autem fuisse alias vias quae ab auctoribus nomen acceperunt, qui eas vel suis aperuerunt impensis, vel silicibus muniverunt, quo tempore Reipublicae praeerant, ut Appia, Flaminia, Aurelia, aliaeque quae ab earum auctoribus nomen mutuatae sunt.

ro, et apud Aversam adhuc extante, Campanam viam Senatus impensis silicibus stratam fuisse liquet:

XIII.

SENATUS . POPULUSQUE . ROMANUS .

Haec vero via in duos, ut diximus, seiungebatur ramos, qui postea unum efficiebant. Primus a Puteolis incipiebat Capuam pergens: alter a Cumis parum distans a Domitiana. Ramus hic a Cumis postquam plura perrexerat milliaria, cum alio coniungebatur unum efficiens Capuam usque.

Via vero isthaec satis celebrata erat Romana vigente fortuna. Plinius Hist. Natur. lib. XVIII. c. 2 de campis Leboriis sermonem instituens, de Campana sic scribit: *Finiuntur ab utroque latere Consulari, quae a Puteolis, et quae a Cumis, Capuam ducit.* Suetonius narrat, Augusto in eius c. 94, dum ad IV. Campanae viae lapidem esset, aquilam panem ex eius manibus eripuisse; *Ad IV. lapidem Campanae viae in nemore prandenti, ex improviso aquila panem ei e manu rapuit, et cum altissime volasset, rursus ex improviso leniter delapsa reddidit.* Ad hanc rem Patavinus auctor Tarquinio Prisco idem accidisse prodit, cum primum Romam venit: aquila ex eius capite pileum abstulit, quasi futurae ipsius regiae dignitatis omen nuntians, lib. I. c. 7.

Campanae viae cursus hic erat: a Puteolis incipiebat a porta Campana prope Amphitheatrum, ut innuimus: hinc per campos Leborios pergebat, ubi hodiedum adsurgunt pagi *Maranus*, et *Quartus* parum ab Aversa urbe distantes. Inde per occidentale latus *Iuliani* vici recta ibat, et haud procul ab alio *Melito* dicto. Prostat adhuc mutilum marmor a Pratillio allatum lib. II. c. 8, ex quo Imperatorem Antoninum Pium hanc suo tempore Campanam viam restaurasse colligitur.

Ubi nunc adsurgit S. Laurentii aedes extra Aversam VII. aderat milliarium Campanae viae, a quo loco ad Capuam usque VII. M. P. supererant. Ad hanc rem probandam huiusce Ecclesiae extat privilegium, in quo sic legitur: *Ecclesia S. Laurentii ad Septimum.* Haud longe ab ipsa Aversa per eandem viam, qua Capuam eundum est, pons supra Clanium adhuc est, quem *Pontem a Silice* appellant accolae, cum per eam partem via pergeret Campana, quae silicibus strata erat instar Appiae, quo loci nunc etiam supersunt lapides.

Probabile est, D. Paulum per hanc viam, vel saltem per Domitianam iter instituisse, cum e Iudaea Romam advenit. Is e navi egrediens Puteolos venit, ubi septem mansit dies a fratribus benigne exceptus. Per hanc inde Romam fuit profectus. In Actibus Apostolorum c. 28 v. 13 Fori Appii, et Trium Tabernarum occurrit mentio. Tullius saepe easdem memorat Attico scribens lib. II. epist. 10, et lib. I. ep. 12.

Antequam ad Puteolanam veniamus viam, sepulchra breviter, quae iuxta eandem erant viam, describemus. Romani mortuos extra urbem sepeliebant, lege a Graecis accepta. Hinc in XII. Tabularum fragmentis occurrit apud Ciceronem De legibus lib. II. c. 23:

HOMINEM . MORTUUM . INTRA . URBEM . NEVE . SEPELLITO . NEVE . URITO .

Lex isthaec apud Romanos adeo erat vetusta, ut paulo post urbis exordia fuerit peracta. Re sane vera Numa Pompilius iuxta Plinii auctoritatem Hist. Natur. lib. XIII. c. 13 in monte Ianiculo fuit tumulatus, qui eo tempore erat extra pomoerium. Lex eadem ab iisdem sanctissime fuit servata toto tempore, quo Romanorum viguit Imperium, eaque ad ultimum ipsius lapsum extitit. At quamvis eadem recte servata, tamen Hadriani imperatoris aevo paululum erat mutata. Hinc ipse illos, qui intra urbem mortuos humabant, pecunia multavit:

eaqua fiscum donavit, ut scribit Capitolinus in eius Vita. Imperator Antoninus mortuos intra urbem sepeliri vetuit lex lata etiam ab Imperatoribus Diocletiano, et Maximiano, ne quisquam in urbe sepeliretur: hinc legitur: *Mortuorum reliquias, ne sanctum mancipiorum ius polluatur, intra civitatem condi, iampridem vetitum est.* Kirckmannus De Funer. Rom. lib. XIII. c. 13 haud obstante antiquissima lege, nihilominus aliquando Romanos suos mortuos intra urbem tumulasse scribit; hoc nonnisi viris nobilissimis, vel de patria optime meritis concessum fuit.

Romani igitur nullum intra urbem (1) condebant, sed extra: ea sepuehra nonnisi supra vias publicas aedificanda apud ipsos in more fuit positum. Hinc scimus

---

(1) Supra diximus Romanos apud usuvenisse, neminem intra urbem sepeliri, sed extra. Hinc mortuorum cadavera humabant aut iuxta publicas vias, aut in agris apertis extra opida. Praeter tot sepulchra, quae ubique terrarum restant, Neapoli, ut Graeca urbe hic etiam mos fuit servatus. Extant adhuc in Virginum suburbio, apud S. Mariam ad Vitam, S. Mariam ad Sanitatem, et apud vicina loca sepulchreta identidem reperta. Celebre est Aristonis monumentum Graeci pueruli repertum anno MDCCXC. sub aedibus Congregationis PP. Missionis S. Vincentii a Paulo. Haud parum vero est, nempe anno MDCCCX. mense Sexstili cum Graecum, et Romanum simul sepulchretum fuit eruderatum eo loco, quo extant PP. Theresianorum horti prope Regium Museum Borbonium. Hoc sepulchretum antiquissimum existimatur, et nunc temporis illud sub terra restat, dum olim ad viae planum esse debebat: eructatae vulcanicae materiae a Vesuvio fortasse loci faciem heic verterunt, illamque partem penitus oppleverunt. Hoc sepulchretum prout patet, ad Graecos, et ad Romanos pertinuit, ut ex lapidibus, et nummis in ore mortuorum repertis colligitur. Cl. Iustinianus in libro quem elucubravit Italico sermone, Memorie sopra i Sepolcri trovati nell' anno 1810 eruditissime hanc materiam tractavit. Ex his ergo clare intelligitur, apud antiquos usuvenisse, mortuos extra urbes sepelire, eosque iuxta vias tumulasse. Hoc sepulchretum iuxta viam Puteolanam extitisse probat idem Iustinianus.

Appiam, Flaminiam, et Campanam ipsam, de qua heic sermo, fuisse olim horum sepulchrorum plenam. Huiusce rei tot adhuc monumenta praesertim supra Campanam extantia fidem testantur. Duae urbes nobiles Capua, et Puteoli hanc adeo locupletarunt viam, ut plura etiam integra advenientium admiratione extantia in eo praesertim loco, qui dicitur S. *Vitus*, qui locus a Puteolis tria circiter distat milliaria. Ea sepulchra hodiedum ab incolis *Columbaria* dicuntur. Inter alia duo primum occupant locum, quae describuntur a P. Paulo in Descriptione Puteol. et a Cl. Ancora, Guida di Pozzuoli c. 3. Horum unum duos habet ordines, cuius interior pars adeo recte servatur, ut adhuc plura anaglyptica supersint opera. Restant quoque loculi ad ollas cinerarias excipiendas. Identidem inscriptiones eruderatae fuerunt, praesertim apud pagos Maranum, et Quartum, quas recitat Cl. Iustinianus, Dizion. del Regno, artic. *Marano, e Quarto*. In loco vero, quem accolae dictitant *a Campana* in hortis PP. Chartusianorum olim inscriptio fuit reperta, quam affert Antoninius Lucan. Illustr. part. II. disc. XI. Non solum vero via isthaec, sed plures aliae etiam sepulchretis abundabant: tot vetera monumenta adhuc extantia id testantur. Via Salaria, Flaminia, et Latina sepulchris passim exornabantur. In Appia etiam innumera occurrebant sepulchra, de quibus Pratillium videsis, qui in toto opere tot eiusmodi affert monumenta. In hac ipsa via Viri clarissimi praesertim sepeliebantur. Cornelius Nepos Pomponium Atticum V. ab urbe lapide iuxta viam Appiam in monumento (1) Q. Caecilii avunculi sui fuisse sepultum narrat in eius Vita c. 22. In

(1) Quid sibi velit *monumentum*, explicat Varro lib. V. de L. L. c. 6. sic scribens: *Monumenta eo quod praetereuntes admonerent, se fuisse, et illos esse mortales.* Et S. Isidorus sic etiam prodit. lib. XIV. c. II. *Eo quod mentem moneant ad defuncti memoriam.*

eadem via fuisse etiam humatum Imperatorem Severum prodit Lampridius, in eius Vita; ibique Gallienum scribit Aurelius Victor in eius Vita.

Apud Christianos etiam suos mortuos iuxta publicas vias condendos in more fuit positum. Apud viam Nomentanam supersunt adhuc Martyrum supulchra, quae *Coemeteria* ab iisdem salutata fuere. At quo tempore Christiani SS. MM. corpora publicas iuxta vias tumularint, utrum persecutionum tempore, an postea, incertum quidem est. Vide Kirckmannum de, Funer. Rom. qui statis belle hanc elucubravit materiam. Hactenus de Campana via; nunc ad Puteolanam veniamus.

Via Puteolana, vel Neapolitana.

Puteolana via ad Neapolim usque post tot saecula advenientium admiratione integra quasi manet. Prope Puteolos, quae urbs paululum ab vetusta distat, quae montis in supercilio quondam erat aedificata, adspiciuntur adhuc praegrandes silices Appiae instar, qui viam sternebant. Hinc per Vulcani Forum, sive Sulphurariam viator adscendebat, quo in loco pars integra restat. Haud procul ab S. Iacobi Ecclesia piscina maxima adhuc visitur, quae ad quemnam pertinuerit, incertum: extat etiam eo loco aquaeductus pars, qui aquam huc fortasse inferebat. Puteolana vero, vel Neapolitana via per S Ianuarii aedem perveniebat, ubi pars alia superest: iuxta quam Ecclesiam visuntur adhuc plura sepulchreta, quae ad eandem pertinuerunt viam: horum pars integra manet picturis exornata cum loculis ad cineres reponendos. Certum vero est, alia nunc infossa manere, quae terrae aggestionibus, cineribus, et lapidibus Vulcani Fori replentur. Ita postquam via isthaec ad hunc pervenerat locum, per Leucogaeos colles descendere incipiebat: ibi videtur integra, et satis adscensu difficilis propter montem. Quo impendentis montis altitudini obviam iretur, pontes passim erigendos curatum est. Extant adhuc illorum ruinae: unus vetustate satis collabens superest, ubi adsurgunt horti Spinelliani: hunc pontem accolae appellant *Chirchiello*, seu *Aniani*. Alius magnificientior est ille, qui

nunc ad Aniani lacus adsurgit latus, cuius supersunt tres arcus opere lateritio; superior, et inferior pars vulcanicis lapidibus est aedificata. Supra hunc pontem via pergebat Puteolana. Ita ex Leucogaeis descendens collibus per dexterum latus Olibani montis, *Monte Spina* in Aniani lacus vallem perveniebat, eiusdem partem abradens.

Haec via insuper Aniani lacus dexterum latus (1) traiiciebat, recta Neapolim pergens per vicinorum montium, atque vallium radices. Eo loco extat integra Puteolana via, quamvis aggestionibus oppleta ob magnas temporum, inundationum, motuum terrarum, et Barbarorum vices. Ita per hortos ibat, qui nunc vulgo audiuntur *de' Signori Dentice-Accadia*, quique parum distant a crypta Neapolitana (2). Heic Puteolanae viae

---

(1) Pratillius Via Appia lib. II. c. 7 hanc viam asserit (statim ac a Puteolis pergebat) per laevum Aniani lacus latus, per montes Astrunos, vicinosque colles iter arripuisse. Quod quidem falsum omnino est, quoniam satis apparet, eandem per eam ipsam partem (ut diximus) advenisse. Sic iter longum satis fuisset, et grave, et viatores nunc adscendere, et nunc descendere vicinos per montes saepe debuissent. Carlettus, Regione Brugiata, pag. 18 aliique patrii scriptores in eandem Pratillii iverunt sententiam.

(2) Seneca Epist. LVII. viam describens a Baiis Neapolim, se terrestre potius iter instituisse narrat, ne mare navigaret procellosum: hinc ipse ne viam hanc faceret, per Neapolitanam cryptam voluit potius ire; at eandem coenosam, et molestam reperit. Is haud scribit Puteolanam viam fuisse coenosam, sed cryptam, per quam perrexit, quae utpote suo aevo paucis abhinc annis erat aperta, hinc viatoribus satis erat gravis, quippe quae satis erat gravis et tenebricosa. At mihi persuadere haud possum, qua ratione Seneca potius viam incommodam voluit facere, quam alteram Puteolanam amoenam, eamque satis commodam reliquit, urbi viciniorem. Crediderim fortasse, ipsum hac parte iter instituisse fortasse ob curiositatis causam, vel ob aliam nobis incognitam.

nihil alind superest, quam vix vestigia, et praegrandes silices hac illac disiecti per agros. Iidem fortasse ad hanc sternendam ex Vesuvianis (1) eruptionibus eruti fuere, quibus Romani saepissime utebantur, ut videri potest ex vetustarum viarum vestigiis, quae adhuc extant in Campania. Eo loco, de quo heic quaestio, via vetusta (1) integra manet, ut ante diximus.

---

(1) Quaestio magna inter eruditos viros est, ut decernatur quonam ex loco Romani eiusmodi lapides eruerint ad vias publicas muniendas. Procopius lib. I. c. 14 de bello Goth. de Appia sermonem instituens, quibus terris eosdem repertos haud dicit, cum vicini agri nullos huiusmodi silices ferant. Idem auctor Appium credit eo tempore, quo Appiam lapide stravit, eosdem longinquis e terris convectasse. Pauvinius vero de Republ. Roman. lib. I. illos duobus montibus desumptos esse ait: horum alterum extitisse existimat prope Sinuessam, qui Massicus est, alterum Neapolim inter, et Puteolos. At mons Massicus fert potius lapides in calcem redactos, qui haud tam duri sunt instar Appiae. Quoad vero Vulcani Forum apud Puteolos dicendum, idem verum Vulcanum esse Vesuvii instar. Hanc igitur ob rationem existimandum, antiquos hisce silicibus usos fuisse ad vias sternendas. Pratillius putat hos desumptos a Vesuvio, et Latii montibus. Breisilakius vero, Topogr. pag. 74 eosdem ex Suessanis montibus collectos arbitratur, idque probat evidenter, atque physicis experimentis. Hinc concludendum potius cum eodem, Appium Claudium, cum viam hanc constravit, ex hisce Suessanis montibus lapides sumpsisse. Aliae vero viae, uti Consularis, et Puteolana stratae fortasse fuerunt vicinae Sulphurariae silicibus.

(1) Via isthaec vetusta extabat adhuc circa annum MDLXVIII. sed tot saeculis vetustate labefactata, et inospita praesertim ob latrones, qui viatores saepe vexabant. Hanc Neapolim cum advenisset Parafanus Ribera Regnum Neapolitanum administrans pro Philippo II. hanc viam interclusit, quo aliam novam aperiret maritimam, quae ad Balneolanam regionem perducit. Haec tum fuit appellata via *Nova*, aut *Rivera*. Hinc monumentum erexit ad huiusce viae latus, ut adhuc legere est in eo loco, qui appellatur *l' Epitaffio* iuxta SS. Martyrum Agricolae, et Vitalis aedem extra cryptam Neapolitanam:

*

Quantum vero istahec fuerit lata, haud observatum usque modo fuit, cum terrae aggestionibus est oppleta, quamvis per agros identidem adspicitur. Probabile est, eandem satis commodam fuisse, non ut Appiam viarum reginam, sed latam eo modo, ut duobus plaustris adverse venientibus iter praebuerit. Ex eiusdem ruinis, quae supersunt in loco, qui dicitur *Terracinae* fundus super Aniani viam, et in alio, cui nomen *il fosso di S. Stefano* super Pausilypanum collem, aliquo modo arguendum videtur, eandem fuisse satis commodam, et latam XXV, XXVI. palmos Neapolitanos.

In iisdem hortis, qui dicuntur *Dentice Accadia*, extat antiqua columna milliaria in eiusdem viae ruinis multis abhinc annis reperta V. milliario signata, septem palmis Neapolitanis alta supra stylobatem sita. Inscriptio isthaec legitur:

PHILIPPO II. REGNANTE
PARAFANUS RIBERA ALCALAE DUX PROREX
QUI VIAS FECIT A NEAPOLI AD BRUTIOS AMPLISSIMAS
HANC QUOQUE VIAM CLIVIS ANTEA DIFFICILEM
ARCTAM INTERRUPTAM CUM
ITER EIUS AD MARE DIREXISSET VASTAQUE
SCOPULORUM
IMMANITATE CONSTRATA NOVAM APERUISSET
PUTEOLOS
MULTO BREVIOREM PERPETUAM ILLUSTRAVIT ATQUE
LATAM PERDUXIT ANNO MDLXVIII.

Verba illa *clivis antea difficilem* satis indicant, hanc viam quibusdam in locis fuisse satis asperam: re sane vera putamus, cum iter a Puteolis Neapolim esset instituendum, adscendendum esse Vulcani Forum, quamvis commodos haberet pontes. Alius difficilis clivus erat Pausilypanus: hinc Neapolim per locum, quem dicimus *Infrascata* descensus magnus erat. Ea vero nova via *Ribera* brevior est aperta, cum vetusta hac recenti longior quidem esset. Hinc mirum non est, si in Antonini Itinerario a Neapoli ad Puteolos X. M. P. adnumerantur, cum hodie recens via multo brevior sit.

V.

IMP . CAESAR . DIVI
NERVA . F . NERVAE
TRAIANUS . AUG . . . . .
GERMANICUS . TRI . . . . .
POTESTATE . VI . IMP . II .
COS . IIII . PATER . PATRIAE
INCHOATAM . A . DIVO . NERVA
PATRE . SUO . PERAGENDAM . CURAVIT .

Ad rem aliam a Capacio lib. II. 2. c. 5 Hist. Neap. recitatam afferemus huic similem, quam olim in Antiniana villa, et prope Ecclesiam S. Mariae ad Liberam eruderatam VIII. milliario signatam fuisse scribit: eadem etiam legitur apud Pratillium lib. II. c. 5 hoc modo:

VIII.

IMP . CAES .
DIVI . NERVAE . FIL .
NERVA . TRAIANUS
AUG . GERM . PONT . MAX .
TRIB . POT . VI . IMP . II . COS . III .
PATER . PATRIAE
INCHOATAM . A . DIVO . NERVA
PATRE . SUO . PERFICIENDAM . CURAVIT .

Iidem auctores loco citato mutilum afferunt marmor repertum anno MDCVI. iuxta viam Puteolanam, et ad Campanam pertinens. Ex alio lapide apud Gruterum pag. 157, et apud Pratillium lib. II. c. 2 non modo Traianum, verum etiam alios Imperatores, ut Lucium Septimium Severum, M. Aurelium, Antoninum, et Caracallam hanc, aliasque vicinas vias restaurasse accipimus.

Idem vero Pratillius lib. cit. c. 7 aliam columnam

vidisse testatur super Antinianum collem, et ad eandem viam pertinentem milliario signatam. VII. Miror tamen Capacium ibid. patriarum rerum diligentem investigatorem scripsisse, viam, de qua heic sermo, Appiam appellatam fuisse, quod quidem omnino falsum est, cum numquam ea per Antinianum transierit collem, cum tantum eiusdem ramus esset. Ex allatis lapidibus huic viae (a Puteolis Neapolim usque) *Traianae* nomen donandum arguitur. Nos interim ipsam a Sinnessa ad Puteolos *Domitianam* appellavimus, ut ex plurium auctorum testimoniis, et praesertim Statio (ut ante diximus) probatur. A Puteolis vero Neapolim usque non aliud nomen tribuendum videtur, quam *Traianam viam*. Quamvis enim nullum ad hoc probandum extet monumentum, tamen ex recitatis inscriptionibus recte colligere id possumus. Ex verbis *peragendam curavit*, arguitur, Nervam, et Traianum eandem lapide munivisse, quam fortasse post tot saecula collabefactatam restituerunt. Pellegrinius Disc. II. num. II. et Falconius Neapolitanus Vita S. Ianuarii, ut alios praeteream, evidenter hanc viam *Traianam* appellant. Compertum vero est, ut narrat Dio Cassius lib. XXV. Imperatorem Traianum publica restaurasse opera, praesertim quosdam portus atque vias: hinc putandum; ipsam vetustate senescentem ab eodem restauratam. Praeter Dionem adest Galeni auctoritas, qui floruit ipso Traiano imperitante. Hic narrat de Meth. Med. lib. IX. c. 8 ipsum plures silice stravisse vias, quae pluribus abhinc annis pessum ibant. Quis ergo post tot scriptorum testimonia negare ausit, Traianum Puteolanam lapidibus munivisse viam, quae eo tempore fortasse *Traiana* fuit salutata!

Haec postea collem Antinianum pergebat per S. Stephani aediculam, ubi supersunt plura vestigia. Hinc ad collis planum perveniebat, et inde per Antinianam villam, ut videre est ex millenis silicibus passim per agros dispersis; inde per Ecclesiam S. Mariae ad Liberam, et hinc per S. Ianuarii *ad Vomerem*, ut dicitant. Eo lo-

co identidem plura vetusta monumenta erudcrata fuere, praecipue magnificorum aedificiorum ruinae, quae olim Romani rusticationis causa excitarunt. Probabile enim est, eosdem super hoc amoenissimo colle, qui Neapolitanum prospectat Craterem, Capreas insulam, et Apenninorum catenam cum Vesuvio, domos villasque possedisse. Pauci vero abhinc annis repertae fuere statuae inter aedificiorum rudera: praeter alia Graecus dux, qui nunc prostat in amoenissimis hortis Principis Carafae. Restat etiam iuxta eandem viam antiquae fabricae pars opere tessellato.

Celebris est S. Ianuarii *ad Vomerem* Ecclesia ob eiusdem B. Martiris memoriam, cui erecta fuit ob aliquod speciale beneficium, quod Neapolitani olim a Deo O. M. ob ipsius S. Martyris intercessionem recepere, vel ut alii narrant, ob eiusdem longum iter, quod a Nola Puteolos ante Praesidis currum instituit. Re sane vera Acta Vaticana a Cl. Mazochio allata Vindic. Repet. S. Ianuar. ipsum per hanc viam transisse produnt: *Tunc Timotheus Praeses ira repletus S. Ianuarium Episcopum una cum Festo Diacono, et Desiderio Lectore ferro vinctos iussit ante currum suum protrahi* (a Nola nempe urbe) *in civitatem Puteolanam.* Acta vero Bononiensia, et auctores omnes, qui de S. Ianuario egerunt, eundem S. Martyrem per hanc viam ante Praesidis currum catenis tractum transisse historiae prodidere. Inter alios Ioannes Diaconus id etiam hoc modo confirmat: *Tunc Consul nimio succensus furore, praecepit illos ante currum suum catenis innexos usque Puteolanam potrahi urbem.* Ex laudatorum Actorum, et Ioannis Diaconi verbis recte intelligitur, Proconsulem Timotheum, quo Nola Puteolos adveniret, per hanc viam transire necessario debuisse, quoniam nulla alia praeter illam aderat commodior, et rotabilis, ut ex ipsius adhuc ruinis, quae restant, videri cuique licet. Ea vero via satis celebris fuit ob assiduum currnum transitum, et illorum qui pedestri ibant itinere, redibantque in vicinas urbes.

Acta Graeca S. Ianuarii ab Emmanuele exarata, quae leguntur apud Carminium Falconium in Vita S. Ianuar. produnt, cum Timotheus Campaniae Consularis a Nola Puteolos advenit, ipsum S. Martyrem catenis vinctum, et Socios ante currum suum duxisse, et eundem Proconsulem haud eandem fecisse viam, sed Acerrarum, et Atellae alteram, ita ut per hanc transiens, per illam venerit, quae Campana, vel Consularis vocabatur, quo Puteolos perveniret. Ita hoc iter instituens, satis a recta deflectere debuit via, quod haud existimandum. At potius Latinis Actis, atque illis, quae recitat Mazochius, a nobis credendum, quae quamvis haud huius faciant mentionem, videtur tamen Proconsulem hac perrexisse, quam potius per alteram ab Emmanuele descriptam. Idem autem auctor haud verum esse ait, Psoconsulem Timotheum Neapolim transisse, cum haec urbs libera, et Romanis foederata esset, at nos putamus potius eo tempore eandem Romae subiectam esse, ut aliae Graiorum urbes erant.

Antequam alio progrediamur, lectorem advertere licet, huius viae mentionem facere Donatum in vita Virgilii; describens enim locum, ubi Maro fuit tumulatus, sic ait: *Translata igitur iussu Augusti eius ossa, prout statuerat, Neapolim fuere: sepultaque via Puteolana intra secundum lapidem.*

Clarissimus Mazochius De Eccles. Neap. pag. 215 hanc viam ita describit: *Iuxta viam veterem occurrerit, quae Puteolos ducebat in collem Antinianum, et inde Neapolim: quam viam Camillus Pellegrinius non uno loco describit, ut inter Leucogaeos colles, interque thermas S. Germani, et vicinum lacum Agnanum decurrerit; quae vetus via hodiedum a nonnullis cryptae vitandae, compendiique faciundi stadio teritur.* Pellegrinius a Mazochio nunc citatus Disc. II. paragr. XI. eandem autumat Appiam fuisse appellatam, eamque ita describit: *La via che da Pozzuoli portava in Napoli, fu ristorata da Nerva, e da Trajano, i cui*

vestigi dimostrano, ch' essa conduceva pel fianco del Foro Volcano, oggi appellato Solfataja, e pel fianco similmente del lago Agnano, e per quel colle, il quale perciocchè giace incontro al medesimo lago, chiamasi Antignano. Fu questa creduta esser l' Appia, il qual nome a quella via non può convenire. Se pure un tal nome non vorremo concederle nella guisa, che fu poi chiamata Appia ogni antica via lastricata di selci, come altrove ho dimostrato. Ben deve quel colle per più vera, e nobil cagione molto avventuroso, avendovi fatta dimora S. Gennaro Vescovo, e Martire Beneventano, allora che di Nola in Pozzuoli fu portato a morire, e poi dopo alcun tempo fu il suo corpo riportato in Napoli.

Paulo ante diximus, hanc viam ex S. Maria ad Liberam per Antinianum, et S. Ianuarium *ad Vomerem* perrexisse. Ex eo loco Neapolim descendebat per viam hodiernam, cui nomen *Infrascata* pone Ecclesiam *S. Mariae alla Cesarea* usque ad *S. Petrum ad Majellam.* Verum dicendum eandem viam haud iuxta S. Ianuarium *ad Vomerem* transisse, sed haud procul. Hoc probari nullo alio modo potest, nisi quod eo loco nulli supersint silices prope ipsum S. Ianuarium; iidem supersunt prope aediculam, quam vocamus *del Romito al Vomero*: eandem hoc loco describit his verbis Falconius, Vita di S. Gennaro lib. V. c. 2: *Usciti d' Antignano, e tirando dritto per la via vecchia, si giunge al luogo detto il Vomero, onde passando anche dritto alcune case, s' incontra un portone di case, le quali non essendovi allora, per quindi dritto scorreva, e cominciava a calare per la collina verso Napoli: sempre un tiro di schioppo da quella, che oggi si pratica, detta dall' Infrascata. Per mezzo di queste masserie sempre s' incontrano lastre. Finalmente dietro la Chiesa della Cesarea, di quà del giardino de' Signori di Castrioti di Montemiletto, se ne veggono per terra ancora, e per le mura dietro il*

monistero di Gesù, e Maria. Quì v' era un ponte detto Ponte Curvo (1) *, oggi il volgo vi chiama Ponte-Cuorvo, come quello ancora per la via vecchia di Roma per Ferentino. Calando di quì dritto fino a S. Antonio di Padova detto S. Antoniello* (2) *sempre con questi vestigii, avanti detta Chiesa, se ne veggono due file ficcate in terra per traverso. Quì era il piano degli orti della città; laonde andava a dar là, ove quindi si disse Seggio di Nido avanti dove era la porta detta Puteolana.*

Iustianianus, Sepolcreto Napol. c. 3 paulum recedit ab eeiusdem Falconii sententia, aitque eandem viam ab hac descripta paululum abesse: hinc non per pontem, qui dicitur *Curvus*, Neapolim pervenisse, sed ab Ecclesia S. *Mariae alla Cesarea* recta descendere per hodiernam viam iuxta Regii Musei Borbonii aedes, pone quem locum paucis abhinc annis, nempe MDCCCX. eruderata fuere publica sepulchreta, a quibus haud procul a-

---

(1) Huiusce pontis *Curvi* eo loco nulla restat memoria. Probabile est, eundem quondam extitisse, quo viam redderet faciliorem, quae heic adscensu difficilis erat. Patrii scriptores huiusce pontis mentionem faciunt, qui fortasse extabat eorum tempore. Lecterius qui Petri Toletani iussu aquaeductus vetusti cursum invisit CCÇ. abhinc annis hunc memorat pontem, ut legère est apud Iustinianum, Dizion. del Regno, artic. Napoli Creditur recentia aedificia huiusce ruinas penitus perdidisse; ali etiam auctores eiusdem mentionem faciunt: at quo loco idem ex titerit, eosdem omnino latet.

(2) Ante D. Antonii Ecclesiam nullus nunc superest silex, ut scribit Falconius supra citatus: suo fortasse tempore adhuc iidem prostabant. Notatu vero dignum est suprà eandem S. Antonii aedem; et haud procul a loco, vulgo *i Cacciotti*, ubi clivus difficilis est, videri nonnullos vetustos silices Appiae instar. Haud equidem crederem hac parte viam Petcolanam Neapolim perrexisse, cum heic iter satis difficile sit. Ex Falconii verbis supra citatis satis colligitur, viam hanc per *Curvum* potius Neapolim descendisse. Iidem silices heic vel adducti fuere, vel fortasse aliqua antiqua via hoc loco quondam extitit.

berat via Atellana, cum qua Puteolana isthaec coniungebatur. At Falconio potius credendum, qui centum, et amplius abhinc annis suum elucubravit opus, quique diligens scriptor viam hanc rectissime investigavit. Hac parte fortasse Atellana via aderat, quae etiam Neapolim perveniebat. Hanc viam ita etiam describit Bartolus Thermol. Aragon. part. II. pag. 104: *A Puteolis deinde iter praestabat haec via per Olibani montis iugum, descendebatque in radices collium lacus Agnani, sive S. Dominici, quos circuibat, et versus Antignani clivum pergebat per sinistrum latus Ecclesiae Parochialis di Fuori Grotta, quam supra notavimus, diciturque hodie la via vecchia di Pozzuoli, cuius passim hactenus cernuntur ad modum Appiae strati silices. Instauratores olim habuit haec via a Puteolis Neapolim Imperatores Nervam, et Traianum, ut ex quibusdam inscriptionibus a Capacio in sua historia Neapolitana relatis constat.*

Porta Puteolana ante memorata aderat, ubi nunc adsurgit S. Dominici obeliscus, vulgo *la Guglia di S. Domenico.* Eandem describit Celanus, Giorn. VI. aitque suo tempore ruinas extare. Credibile vero est, eandem viam per Summam Plateam, *la Somma Piazza* perrexisse, aut potius per Regionem Furcillensem ad portam usque Nolanam hodiernam, quae ab antiqua parum distabat. Hinc Neapolitanum vergens pomoerium, ad locum perveniebat, qui dicitur *Poggio-Reale.* Postquam vero Reginae Ioannae Praetorium falso dictum viator transierat recta pergens per novam, per vicos Marilianum, et Cisternam per eundem fortasse locum Nolam pervenisse putatur. Hisce in locis ipsius hodiedum nullum extat vestigium, cum omnino memoria fuerit deperdita. Via Nolana.

At animo haud despondendum in tanta rerum obscuritate. Pratillius lib. II. c. 8 narrat milliariam columnam Neapoli repertam anno MDCCXLIV. prope Ecclesiam SS. Cosmae, et Damiani in eiusdem restaura-

tione. Eandem columnam ad Nolanam viam pertinuisse autumat, quae ab Hadriano Imperatore silice strata fuit:

IMP . CAESAR . D . TRAIANI
PARTHICI . F . DIVI . NERVAE . N . TRAIANUS
HADRIANUS . AUGUSTUS . PONTIFEX . MAX .
TRIB . POT . V . COS . III . FECIT .

Idem auctor viam Nolanam credit eandem esse hodiernam, quae Nolam ducit, quoniam quibusdam in locis nonnulli Appiae instar silices reperti fuere, praesertim in loco dicto *Poggio-Reale*, ubi etiam per agros vetustorum aedificiorum rudera identidem sunt euderata.

Haec via tamen satis nobilis Romanorum aevo esse debuit: ea enim S. Paulini Nolani Praesulis tempore extabat, qui IV. floruit saeculo, quoniam Severo scribens Melaniae a Neapoli Nolam adventum, ita eandem describit Epist. X. *Vidimus gloriam Domini in illo matris, et filiorum itinere quidem uno, sed longe dispari cultu: macro illo, et viliore asellis burico* (1) *sedentem tota huius saeculi pompa, qua honorati, et opulenti poterant, circumflui senatores prosequebantur carrucis nutantibus, phaleratis equis, auratis pilentis, et carpentis pluribus gemente Appia, et fulgente.* Ex hac S. Paulini descriptione clare eruitur Romanorum fastus, qui adhuc eiusdem vigebat aevo apud Romanos senatores, cum iter faciebant per hanc viam, quam ipse *Appiam* vocat, ut eiusdem ramum. Ex ver-

(1) Buricus apud Medii Ævi scriptores nihil aliud sibi vult, quam parvorum equorum, vel asinorum genus. Huiusmodi equi a Gallis adhuc *Bourriques*, et *Bourquets* a Latino appellantur. D. Hieronymus in Eccles. c. 10 illorum facit mentionem. Videsis etiam Du-Caugium Diction. Mediae Latin. arjc. *Buricus*.

bo tandem *gemente* etiam liquido colligitur assiduus aeratorum curruum super hanc viam transitus.

Quoniam de S. Paulino verba fecimus, iuvat heic advertere, eundem, cum Campaniae fuit Proconsul, Nola ad vicum usque Cimitinum viam aperuisse, qui locus satis nobilis eo tempore ob S. Felicis supulchrum evaserat; ea enim via cum illa, quam Hadrianus silice straverat, coniungebatur: eadem D. Paulini sumptibus fuit aperta, quo illi qui S. Martyrem inviserent, viam facerent breviorem. Cl. Muratorius Dissert. XIII. de hac S. Paulini via sic scribit: *Illuc praeterea ducentem viam muniwit Paulinus, ut affluentium populorum commodo consuleret*: *sic enim ipse Felicem adloquitur*: Via a S. Paulino aperta.

Cum tacita inspirans curam mihi mente iuberes
Muniri, sternique viam ad tua tecta ferentem.

Antequam alio gradum faciamus, opinionem nostram iuvat heic referre circa Hannibalis iter, cum Neapolim oppugnandam perrexit. Patavinus auctor lib. XXIII. c. 1 huius Poeni ducis adventum describens, hunc narrat post memorandum Cannense praelium, Irpinorum iter instituisse, ab quodam Statio Trebio ditissimo Compsano cive accitum, qui in eiusdem manus urbem dedit, in quam ingentes thesauros reliquit, quos apud Cannas acquisierat. Mago heic loci cum copiarum parte constitit: Hannibal in Campaniam perrexit, quo Neapolim occuparet opidum maritimum. Quo ad eam veniret urbem, fortasse per viam venit Nolanam, et ita ad eius portas adpropinquavit. Neapolis tunc erat urbs moeniis, turribusque munitissima: ipsa Romanis interea fuit adeo fidissima, ut Carthaginiensis dux eam exspugnare haud valuerit; validissimum enim militum praesidium opidum defendebat. Livius praelium prope portas obortum memoriae prodit: nam Neapolitanorum equitatus e moeniis repente erupit, quo cum Numidis manus consereret: in eo praelio quidam nobiles adolescentes necati, aliique capti fuere.

Inter alios equitum magister Ægeas nomine occisus. Interim Hannibal urbem occupare haud potuit, a qua profectus, Capuam flectit iter: en ut Romanus prodit historicus: *Ab urbe oppugnanda Poenum absterraere conspecta moenia, haudquaquam prompta oppngnanti: inde Capuam flectit iter.* Poenus interim dux quo Neapoli Capuam adveniret, nullum aliud iter suscipere debuit, quam hoc ante descriptum, aut alio deflectens per Acerras, et Atellam, et inde Capuam fortasse fuit profectus. Hinc mihi persuadeo ad hoc credendum, cornam Hannibal per hanc viam haud transierit; dum Puteolos adpropinquans, aliam urbem hostilem habuisset: hinc inter duo opida infesta cum esset, eaque fortissima, et a potentissimis hostibus occupata, Hannibali alio flectendum iter fuisset, ne in hostium manus perveniret, qui in Romanorum amicitia essent foederati. At ipse Puteolos occupandos sperabat, ut ex eiusdem historici patet enarratione lib. XXIV. c. 12: id omne efficere haud valuit, quoniam ipse a Capua profectus per viam Campanam perrexit, quo Puteolos obsideret, ad quam urbem occupandam, hanc calliditatem excogitavit. Celebris erat eo tempore Avernus lacus ob Sibyllae Cumanae oracula; hinc sacri faciendi specie, ut in vicinam Apollinis aedem, aut in silvam Amym veniret, eo perrexit a Capua profectus per viam Consularem. Puteolos expugnare haud potuit: hinc ulciscendi causa Cumanum, atque Misenensem agrum fuit populatus: post tres dies Neapolim perrexit; Hannibal vero quo Neapolitanum vastaret agrum, iter per Pausilypanum instituit clivum per viam Puteolanam, seu Traianam (uti creditur) et per eandem Capuam deflectit.

Via Herculanea a Neapoli ad eam urbem, et inde Pompeios.

Quoniam de singulis Campaniae viis heic peragendum instituimus, haud abs re erit, pauca de alia dicere, quae a Neapoli ad Herculaneum, et inde Pompeios perveniebat. Nullus nec veterum scriptorum, nec recentium praesertim huius fecit mentionem. Hanc viam Herculaneam dictam autumo non alia de causa, quam

quod ad urbem Vesuvianis flammis eversam Titiano aevo viatorem duceret. Haec a Neapoli initium sumebat: a qua vero eiusdem porta exierit, incertum est. A Nolana porta ipsam exisse arbitror, a qua Nolam, et Herculaneum simul adibatur. Herculanea via erat maritima, et eadem ac hodierna fortasse, quae ad Porticensem ducit villam. Ad hanc rem probandam vetusti silices Appiae instar supersunt adhuc prope locum, quem incolae vocant *Pazzigno*, qui parum distat a S. Ioannis Teducii paludibus mille circiter passus ultra pontem S. *Magdalenae*. Hi silices passim eo loco adspectantur, iique plurimi fortasse prostarent, si in vicinis agris tellus effodienda curaretur: assiduae enim aquarum inundationes, et Vesuviani cineres loci faciem verterunt. Pluribus vero abhinc annis milliaria columna fuit eruderata apud S. Ioannem ad Teducium, quae, procul dubio ad eandem pertinuit viam. Imperatores Valentinanum, et Arcadium huius fortasse rastauratores fuisse puto, quae temporum longaevitate prope iam deperdita, et ab iisidem Imperatoribus lapide fuit constrata. Inscriptio inde cum columna hisce characteribus prostat in Ecclesia Paroeciali S. Ioannis a Teducio:

DDDNNNSSS
BALENTINIANO
THIODUSIO ET
ARCADIO
BONOREIPUBCE
NATE . . .

In eodem loco qui dicitur *Pazzigno* iuxta vetustam fortasse viam magnum aedificium ruinosum opere tessellato, et lateritio adspicitur. Ad quemnam pertinuerit, ad Graecum utrum, an ad Romanum divitem virum, incertum est. In pago vero eodem S. Ioannis a Teducio nullum antiquae viae vestigium, nec etiam vetustorum aedificiorum supersunt rudera, cum heic loci facies om-

nino fuerit mutata. Eadem via Herculaneum perveniebat; inde per eandem hodiernam (uti credibile est) Pompeios usque veniebat: extra cuius urbis portam, ubi via Sepulchralis paucis abhinc annis eruderata, eaque lata XXVI. palmos circiter Neapolitanos, et silicibus strata Appiae ad modum adspicitur, qua Herculaneum iter erat.

Ex his usque modo allatis auctoritatibus, et coniecturis Peutingeri Odeporicum contrarium nobis innuere videtur, cum hanc descriptam viam haud designet, sed viatorem a Neapoli ad Nolam primum, inde Herculaneum, et Pompeios ducit. Sed haud etiam inficiandum est, quin alia fuerit via brevior a Neapoli Herculaneum, et Pompeios. At non negamus hodiernam Herculaneam viam nonnisi plura post saecula, nempe Philippi II. Austriaci aevo vel silice constratam, vel commodiorem redditam fuisse.

Via Suessulana. Ab Herculanea via gradum faciamus ad Suessulanam, quae ad Campaniam etiam pertinuit. Capua olim duas inter alias habebat vias, ex quibus in vicinas urbes adibant viatores. A porta Albana initium scilicet sumebat via, qua Nolam adibatur: haec cum Appia simul per plura millia passuum coniungebatur. Eo loco Appia se dividens Calatiam, et inde Beneventum pergebat: hinc idem sequens iter alia via Suessulam flectebat apud Argentium per agrum Acerranum. Pons supra Clanium adsurgebat; ex hoc loco Nolam adeundum erat, qua parte dicitur *la Selciata*, sic dicta ab vetusta via silice strata, quae heic adhuc superest. Peutingeri Itinerarium huiusce viae Suessulanae meminit:

CAPUÆ VI . SUESSULÆ VIII . NOLÆ VI .

Pellegrinius Disc. II. paragr. 26 hanc ita describit: *Di questa via Suessolana vi sono rimasti assai certi vestigi nel bosco detto comunemente l' Olmo Cupo, e nel tenimento del nostro casale chiamato le Masse.*

rie, dal quale pervenendosi assai appresso al luogo dal nome dell' antica Chiesa di S. Anastagio, appellato con popolar vocabolo S. Nastaso, che è fra due nostri casali, l' uno detto di S. Nicola della Strada, e l'altro Casapulla, si scorge, che ivi quasi per un miglio, e mezzo fuori della medesima città antica, ella si congiungeva con un' altra antica via, la quale di Capua uscendo menava per lo suddetto Casale di S. Nicola, il quale per questa cagione vien cognominato a quel modo, e per quell' altro di S. Maria a Vico, e per Arpaja in Benevento. Tal che senza verun fallo quest' altra via, in cui la Suessolana, che comincia da Reggio, s' abbatteva, fu l' Appia, come ci dichiarò Strabone.

A Nola alia incipiebat, quae in Abellinum, et inde in Apuliam flectebat. Bithynicum Duumvirum Nolanum silicibus eandem munivisse Imperatoris Hadriani iussu constat, ut ex lapide ab Reinesio recitato Class. II. num. XVIII. liquido eruitur.

Remondinius, Storia di Nola, lib. I. c. 14. duas scribit extitisse vias, quae a Nola procedebant, quaeque in alias Campaniae Felicis urbes, vicosque viatores ducebant. Hinc narrat suo tempore in hac urbe antiquae viae partem repertam fuisse subter PP. Iesuitarum aedes XV. vel XVI. palmos Neapolitanos latam, et silicibus munitam, in qua rotarum curruum vestigia adhuc perspicienbatur. Quis scit an via istahec a Remondinio observata sit eadem, cuius meminit Livius lib. XXIII. c. 9. 3 Eandem a Suessula ad Nolam venisse creditur. In medio duorum collium S. Angeli, et Castelli, haud dissitorum a veteri Argentio via aderat antiqua, quae initium sumens a duobus pagis *Cave*, et *Telanici* pergebat per locum illum, quem nunc accolae compellant *S. Marzano*, ubi descensus est ex alia collium parte, et ubi dicitur *Rocca Rainola*, qui vicus hodiedum ad Nolanam pertinet dioecesim, ad radices montis S. An-

geli, qui a Neapoli distat XVI. M. P. et ā Nola IV. Eo loco vetustorum aedificiorum rudera sunt reperta. Ex hac parte incipit Nolanus ager, in cuius medio adsurgunt vici *Ciccianus*, et *Campasanus*, aliique post quos Nolam pervenitur. Lecterius, Storia di Suessola, part. 1. c. 9 narrat anno MDCCXXI. eandem viam adhuc extare, et rotabilem quasi esse, sed postea accolarum incuria, et temporum praesertim longaevitate deperditam: hodiedum viae huius adhuc etiam nonnulla supersunt rudera. Idem auctor recte opinatur, Claudium Marcellum hac parte perrexisse, per Suessulanos nempe montes cūm Nolam defendendam cum Romanis legionibus adpropinquavit. Hannibalem vero, Romanis apud Cannas ad internecionem redactis, Nolanam per viam venisse prodit Patavinus auctor, cum Romam occupandam perrexit. At ipse fortuna haud usus, ut norunt omnes. Marcellus tum ab Canusio cum exercitu aberat: ubi certior factus ab senatu Nolano per nuntios, eorum urbem ab hostibus obsessam, statim defendendam occurrit. En ut prodit Romanus historiographus Marcelli iter per Suessulanos montes: *Ipse Marcellus a Canusio Calatiam petit, atque inde Vulturno amne traiecto, perque agrum Saticulanum, Trebulanumque super Suessulam per montes Nolam pervenit. Sub adventum praetoris Romani Poenus agro Nolano excessit, et ad mare proxime Neapolim descendit.* Livius hanc viam liquido a Marcello factam describit, quo Suessula Nolam veniret; *Per montes Nolam pervenit.* Romanus hinc dux cum exercitu Vulturno traiecto, hinc per Saticulam, et Trebulam iter instituit haud longe ab Calatia; inde per Suessulam super vicinos montes Nolam venit.

Pellegrinius Hisc. II. paragr. 32 etiam ostendit, Marcellum per eandem viam perrexisse usque modo descriptam; hinc sic ait: *Egli passò per Cales, e piegando a sinistra per la via alle falde del monte Callicola, della quale rimangono chiari segni per i*

nostri casali Pignataro , Pantoliano, Vellona, e per gli altri di quel tratto , che giungeva al fiume Volturno nel luogo, dove fu il suo terzo ponte nella contrada chiamata Triflisco.

Celeber est mons Cancellus hisce in locis ob Claudiana castra. Mons hic exsurgit haud parum ab Argentio ; heic fuere olim Marcelli castra , vel Claudiana castra , quae nomen ab ipso mutuata sunt. Anno ab V. DXXXVI. Claudium Marcellum (postquam Nolam est ingressus, et Poenos ex eo opido eiecit) super hoc monte , quem Cancellum vocant incolae, castra posuisse narrat Livius lib. citato c. 12. En eiusdem verba : *Cum omni exercitu profectus supra Suessulam castris positis consedit.*

De alia nobis tandem via superest agendum , eaque Atellana fuit dicta , quippe quae Atellas viatorem ducebat ; ea a Capua incipiebat, a qua (ut indicavimus) aliae simul viae diversis ex portis exibant. Extendebatur igitur illa ab ea urbe per Atellam , a qua nomen desumebat , ad Neapolim usque per XV. prope M. P. Haec extat nunc vix quibusdam in locis , quoniam una praeter alias temporum iniuria fuit deperdita. In tanta rerum obscuritate cum nihil quasi de eadem extet , Pratillium ducem habemus cuius heic verba exscribimus lib. III. c. 3 ; *La via Atellana all' uscir di Capua dalla porta Atellana così detta , cominciava da una cappella della B. Vergine delle Grazie , che si dice a Macerata, conducendo a destra del detto villaggio , nel quale si scorgono molte selci appartenenti a questa via. Da quel luogo passava a traverso di due villaggi, cioè di Casalba , e Portico , nel qual luogo avvi un campo denominato oggi della Selice.* In hoc vico asserit idem auctor , repertam fuisse anno MDCCXXXIII. in quodam suo praedio huius antiquae viae partem. Hinc subiungit : *Passava poi la medesima per un castello oggi disabitato , e già detto Airola tirando a sinistra verso il fiume Clanio , so-* Via Atellana.

pra del quale eravi un ponte, nel quale passava la suddetta via: le rovine di questo oggi anche si veggono tra i cespugli. Tirando a dritto pel castello di Casapuzzano, dove si veggono altre molte selci disperse, entrava in Atella. Hinc paulo post milliariam affert columnam VII. numero indicatam, quae in cuiusdam domus parietinis servatur:

VII. SENATUS. POPULUSQUE. ROMANUS.

Ex hoc lapide satis colligitur, Atellanam viam apertam, et silicibus munitam Romanae reipublicae aevo, eandemque satis antiquam, quandoquidem Atella inter duas urbes Capuam, et Neapolim fuit posita.

Acta S. Ianuarii, et SS. Sociorum Martyrum ab Emmanuele exarata, et a Carminio Falconio, Vita di S. Gennaro, allata, hanc viam satis indicant: narrat Graecus auctor, Timotheum Campaniae Proconsulem (Nolae cum esset) Puteolos quasdam ob causas perrexisse, Ianuarium, et Socios ante suum currum catenis vinctos ducentem. Proconsulem alio iter instituisse scribit idem Graecus auctor, et viam longiorem fecisse per Acerras, et Atellam, haud vero per Puteolanam ad hanc urbem venisse, supra quam erat Neapolis, ut ante diximus. Huius scriptoris verba haud cum Bononiensibus, et Vaticanis concordant Actis, quae S. Martyrem, et Socios per Puteolanam, non vero per Atellanam adiisse testantur.

Praeter Graeci scriptoris auctoritatem, monumentum aliud extat huius viae desumptum ex Actis Translationis S. Athanasii Neapolitani Episcopi, qui mortuus est anno DCCCLXXII. cuius corpus a Montis Casinatium monasterio Neapolim fuit translatum septem post annos. Ex his igitur Actis colligitur, eiusdem corpus solemniter translatum a Liburiae sacerdotibus Neapolim per viam Atellanam. Hic enim (ut in eius legitur vita) exilio fuit multatus Verulis, ubi extremam obiit diem. En Actorum verba ab auctore contemporaneo exarata, quae

leguntur apud Mutatorium Thes. Script. Rer. Italic. tom. II. part. 2 Col. 1068 lit. B. *Tanta enim velocitate iter peregerunt, ut intra unius diei spatium a monasterio S. Benedicti in Atellas devenirent, quae sexaginta millibus distat, et apud Ecclesiam S. Elpidii manserunt.* Paulo post fit mentio Congregationis Sacerdotum quae ibidem erat: *Tunc collecta omnis simul Congregatio Sacerdotum Ecclesiae S. Elpidii, tota nocte pervigiles extiterunt, psalmodiis vacantes, et miserunt Neapolim nuntium dicentes; venimus cum corpore viri Dei Atellas.* Et hinc subiungitur: *Sacerdotes vero universarum Ecclesiarum Liburiae una cum Congregatione S. Elpidii accensis luminibus ante Sancti locellum toto itinere psallentes etc.* Ex auctoris verbis percipimus, Neapolitanos adeo breviter D. Episcopi corpus transtulisse, ut LX· M. P. a PP. Casinatium Monasterio Atellam usque confecerint. Capuam primum, inde Atellam, et ab hac urbe Neapolim pervenerunt. Hinc nullam per aliam viam pergere debuerunt, quam per Atellanam, cuius nulla in praesentiarum extat pars, eaque dubio procul aderat Translationis tempore. Neapolitani haud per *Caput Clivi*, quae via haud tunc temporis aperta erat, sed per locum, quem dicimus *Capo di Monte* venerunt. Huiusce loci existit mentio in veteri Instrumento a Clarito allato Comment. in Constit. Feder. c. 6: *Ab oriente est via publica, et versus Neapolim prope ipsam viam, et iuxta Arcum, qui Arcus Capitis Montis vulgariter nuncupatur.*

Haec via tandem Neapolim ex Atella flectebat; inde per vicinum vicum vulgo *Melito*, et alium dictum *Miano*, *et Mianella* pergebat, ubi restant nonnulli silices ad modum antiquarum viarum. Et si in vicinis agris terra vomere exerceretur, permultos alios similes, et fortasse viae partem reperiundam crediderim. Ex hoc loco probabile est, Atellanam viam Neapolim pervenisse

ex parte, quam dicimus *Capo di Monte* iuxta commune sepulchretum eruderatum anno MDCCCX.

De Publici cursus usu apud antiquos.

Hactenus de omnibus Campaniae Felicis viis, earumque cursu locuti sumus: nunc rei ratio postulat, ut de quibusdam rebus ad ipsas, et ad cetera antiqua itinera pertinentibus verba faciamus. Heic primum de Cursu Publico, deque re vehiculari nonnulla degustabimus. Apud Romanos Cursus Publicus idem fuit, ac *Vehicularius*, vel *Veredarius*. Publici Cursus auctorem fuisse quendam Caium Postumium Consulem scribit Livius lib. XLII. c. 1. qui anno ab V. C. DLXXVII. hunc introduxit; hinc ait citatus auctor: *Legati qui repente aliquo mitterentur, singula iumenta per opida, iter qua faciendum erat, imperarent.* Idem prodit hunc Romanum Consulem, cum iter in Campaniam esset institurus, Praenestinos cives coegisse, quo eidem iumenta commodarent. Ea Publici Cursus origo. Hinc subsequentes Consules, atque magistratus C. Postumii exemplo adducti idem effecerunt. Augustus autem quo quam citissime sciret omne, quod in toto Romano Imperio peragebatur, Publicum hunc introduxit Cursum, atque vecturas, quae per publicas vias militares currere deberent. Id omne ex Tranquillo in eius Vita c. 49 sic narrante compertum est: *Quo celerius, ac sub manum annunciari, cognoscique posset, quid in quaque provincia gereretur, iuvenes primo modicis intervallis, per militares vias, dehinc vehicula disposuit.* Hi iuvenes calceati pedestri incedebant itinere, iique *Tabellarii* audiebant. Vespasiani Imperatoris aevo mercedem percipiebant, quae *Calcearium* a calceis dicebatur. At ipse postea eosdem tabellarios nudis incedere pedibus, ipsisque mercedem donari iussit, ut prodit idem Tranquillus in eius Vita c. 8.

Romani autem *Cursus publici Vehiculares*, vel *Veredarios* illos appellabant tabellarios, qui equis utebantur, vel curribus. Italicis urbibus magnae is utilitati fuit usus ab Augusto introductus, at argenti summam

contribuere fuére coactae, quandoquidem suis impensis idem Publicus Cursus fuit servatus. Temporibus vero insequentibus quidam alii Imperatores magnas impensas animadvertentes, quas unaquaeque urbs erat solutura, urbes ab hisce minuerunt oneribus. Nerva inter Imperatores optimus usum hunc abstulit. Id omne nos edocet vetus marmor. At lex isthaec a Nerva lata apud sequiores Imperatores haud servata fuit. Hinc Honorii, Arcadii, ac Theodosii Imperatorum aevo urbes omnes publicum Cursum uniuscuiusque impensis iterum servare sunt coactae. Advertere heic licet, Publici Cursus vehicula duobus fuisse rotis conflata, easque dicta fuere *Birotae*, et *Bigae*, quo tabellarii expeditiores essent. Eiusmodi carpenta duobus vecta equis essedis hodiernis similia quasi erant.

Quid sibi velint Mutationes, et Mansiones.

Ad rem aliquid de *Mutationibus*, deque *Mansionibus* heic dicere debemus. Sciendum est apud veteres usuvenisse in publicis viis viatorum commodo cauponas, ac diversoria passim erecta: huiusmodi diversoria diurna, ac nocturna etiam erant; ea quae diei commodo inserviebant, a Romanis Mansiones denominabantur, ubi viatores aliquod temporis spatium immorabantur, et hinc rursus viae se committebant, obsonii aliquid accipientes. Nocturnae vero cauponae Mansiones audiebant, ubi viatores in ipsis noctu morabantur, ne in latronum inciderent manus, neve longo itinere defatigati forent. Hinc ad rem in Hierosolymitano Itinerario legitur: CIVITAS BENEVENTI. CIVITAS ET MANSIO CAUDII. MUTATIO AD NOVAS. CIVITAS CAPUÆ. Quoad vero spectat ad vocem Mansionem, qua significabatur apud publicas vias aliquod temporis immorari: ea vox a verbo *manere* derivavit. Hinc nullo alio modo intelligendus est Tullius Attico ita scribens lib. XI. ep. 14: *Servius pridie Nonas Maii Minturnis mansisse dicitur: hodie in Liternino mansurus apud C. Marcellum*. Hoc hospitium cuius meminit idem Cicero, esse debebat super ante descriptam viam Domitia-

nam, prope quam adsurgebat urbs Liternum. Hisce in cauponis milites etiam reperiebant id quod ipsis erat necesse: hinc iisdem frumentum, et ligna praesertim suppeditabantur.

Quid vox Parochus.

Pertinuere etiam ad publicas vias illi homines, qui *Parochi* dicti fuere a voce Παρέχω, *praebeo*, quippe qui legatis, magistratibus, aliisque summis viris, qui ob reipublicae negotia iter instituebant, ligna, salem, equos, et quidquid erat necessarium, suppeditare debebant: id omne latum fuit lege Iulia. Venusinus poeta Satyr. V. lib. I. iter ad Brundusium super viam Appiam describens, ut ante diximus, statim ac in eam pervenit villulam haud longe a ponte Campano, ibi hominem reperit, qui ligna, salemque praebuit:

Proxima Campano ponti, quae villula, tectum
Praebuit, et Parochi qui debent ligna, salemque.

Maecenas, Cocceius, sociique iuxta Romanorum leges, salem, et ligna quaerere poterant, cum ob maximi momenti negotia iter facerent.

Columnae milliariae.

Columnae vero milliariae erigebantur secus vias publicas, ita ut ad quodque milliarium albo marmore unaquaeque adesset columna VI. vel VII. palmis altitudine supra stylobaten. Eae vero columnae dicebantur milliariae, aut lapides milliarii; hinc vox frequentissima V. VI. VII. X. XX cet. *ab urbe lapide.* Iidem levamini erant viatoribus, praesertim illis, qui pedestri incedebant itinere, quo scirent quot millia passuum ab urbe, vel vico, a quo profecti erant, confecissent. Rutilius hinc canit apud Lipsium de Magnit. Rom. lib. III. c. 10.

Intervalla viae fessis praestare videtur,
Qui notat inscriptus millia multa lapis.

Quintilianus etiam scribit fuisse magnae utilitati hunc usum lapides milliarios viatorum commodo iuxta vias publicas erigendi. Milliaria isthaec constabant mille passibus,

seu quinque millibus pedum Romanorum. Ab Romae urbis pomoerio, vel portis numerabantur. Horum lapidum auctorem circa annum DCXXV. V. C. fuisse Caium Cracchum sentit Plutarchus in ejus vita. Auctor hic de eodem Cracccho sic scribit: Κίονας λιθίνους σημεῖα τοῦ μέτρου κατέστησεν. Idem Cracchus aliam vijs utilitatem adiunxit, secus nempe easdem passim nonnullos lapides elatiores pratereuntium commodo, qui iisdem adiumento esseut, quo super equos ascenderent; eo enim tempore nondum stapiarum usus introductus: iidem etiam lapides ad sedendum inserviebant. Deinde Augustus optimi cuiusque instituti aemulator, novam in reficiendis, dirigendisque viis operam posuit, et anno V.C.DCCXXXIV: milliarium aureum fecit, τὸ χρυσοῦ μίλιον κεκλημένον ἔστησε ut scribit Dio lib. LIV. Aureis literis ei inscripta fuisse praecipuarum urbium intervalla existimat Eschinardus Agr. Rom. c. 3. Alii aureum totum fuisse credunt.

Publicae viae insuper variis nominibus indicatae fuerunt, tum reipublicae, tum Caesarum aevo. Illae eaedem, quas *Regias* nunc appellamus, a Graecis Βασίλικαι et a Romanis viae *Consulares*, *Praetoriae*, et *Militares* vocatae fuerunt. Varias iverunt in sententias eruditi quoad harum viarum *Militarium* nomen. Quidam ita dictas esse opinantur, quod essent aliis ampliores, commodioresque: et hinc fiebat, ut per eas militares exercitus transirent, ipsaeque cauponis praetereuntium militum, aliorumque commodo abundarent.

Viarum Curatores, et Magistratus.

Adhaec earum viarum magnificentia eo devenit, ut Romani quosdam constituerint magistratus dictos *Viarum Curatores*, quibus curae esset easdem sicilibus munire, illasque eversas restaurare. Extat antiqua lex apud Tullium lib. III. de Leg: ex qua colligitur, Censores habuisse viarum, et locorum publicorum curam: CENSORES VRBIS VIAS, AQVAS, VECTIGALIA TVENTOR. Quoniam vero Ædiles a Censoribus creabantur, haud viarum curam habere poterant; hinc ex S. C. quidam magistratus electi fuere appellati QVATVORVIRI VIARVM CVRANDARVM: iisdem

curae erat vias restaurare. Pomponius lib. 1. c. 2. de ipsis sic loquitur: *Eodem tempore et constituti sunt Quatuorviri, qui curam viarum gererent.* Varro L. L. lib. IV. c. 1. eosdem *Viocuros* appellat, quia illarum curam habebant. At hi magistratus cum urbi Romae, suburbiis, aliisque vicinis locis haud sufficerent, alii duo adiecti fuere, ita ut iidem VIVIRI fuerint dicti. Horum duobus curae erat extra pomoerium vias silicibus sternere, ut colligitur ex Dione. lib. LIV. Alii quatuor magistratus iuxta Graecum auctorem curam habebant Campaniae vias reficiendi. Huiusmodi munus exercebant viri de republica bene meriti. Ex quodam antiquo marmore compertum habemus, senatum Imperatoris Traiani iussu triumphi ornamenta cuidam statuisse Quatuorviro, quod munus recte exercuisset. Hi autem magistratus erant incerti, neque sui muneris tempus habebant certum; at Augusto imperitante tempus iisdem fuit adsignatum. Huius rei meminit Tranquillus in eius Vita c. 37. hoc modo: *Nova officia excogitavit, curam operum publicorum, viarum, aquarum, alvei Tiberis, cet.* Hi quidem magni habiti in republica fuere, eorumque auctoritas non solum Romae, verum etiam in toto Romano Imperio extendebatur. Plinius lib. V. epist. 15 quendam memorat Tertullum, cum quo laetatur, quod novum hoc munus ipsi datum esset: *Recesseram in municipium, cum mihi nuntiatum est, Cornutum Tertullum accepisse viae Æmiliae curam. Exprimere non possum, quanto sim gaudio affectus, et ipsius, et meo nomine.* Hi magistratus populo maxime pergrati fuere, si vias illas, quarum cura iisdem erat, suis impensis silice stravissent. Hinc mirum haud esse debet, si vetustis in marmoribus saepe memoratum reperimus, DE SVA PECVNIA FECIT, DE SVA PECVNIA FACIENDVM CVRAVIT.

De usu silicibus sternendi vias apud antiquos.

Antequam manum de tabula, iuvat heic aliquid appingere quod antiquas muniendi vias usum spectat. Isidorus Orig. lib. XV. c. 16. Carthaginienses autumat,

auctores fuisse vias dilapidandi ex temporibus remotissimis: *Primum Poeni dicuntur lapidibus vias stravisse, postea Romani per omnem pene orbem disposuerunt propter rectitudinem itinerum, et ne plebs esset otiosa.* Iisdem mos fuit terram recte glarea consistere. Quid autem haec sibi velit, definit Accursius lib. 1. de Via publ. *Glarea est sabulum cum parvis lapillis.* Media viae pars erat parum sublata, quae postea dicta fuit *Viae Agger*, quo aquae ex utroque latere, si pluviae ingruerent, percolationem habuissent faciliorem. Haec elatio in media viae parte hodiedum etiam apud nos in more est posita: hanc dicimus *a Schiena di pesce, o d'asino.* Cl. Ancora, Econom. Fisica, pag. 197 arbitratur apud veteres non usuvenisse vias arboribus ex utroque latere claudere, ut apud nos, idque fecisse non aliam ob causam, nisi ut viatores aeris, et viarum gauderent adspectu. Idem asserit, introducto apud Romanos usu vias silicibus sternendi, easdem, quae terra tantum consistebant, ut rurales habitas fuisse, easque bestiis onustis inservisse. Huiusmodi viae dictae fuere *Agrestes*, *Lignariae*, et *Pastorales.*

Apud ipsos antiquos duae viarum species communiores fuere: primae erant illae, quae glarea erant constratae, ut etiam nunc mos est in Neapolitano Regno viis eiusmodi, illaeque minus aliis valebant, cum glarea tantum sterneretur. Alterae erant silicibus stratae, ubi lapides praegrandes adhibebantur. Huiusmodi viae magnis vel reipublicae, vel Virorum Consularium fiebant sumptibus.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ VIII.

De Spectaculorum origine, progressu, deque variis illorum generibus apud veteres.

Spectaculorum origo.

Spectaculorum origo est antiquissima in orbe terrarum: gentes a rerum principio Spectacula isthaec in maximo habuisse pretio comperta res est. Laetitia quae ingenita hominibus est, praesertim illis, qui nati fuerunt in regionibus, ubi aeris temperies, et terra frugibus scatet, eosdem impulit iam a mundi primordio, ut ludis animum accomodarent. Chaldaei, Ægyptii, Phoenices, aliaeque antiquae gentes praeter alias eosdem adamarunt. Graeci deinde, posteaque Romani ad perfectionis apicem, atque maiestatem ipsos eo reduxerunt modo, ut tandem ad impudicitiae, atque dedecoris excessum pervenerint.

Huiusmodi Spéctacula originem habuerunt aut ob festa, quae in deorum celebrabantur honorem, aut ob aliquam victoriam ab hostibus partam. Hinc eo tempore ne populus otio hisce diebus marceret, aliquod novum spectaculum inveniebat, quo diem ageret laetum. En paucis ludorum origo: at ea hominum pars, quae in agris vivebat sub aperto coelo, ipsa magis huiusmodi festis gaudebat. Sicut igitur scenicorum ludorum origo ab laetis rusticis enata est, ita de Spectaculis in genere indicandum.

Haud quemvis fallit, quantum corporis assidui labores apud veteres fuerint existimati, nempe ut quisque fortior firmiorque fieret. Iidem hanc veritatem recte intellexerunt eo modo, ut fortes evaderent· Apud Grae-

cos, et praesertim apud Lacedaemonas corporis exercitatio erat praecipua pars: hinc cautum id fuit per sapientissimas Lycurgi leges; et hinc celebres athletae, strenuique homines ob vires iure merito post tot saecula ab antiquis laudantur scriptoribus. Quid de Milone Crotoniate, quid de Thysicrate, quid de Ægone, quid de Hercule ipso, totque aliis praedicabo, quorum virtutes, viresque adhuc ab omnibus commendantur?

Ludorum vero inventores fuerunt Lydii, ut edidiscimus ex Tertulliano de Spectac. c. 5. *Ludorum origo sic traditur, Lydos ex Asia transvenas in Etruria consedisse, duce Tyrrheno, qui fratri suo cesserat in regni contentione. Igitur in Etruria inter ceteros ritu superstitionum suarum spectacula quoque religionis nomine instituunt. Inde Romani arcessitos artifices mutuantur tempus enuntiationum, ut a Lydis vocarentur.*

Per Spectaculorum nomen nihil aliud intelligimus, quam omne ludorum publicorum genus, qui in Amphitheatro, Theatro, atque Circo edebantur. De hisce Spectaculis fieri solitis hisce locis, peculialiter nunc agemus: hinc de aedificiis publicis, deque impudicitiis, quae in ipsis fiebant.

Quamnam ob causam Spectacula instituta.

Eadem populo dabantur a Senatu, ab Imperatoribus, et aliquando a Viris ditissimis: enuntiabantur antea, ut populus hisce gauderet: hinc apud Latinos usuvenit illud tritum dictum: *Edicere Spectacula, et celebrare Spectacula.* Variae inde fuerunt causae, ob quas ea celebrabantur, primum ut religionis actibus satisfacerent, deinde ut eorum voluptate afficerentur, tandem ut fortitudinem servarent· Valerius Maximus lib. II. c. 4 de Spect. alloquens sic scribit: *Theatra . . . . excogitataque cultus deorum, et hominum delectationis causa.* Arnobius in Apol. ad Gentes lib. VII. ait: *Vos aeris tinnitibus, et tibiarum sonis, vos equorum curriculis, et theatralibus ludis persuasum habetis deos delectari, et affici, irasque aliquando conceptas eorum satisfactione molliri.* Iidem ethnici auctores persuasum habebant, eiusmo-

di ludos institutos fuisse ad deos placandos aliquandiu ob eorum scelera iratos. Hinc Valerius Maximus lib. cit. hoc modo testatum reliquit: *Itaque placandi coelestis numinis gratia, compositis carminibus vacuas aures praebuit, usque ad id tempus Circensi Spectaculo contenta.*

Idem auctor refert ibid. Spectacula primum edita fuisse in foro Boario Appio Claudio, et Marco Fulvio Coss. *Gladiatorium munus primum Romae datum est in foro Boario Appio Claudio, M. Fulvio Coss. dederunt Marcus, et Decius Brutus funebri memoria patris cineres honorificando.* Svetonius in Iul. c. 39 narrat eosdem ludos editos primum in foro, sed temporis progressu in Amphitheatro a Vespasiano incoepto, et a Tito eius filio absoluto, sacratoque aliquot post annos.

Impudicitiarum excessus.

Posteriori tempore ad maximum impudicitiarum culmen est perventum in Amphitheatro, et Circo. Tertullianus c. 21 de Spect. ita declamat: *Sic evenit, ut qui in publico vix necessitate vesicae tunicam levet, idem in Circo aliter non exultet, nisi totum pudorem in faciem omnium intentet.* Ex hoc citato textu satis elucet, ad quem impudicitiae statum, et morum corruptionem pervenerint veteres. Hinc honesti viri, et praesertim sapientes Imperatores haud unquam Spectaculis aderant: re sane vera Iulius Caesar si quando adveniebat, haud oculos ad ipsa coniectabat, sed aut cum aliquo honesto viro societatem inibat, aut epistolas legebat. Iulianus Imperator Misopog. narrat, ipsum adeo Circenses ludos odio habuisse, ut perraro ad eos visendos veniret.

Theatri vero licentia ad extremum etiam fuit redacta. Tertullianus de Spect. c. 10 hunc locum ita definit: *Theatrum proprie sacrarium Veneris est*: Et Valerius Maximus lib. II. c. 4 sic etiam ipsum describit: *Colitur autem Minerva in Gymnasiis, Venus in Theatris.* Idem Tertullianus loco cit. c. 17: *Spurcitiam Atellanus gesticulator, quam mimus etiam per mulieres repraesentat, sexum pudoris exterminans, ut facilius*

domi, quam in scena erubescat. Quam demum pantomimus a pueritia patitur in corpore, ut artifex esse possit. Ipsa etiam prostibula, publicae libidinis hostiae in scena proferuntur..... Locus, stipes, elogium, etiam quibus opus non est, praedicatur.... Ipsae illae pudoris sui interemptrices, de gestibus suis ad lucem, et populum expavescentes, semel anno erubescunt. Quid autem de Mimis, et Pantomimis dicemus, quorum mores adeo corrupti fuere, ut eorum gestus impudentissimi existimarentur; iidem maximo in usu semper fuere, atque etiam usque ad Romani Imperii lapsum. S. Cyprianus epist. XXXVII. scribit ipsos suo tempore adhuc viguisse, et ex fidelium coetu fuisse expulsos: *Histrio qui in artis suae dedecore perseveraret, et magister perdendorum puerorum, id quod male didicit, ceteris insinuat, non debere cum ceteris communicare, cum in lege prohibeantur viri induere muliebrem vestem, docent quemadmodum masculus frangatur in foeminam.*

Sunt qui scribunt, hóc hominum genus ita vocatum, quod Romam ab Histria advenerit, scenicae nempe artis exercendae causa, quamvis alii ab Etruria eosdem venisse arbitrantur. Valerius Maximus lib. II. c. 4. postquam de Circensium ludorum origine verba fecit, ob Sabinarum mulierum scilicet raptum, ait Romanam iuventutem temporis progressu festa Consualia in honorem dei Consi celebrantem, tunc incultos versus cantasse. Hanc ob causam acciti ab Etruria Ludiones, ad tibicinis modus saltantes: huiusmodi homines apud Etruscos Histriones vocabantur. *Et quia Ludius apud eos Histrio appellabatur, scenico nomen histrionis inditum est.* Postea Livius Andronicus auditorum animum ad fabulam vertit: hic quia populo placebat, iuvenem ad cantandum adhibuit, aliumque ad citharae sonum, dum ipse fabulam repraesentaret. Hi Ludii, sive Ludiones iuvenes erant impuberes, elegantibus induti vestibus galea insu- Histrionum origo.

per, ense, et parma armati, qui in Circo, et Theatro maxima adveniebant pompa.

Mimi. Duo autem Mimorum genera fuerunt: primi erant honestioris ordinis, qui aliquid imitabantur ἀπὸ τοῦ μιμεῖσθαι et res licitas repraesentabant: alii vero homines erant obsceni, ut ait Minutius Felix in Dialogo, cui nomen Octavius c. 37. Istorum munia erant corruptissima: nihil enim aliud ab iisdem fiebat, quam scurrilitates, et ludicras res ostendere. Ab origine Mimi res graves repraesentabant, quae scriptoribus exarabantur: at postea corruptis moribus, eorum ars ad summum impudicitiae gradum devenit: primis temporibus homines personati agebant, postea etiam foeminae fuerunt introductae: scurrilitas, et obscenitas inde corrupit mores. In Graiorum Theatro haud foeminae personatae agebant, aeque ut in Romano. Histrio Rutilius Romae Antiopae partes exhibebat, aliarumque foeminarum.

Pantomimi Celebrantur etiam Pantomimi apud Romanos Histrionum genus, qui in Theatro haud voce, et cantu, sed gestu saltantes repraesentabant. Huiusmodi homines infames procul dubio fuerunt, quoniam non solum in scena exprimebant gestu infames actiones, sed etiam digito monstrabant homines in Theatro sedentes. Suetonius narrat Augustum Italia expulisse celebrem Pyladem Pantomimum, qui in Theatro digito monstravit spectatorem conspicuum: *Pyladem urbe, atque Italia submoverit, quod spectatorem, a quo exsibilabatur, demonstrasset digito*: in Aug. c. 45. Ibidem narrat idem auctor, eundem Imperatorem in Pantomimum Hylam, et Histrionem Stephanionem animadvertisse, quod indecenter in theatro egissent: *Postremo Caesar de immodestia Histrionum retulit, multa ab iis in publicum seditiose, foeda per domos tentari: Oscum quondam ludicrum, levissime apud vulgus oblectationis, eo flagitiorum, et virium venisse, ut auctoritate patrum coercendum sit. Pulsi tum histriones Italia.* Et Plinius in Paneg. ad Traian.

c. 46. laudat hunc Imperatorem, quod Histriones etiam suo tempore Italia expulisset, uti homines infames.

Amphitheatrum, Theatrum, et Circus fuerunt loca praeter alia, ubi impudicitia ad excessum pervenit: in hisce enim conveniebant omnes, sed praeter ceteros illi, qui deorum cultui addicti erant. Vestales quae deae Vestae sacratae erant, principem obtinebant locum.

Quod si ex Spectaculorum impudicitiis, ad crudelitatem gradum faciamus, et ad delactationem simul, quam Romani percipiebant in Circo, et Amphitheatro (ubi tot millia hominum ad bestias, et ad gladios damnati saepe fuerunt) haud negandum erit, quin Romani fuerint crudelissimi. Nonne scelus saevissimum fuit illud, quum tot humanae victimae saepissime fuerint maetatae? et eo res venit, ut in tot Italiae urbibus fuerint instituti ludi gladiatorii. Praedicatur praeter ceteros ludus gladiatorius, qui Capuae extabat, ubi ad XX. et amplius millia hominum aderant, qui in saginam dabantur, quo quoties opus foret, ad civium Romanorum delectationem in Amphitheatro spectacula ederent. Mitto Spartaci gladiatoris historiam, utpote cunctis cognitam. Hi homines infelicissimi omnium quidem erant, quique ad hoc vilissimum officium erant damnati, qui statim ac ludorum albo inscribebantur, adeo lanistae erant subiecti, ut ad quaeque munia, eaque vilissima essent addicti. Extat adhuc apud Petronium Satyric. c. 117 iurisiurandi formula a gladiatoribus adhibita, et lanistae data: *In verbo Eumolpi sacramentum iuravimus, uri, vinciri, verberari, ferroque necari, et quidquid aliud Eumolpus iussisset, tamquam legitimi gladiatores domino corpora, animasque religiosissimae addicimus.* Hinc haud permissum erat hisce infelicissimae sortis hominibus signum aliquod vel timoris, vel imbecillitatis significare: quin imo si gladiator aliquis in Amphitheatro foret sauciatus, ipse ne questus quidem signum ostendere poterat: hinc populus hoc casu exclamabat: *Occide, ure, verbera: quare tam timide incurrit in ferrum? Quare parum*

Ludus Gladiatorius.

audacter occidit, *quare parum libenter moritur*? Ita Seneca de Ira lib. 1. c. 2. Hanc ob rem gladiatores maximum animum ostendere debebant: quod si quis in Amphitheatro animo desponderet, tunc vilissimi hominis nota inurebatur. Illi qui vero viriliter pugnabant, populus a morte eosdem absolvebat; hinc manus clausa pollice extenso signum erat mortis, ut canit Iuvenalis Satyra III. v. 36.

Munera nunc edunt, et verso pollice vulgi
Quemlibet occidunt populariter.

Gladiatores ad mensam adhibiti.

Gladiatorum numerus adeo excrevit tum Romae, tum aliis Italiae urbibus, ut illarum quisque populus maximam perciperet delectationem: iidem et in ludis publicis, et etiam in mensis adhibebantur. Mos hic nonnisi a luxuriosis Campanis derivavit, uti narrat Strabo lib. V. Geogr. quod confirmat Silius Italicus de bello Pun. lib. XI. v. 51. Usus hic perduravit usque ad extremum Romani Imperii lapsum; ita ut Lampridius hosce gladiatores ad mensam adhibitos *Cubicularios* appellet in Eliogab. c. 21.

Haud parum contenti veteres Romani hisce inhumanis Spectaculis, gladiatores etiam adhibuerunt, cum vir aliquis vel bene de Republica meritus, vel nobilis moriebatur. Hinc mirum haud est, si Patavinus auctor lib. XVI. narrat, M. Decium Brutum anno ab V. C. CCCCLXXXVIII. fuisse primum, qui hunc morem in urbem introduxit, cum eius parens morte fuit ablatus. Huiusmodi gladiatores appellati fuere *Bustuarii*, utpote ad rogum, vel bustum adhibiti.

Frequentia Spectaculorum, et pugnantium numerus.

De publicorum aedificiorum magnificentia nihil est quod dicam: Romani enim immensos expendebant thesauros in hisce extruendis, et spectacula magnificentissima saepe edebant in Amphitheatro, et Circo; quo in loco cuiuscunque generis fiebant ludi. Ad eos visendos frequentissimus adveniebat populus; at inter alios ludos,

illi qui a gladiatoribus in Amphitheatro fiebant, maxima omnium Romanorum delectatione conspiciebantur, quippe cum il humano sanguine valde gauderent. Hinc Cicero pro Sext. num. 68 et 59 sic scribit *Id spectaculi genus erat, quod omni frequentia, atque omni genere hominum celebratur, quo multitudo maxime delectatur . . . . . equidem existimo, nullum tempus esse frequentioris populi quam illud gladiatorium, neque concionis ullius, neque vero ullorum comitiorum.*

Ea igitur Spectacula edebantur quam frequentissime. Gordianum III. suae aedilitatis tempore singulis mensibus magnificentissima Spectacula dedisse populo Romano narrat Capitolinus c. 33 in eius Vita, praesertim in Circo, ubi animalia cuiuscumque generis, eaque rarissima immensis sumptibus exhibita fuerunt. Incredibile prope dictu est, quod narrat Dio lib. XXXV. de Traiano, qui CXXIII. dierum spatio decem millia gladiatores in Amphitheatro, et Circo ad pugnandum exhibuit; et Caesar ipse etiam in sua aedilitate CCCXX. paria gladiatorum edidit. En igitur ad quem furoris gradum, et ad quantam humani sanguinis delectationem est perventum! Horrent adhuc aures in audiendo, quosdam Romanos Imperatores tot hominum millia odio, ac vindictae sacrificasse, sed magis horret animus meminisse, quot alia centena millia gladiatorum ad Romani populi delectationem fuerint primum bene saginata, indeque morti destinata. Iosephus Hebraeus Antiqq. Iudaic. lib. XIX. c. 1. hanc rem confirmat, ubi narrat, Romanos maxima Spectaculorum iucunditatate fuisse affectos; en ut scribit: Ἐν τούτῳ δὲ ἱπποδρομίαι ἦσαν, καὶ σπουδάζεται γὰρ Ρωμάιοις ἡδε ἡ θεωρία δεινός, συνίασι δὲ προθύμως εἰς τον ἱππόδρομον. *Interea autem ludi agebantur Circenses: cui spectaculo mirifice dediti sunt Romani: quin et magno studio in Circum concurrunt.*

De bestiis ad gladiatoria spectacula adhibitis nunc verba faciemus. Incredibile prope dictu est, quot ferae *Magnus numerus bestiarum ad Spectacula adhibitus.*

in Vivario alerentur. Romaë, Puteolis, Capuae, aliisque Italiae, Campaniaeque urbibus (in quibus Amphitheatri moles adsurgebat) maximus omnium ferarum numerus nutriebatur. Suetonius in Tito c. 7 narrat, hunc una die quinque millia ferarum omne genus Spectacula, edidisse: *Dedit, et navale praelium in veteri Naumachia: ibidem et gladiatores, atque uno die quinque millia omne genus ferarum.* Eutropius eamdem rem confirmat in eius vita. Ferae praesertim, quae in Vivario alebantur, adeo mansuetae fiebant, ut gladiatores in Amphitheatro, et Circo easdem adhibuerint maximo spectaculo. Martialis lib. I. Epigr. 105 canit, leopardos, tigres, aliasque bestias in Amphitheatro veluti agnos currus saepissime vectassse:

Picto quod iuga delicata collo
Pardus sustinet, improbaeque tigres
Indulgent patientiam flagello:
Mordent aurea lupata cervi,
Quod fraena Lybici domantur ursi.

Idem poeta ibid. epigr. 15 Domitianum Caesarem emphatice alloquens, quod leones veluti agni in ludis Spectaculo forent Romanis, sic canit:

Delicias, Caesar, lususque, iocosque leonum
Vidimus, hoc etiam praestat arena tibi.

Leges latae ad Spectacula reprimenda.

Ad reprimendam interim tantam civium oblectationem statuta, atque edicta ab ipsis Imperatoribus lata fuere, ut gladiatorum praesertim frequentia minueretur. Caesar (prout scribit Suetonius in eius Vita c. 10) in ludis gladiatoriis harum victimarum numerum minuit; et Augustus legem tulit, qua constitutum est, bis in anno LX. tantum paria gladiatorum edenda, prout describit Dio lib. XXXVI. Imperator vero, Caligula iussit edi spectacula gladiatoria prout quisque vellet: hinc tunc

temporis eo est ventum, ut Romani maximam illorum voluptatem perceperint: at postea principes optimi Imperium moderantes, legem tulerunt, ut iisdem Romani parcerent victimis, neve humano sanguine forent expleti, atque mos iste fuit moderatus eo modo, adeo ut Antoninus Philosophus praecipere fuerit coactus, ne tot homines morti destinarentur, uti narrat Capitolinus in eius vita c. 15. Nerva Princeps optimus iam ante hanc Romanorum voluptatem latis legibus prohibuerat.

Pace deinde Christianae Ecclesiae reddita, et Constantino Magno Romanorum moderante Imperium huiusmodi Spectacula omnino prohibita fuere, uti scribit Eusebius Hist. Eccles. lib. IV. c. 25, et Sozomenes lib. I. Ante Honorium, et Arcadium horum Spectaculorum supererant vestigia, cum ethnici adhuc extabant in pluribus Romani Imperii urbibus, iique secutis temporibus perdurarunt. Leges antea latae haud huiusmodi mores auferre potuerant. Honorius tandem sanxit, ne amplius gladiatoria spectacula apud quamvis urbem ederentur: idque evenisse non aliam ob causam constat, nisi ut monachus quidam nomine Thelemacus in Amphitheatrum Romanum ingrediens, nimioque zelo succensus, spectatores admonuerit, ne hisce spectaculis animum accomodarent: inde lapidibus obrutum fuisse narrat Theodoretus lib. V. c. 26. Τοῦτο μαθὼν ὁ θαυμαστὸς Βασιλεὺς τὸν μὲν τοῖς νικηφόροις συνηρίθμησε μάρτυρι, τὴν δὲ πονηρὰν ἐκείνην ἔπαυσε θεωρίαν: *Quo cognito admirandus Imperator, hunc quidem invictissimorum martyrum numero adscripsit: tetrum vero illud spectaculum abolevit.*

Illorum temporum Ecclesiae Christianae Patres merito Spectacula isthaec horrendi obiurgarunt. Lactantius Divin. Instit. Epist. c. 63 sic de iisdem scribit: *Superest de Spectaculis dicere, quae quoniam potentia sunt ad corrumpendos animos, vitanda sapientibus, et cavenda sunt totaliter: quod ad celebrandos deorum honores inventa memorantur. Nam numerum editio Saturno factae sunt. Scena Liberi patris est: ludi ve-* §3. Patrum contra Spectacula obiurgationes.

ro Circenses Neptuno dicati putantur; *ut iam qui Spectaculis interest, relicto Dei cultu, ad profanos ritus transisse videatur*. *Quid tam horribile, quam tetrum, quam hominis trucidatio?* et hinc subiungit idem auctor; si culpa est homicidio interesse, quanto magis ad Spectacula adesse, ubi hominum sanguis maxime versatur. Hinc illius temporis Christi fidelibus insinuat, ut loca isthaec fugiant, haud Christiano homini convenientia; *Fugienda igitur omnia Spectacula, ut tranquillum mentis statum tenere possimus*. Et S. Cyprianus in quibusdam epistolis haec similia scribit. Plura etiam Concilia Christianos admonent, ne Spectaculis intersint, et anathemate animadvertunt illos homines, qui eo fungerentur officio. Concilium Arelatense c. 4 Laodicenum c. 54 et Carthaginiense III. c. 6. id etiam omnino vetuerunt. Praetereo S. Hieronymum ep. ad Marc. et Hilar. mitto etiam S. Augustinum ep. 119 ad Ianuar. qui etiam de Spectaculis tam male sunt opinati. Si omnes vellem Sanctorum Patrum auctoritates in medium afferre, mihi tempus deesset. Hoc unum satis dictu est; ipsos ethnicos auctores iam male opinatos fuisse de Theatro, deque ludis, ut nihil supra dici possit. En ut inter alios in Prologo Poenuli loquitur Plautus:

> *Scortum exoletum ne quis in proscenio*
> *Sedeat.*

Titus Livius lib. II. Tacitus Annal. lib. XIV. aliique nonnulli etiam de ludis hisce haud recte iudicarunt, eosque ut morum corruptionem putaverunt. Quin imo Plinius lib. IX c. 6 ludos Circenses ut res pueriles existimat, illosque nihil aliud esse ait, quam horrenda praelia: *Mitto tot millia virorum tam pueriliter identidem cupere currentes equos, insistentes curribus homines videre. Si tamen aut velocitate equorum, aut hominum arte traherentur, esset ratio nonnulla: nunc favent panno, pannum amant*; alludens variis aurigarum factionibus Circi.

Crocus, Sedilia, et Vela in Theatro, et Amphitheatro.

Amphitheatrum, et Circum arena adspergi mos erat, quo gladiatores liberius possent pugnare: hinc apud Latinos trita loquendi ratio: *Descendere in arenam*, quippe quod gladiatores in Amphitheatrum descendentes, certamen incipiebant. Temporis progressu eo magnificentiae est ventum, ut Caligula Imperator Circum chrysocolla, minioque adspergendum iuberet. Hinc Suetonius in eius Vita c. 18. sic scribit: *Edidit et Circenses* (nempe ludos) *plurimos a mane usque ad vesperam, interiecta modo Africanorum venatione, modo Troiae decursione: quosdam autem praecipuos, minio, et chrysocolla constrato Circo.*

Sedilia tum in Amphitheatro, tum in Theatro, et Circo erant e marmore disposita, a Latinis Scalaria dicta, supra quae commode sedebant spectatores, quo ludis hisce gauderent. Omnes in marmore sedebant, praeter senatores, qui pulvinum ad sedendum adhibebant, iuxta Ciceronem ad Trebat. epist. lib. VII. et Ovidium de Arte lib. I. Sunt qui scribunt Vestalibus etiam hunc honorem tributum, cum eaedem primis sederent in gradibus. Iidem pulvini a Graecis dicuntur Προσκεφάλαια, ut scribit Theophrastus Charact. Κόλαξ τοῦ παιδὸς ἐν τῷ Θεάτρῳ ἀφελόμενος τὰ προσκεφάλαια, αὐτὸς ὑποστρώσαι: *Adulator pueri in Theatro cervicalia tollens, revertitur.*

Amphitheatrum, et Theatrum fuisse detecta res cunctis est nota, ubi spectacula edebantur toto anni tempore. Saepe cum populus sederet, pluvia, vel aestus ingruebat: ut hisce obviam iretur, neve spectatores delectatione privarentur, Campani primum vela in hisce locis introduxerunt, ut scribit Valerius Maximus de Spect. lib. III. c. 4. In immensa Theatri, Amphitheatrique cavea mala ad vela sustentanda aderant. Lucretius lib. VI. v. 108. de hisce velis verba facit.

Carbasus ut quondam magnis intenta Theatris
Dat crepitum malos inter iactata, trabesque.

Suetonius in Calig. c. 24 de hisce etiam sic ait: *Gladiatores munere reductis interdum flagrantissimo sole velis, emitti quemquam vetabat.* Propertius lib. III. eleg. I. primis temporibus haud usuvenisse canit velis Theatrum cooperire. Et res eo rediit posteriori tempore, ut haud amplius Romani communia vela in Circo, alüsque locis adhiberi solita usurparint, sed ea vel purpura, vel alia nobilissima materia conflata fuerint. Ad rem Valerius Maximus lib. cit. narrat Cneium Pompeium in Theatro, et Circo, terram irrigandi usum introduxisse: *Cn. Pompeius ante omnes aquae per semitas decursu, aestivum minuit fervorem.*

Ad eum tandem etiam luxum pervenerunt, ut haud contenti Spectacula isthaec magnis sumptibus edere, ex summa cavea curatum sit, saepe donaria populo mitti, eaque *Missilia* vocabantur, vel ex ebore, vel ligno conflata, quae etiam dicta fuere *Tesserae theatrales*, quibus postea exhibitis, sigillatim accipiebant cives farinam, pecunias, volucres, aliasque eiusmodi res. At fiebat, ut populus ad ea arripienda, saepe capitis, manuum, pedumque fractura discederet.

Imperatorum amor ad Spectacula.

Romanos publicorum ludorum magno amore captos fuisse constat a primis Reipublicae temporibus: sed amor hic posteriori tempore magis ac magis efferbuit eo modo, ut mutato Reipublicae gubernamine, et Imperatoribus ad solium evectis, ea Spectaculorum delectatio in omnes magis excreverit. Scenici, atque Circenses ludi tunc sumptuosissimi evasere. Caesar iuxta Suetonium in eius Vita c. 28 magnifica edidit gladiatoria spectacula tam Romanae iuventuti quaesita: tragoedias, et comoedias in omni urbis regione actas fuisse fama est; histriones etiam, qui suo tempore maxime excreverant, magno in pretio fuerunt. Circenses, et Athletici ludi tum etiam editi; et fama est, senatores etiam, Virosque nobiles in scena prodiisse, ut inter alios Laberius poeta nobilissimus, Furius Leptinus stirpe praetoria natus, et Q. Calpenus Senator

in Circo. Octavianus Augustus hinc Caesaris exemplum secutus Spectacula etiam edidit magnificentissima: inter alia ludum Troianum saepe agendum a nobilibus puellis curavit; inde suo tempore Quinquennalia, Gymnica, et Musica Spectacula a Romanis primum celebrata. Velleius Paterculus lib. II. c. 2 Neapolitanos horum ludorum inventores fuisse narrat.

Theatrales societates tum vel maxime excreverant, utpote ab Imperatoribus quaesitae: Tiberio enim imperitante mercedem maximam percipiebant, ita ut ipse fuerit coactus ad numerum minuendum; hinc Suetonius in eius vita c. 34 sic scribit: *mercedibus scenicorum rescissis, paribusque gladiatorum ad certum numerum redactis.* Fama est eo tempore saltatrices Romae ad tria millia pervenisse, et divites viros saepe sua omnia actoribus dedisse, quo magis populo placerent. Iulium Messalam suos exhaeredasse narrat historia, ut histriones testamento faceret haeredes: quin imo pretiosa omnia saltatoribus, mimis aliisque male perditis hominibus distribuit: et Caligulam in Theatro Mnesterem Pantomimum basiatum fuisse etiam ex historia liquet. Hinc saepe eveniebat, ut si quando quis in Theatro strepitum faceret, ipse propriis manibus illum flagellaret: *Mnesterem Pantomimum etiam inter Spectacula osculabatur, ac si quis saltante eo, vel leniter obstreperet, detrahi iussum manu sua flagellabat*; c. 55. Idem auctor in Nerone c. 38 sic ipsum pingit: *Trex, et auriga, idem cantor, atque saltator. Batuebat pugnatoriis armis, aurigabat exstructo plurifariam Circo. Canendi et saltandi voluptate ita efferebatur, ut ne publicis quidem Spectaculis temperaret, quo minus et tragaedo pronuntianti concineret, et gestum histrionis quasi laudans, vel corrigens palam effingeret.* Hic etiam Imperator praeter Spectaculorum delectationem, maxima etiam musices voluptate efferebatur: ipse enim mediocriter canebat, citharaeque oblectamento capiebatur. Hinc ille delirio motus Romam urbem novam efficiendi, eam

flammis concremavit, dumque omnes rerum omnium amissionem deflerent, Troianae obsidionis incendium ipse canebat. Quin imo ausus fuit in Theatro, et praesertim in Neapolitano saepius cantasse, ut prodit Suetonius in eius vita c. 20: *Et prodiit Neapoli, ac ne concusso quidem repente motu terrae Theatro, ante cantare destitit, quam inchoatum persolveret* νομον. *Ibidem saepius, et per complures cantavit dies.* Ipse etiam laudibus acceptis ab Alexandrinis, qui Neapoli erant, ex ipsis plures Romam proficisci iussit coronamque quaesivit, et mercedem.

Vitellius deinde Imperium gubernavit nonnisi histrionum consilio, quos maxime adamavit: Suetonius in eiusdem Vita c. 4 sic tradit: *Talibus principiis magnam Imperii partem nonnisi consilio, et arbitrio vilissimi cuiusque histrionum, et aurigarum administravit, et maxime Asiatici liberti.* Eliogabalum munera, et provinciarum gubernamina saltatoribus dedisse auctor est Herodianus lib. V. Praeter hactenus descriptos Imperatores, qui animum Spectaculis intenderunt, fuerunt alii, ut inter ceteros Lucius Verus, de quo refert Capitolinus in eius Vita, ludos Circenses, et gladiatorios ipsum valde adamasse: eorundem quoque mirum in modum voluptate affectos fuisse Commodum, et Caracallam narrat Herodianus lib. III. En igitur ad quem dementiae statum pervenerunt plures Imperatores, qui non solum Spectaculis animum adhibuerunt, verum etiam saltatoribus, comicisque munera dederunt!

Maxima Spectatorum frequentia, legesque ab Augusto latae ad hanc rem.

Cum autem immensa auri pondera ad Amphitheatrum, et Circum a Romanis adhibita fuerint, cumque tot gladiatorum millia, et omne genus ferarum ubique alerentur (ut ante diximus) hinc factum est, ut ad Spectacula isthaec maxima hominum frequentia advenerit, cum ludi edebantur. Ea hominum multitudo ex pluribus conveniebat urbibus: Amphitheatrum, et Circus ad XC. circiter hominum millia amplectebatur. Ad tantam igitur hominum frequentiam continendam, sicuti saepe fiebat,

ut iurgia eveniret, leges hinc editae ab Augusto fuerunt quo iisdem obviam iretur. Suetonius in eius Vita c. 44 memoriae prodidit, ipsum legem tulisse de sedendo ad Spectacula, quo mores corrigeret. Cum enim Puteolis senator quidam in Amphitheatro male esset acceptus, hinc Imperator fuit coactus novam promulgare legem: *Motus iniuria senatoris, quem Puteolis per celeberrimos ludos consessu frequenter nemo receperat. Facto igitur decreto patrum, ut quoties quid spectandum usquam publico ederetur, primus subselliorum ordo vacaret senatoribus: Romae legatos liberarum, sociarumque gentium vetuit in orchestra considere, quum etiam libertini generis mitti deprehendisset. Militem secrevit a populo.*

Magna urbium Campaniae Felicis delectatio ad Spectacula.

Haec Spectaculorum delectatio non solum Romae, sed etiam aliis urbibus divitibus Reipublicae subiectis extitit. Ante diximus, usum in Theatro Romanos vela inducendi, a Campanis accepisse, atque etiam gladiatores ad mensas adhibuisse. Ex quibus satis colligitur Campanos ipsos olim celebres fuisse in Spectaculis edendis. Ludus etiam gladiatorius, qui Capuae olim extitit, satis ostendit, hanc urbem celeberrimam fuisse, quae etiam Amphitheatrum magnificentissimum, et Theatrum habuit: praetereo alias urbes in solo Campano positas, quae aedificia istbaec possidebant, uti Minturnae, Aquinum, Atella, Pompeii, Herculaneum, Puteoli, aliaeque urbes nobilissimae. Et re sane vera urbes istae in tam beato terrarum orbis angulo, et in agris fertilissimis positae commercio tam divite gaudentes, ullis bellis externis turbatae, nihil aliud in animo babebant, quam delectationem, ludos, atque agrorum fruges ditissimas, ut beate viverent. Hinc inter omnes alias Romani Imperii regiones Italia una, et praesertim Campania ad recte feliciterque vivendum animum accomodabat. Hinc etiam est, ut auctores antiqui, et praecipue poetae tot encomia de Campania praesetulerint, et tot ludorum, et spectaculorum species usque scriptitarint. Tot urbes theatris, amphithea-

tris, aliisque publicis locis ad spectacula edenda abundabant. Non aliam ob causam id factum fuisse autumo, nisi quod longa pace, et fortunae indulgentia semper gauderent, et tot publica construxerint aedificia ad beate vivendum. Ex tot edictis ad Pompeiana spectacula edenda pertinentibus, quae super domorum parietes usque leguntur, quaeque in dies effodiuntur, satis colligitur, eam urbem quam maxime ad otium, et ludos agendos esse accomodatam. Si enim urbs tam parva inter alias Campanas, et haud nobilior prae ceteris, et assiduis spectaculis addicta, quid iudicandum de Puteolis, de Neapoli, tot aliis, et praecipue de Capua urbe nobilissima? Si enim fuissent nobis amandata, ut de Pompeiis, et Herculaneo ad nos sarta tecta pervenerunt, quot pretiosa monumenta non haberemus? Quae cum ita sint, concludendum hasce urbes Campanas fortunatissimas olim fuisse, dum spectaculis usque gauderent. Hae urbes quidem ad Romani Imperii lapsum adhuc hosce ludos edebant.

Everso deinde inanium deorum cultu, et Christianis Imperatoribus ad solium evectis, hinc paulatim leges latae fuerunt, ut huiusmodi Spectacula humanum sanguinem usque redolentia prohiberentur. Concilia deinde saepe etiam sanxerunt, ne amplius ludi fierent. At hisce haud obstantibus plures adhuc deinde urbes, sive quod deorum cultui adhuc addictae forent, sive quod antiquorum mores haud mutati, eandem delectationem de Spectaculis habuerunt. Hinc ex historia liquet, etiam cum Romanum Imperium undique erat per Barbarorum assidua bella, et incursiones dilaceratum, Spectacula edita fuisse. Sub Theodorico Gothorum optimo Rege, et deinde sub Alarico eadem adhuc fiebant, donec Langobardorum nova in Italia introducta gente, mutata omnia fuere, atque ita omnino eadem ablata fuerunt.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ IX.

De causis quae Romanum perdidere Imperium.

Romam principio Reges habuere: iidem hanc urbem Imperii caput stabiliendam curarunt. Romulus collectis vicinorum agrorum pastorum agminibus, eosque assiduis instructos praeliis fortissimos effecit milites, qui temporis progressu propinquas subegere gentes. Reges successores alios fregere populos Romanorum agro adiungentes. Tarquiniis ex urbe exactis, Brutus Consules constituit. Libertatis amor fuit prima causa, ob quam Romani Rempublicam efformarunt. Hic idem amor Consulatus auctoritatem diminuit, et variis temporibus titulum abstulit. Ut inde populus Consules legibus subiectos haberet, plebeios elegit magistratus, quo illorum libertatem servaret. Hinc iidem plebeii, ut Consules, ducesque facerent officium, ipsis cura fuit mandata. Publica officia non aliter quam ad annum dabantur: Consules deinde, aliique magistratus inferiores duodecim etiam mensibus Rempublicam gubernabant, et Consules nullam inde habebant auctoritatem, quam illam ipsam, quae ex officio proveniebat. Hinc saepe evenit, ut ipsi qui exercituum fuerant duces, novis parerent Consulibus in castris, nec nisi decem post annos iterum Consulatum inire possent. Adeo igitur primis temporibus leges sancte religioseque servabantur!

At nulla priscorum Romanorum pars tam servata fuit ab illis (ut libertatem tuerentur) quam paupertatis contemptus qui tamdiu perduravit, quoad illorum mores viguere. Haec paupertas quae antea fuit necessaria, subsecutis temporibus fuit virtus, quam iidem uti liber-

tatis tutamen habuerunt, eaque iisdem fuit quasi vis, quo luxum averruncarent. Si ea tunc gloria erat ad libertatem tutandam, eodem tempore ipsi vitam exponebant, ut Rempublicam divitiis augerent. Quisque dives seipsum putabat Reipublicae fisum divitiis, et duces ipsi veluti milites gregarii non alio vivebant modo, quam ex paterna agrorum haereditate, quos manibus ipsi suis colebant. Hinc Plinius iure merito scribit Hist. Natur. lib. XVIII. c. 4. *Gaudebat tellus vomere laureato.* Et hinc mirandum haud est etiam ad quem paupertatis gradum pervenerint Camillus, Fabricius, Curius, aliique plures praeclarissimi viri, qui dum maximis honoribus erant cumulati, quique pro patria bene merentes, dum iam morti proximi erant, nihil divitiarum, haud domos, aut villas suos e testamento facerent haeredes, et patriae rem potius, quam suam mallent augere.

Veteres Romani erant omnes agrorum cultores, et milites simul: eorundem habitus erat incultus, cibus inde simplex, ac frugalis, atque labor assiduus. Hinc eorum filii in vita tam dura exercebantur, ut ipsos redderent fortes, et aptos ad belli labores sustinendos. Sub habitu rustico incomparabilis virtus reperiebatur. Hinc gloria erat solus amor: pro patria, pro libertate, pro aris inde, atque focis illis dimicare in more fuit positum. Horum mores a principio rustici profecto fuere, eaque vivendi ratio ab urbis incunabulis ad quintum et sextum usque saeculum adhuc vigebat, cum Roma iam Italia, Sicilia, Hispania, Gallia, Africaque dominaretur, quo tempore duces ex aratro adhuc vocabantur. Hinc scribit Valerius Maximus lib. IV. c. 4. *Attilii manus rustico opere attritae, salutem publicam stabilierunt.* Hic vivendi modus non solum per tot saecula viguit, verum etiam Romanis ipsis causa fuit ad alias res capessendas, ad leges sanctissime servandas publicas, et domesticas eo modo, ut vicinis dissitisque gentibus fuerint exemplo.

Quod si gradum faciamus ad leges sumptuarias,

quae iam a priscis temporibus apud Romanos viguere, profecto videbimus, ipsas fuisse adeo sapientes, ut cives ad recte vivendum aliis populis fuerint exemplo. Hae leges variae latae fuere, quo bene viverent, vitamque a luxu, mollitieque averterent. Lex Oppia de matronarum cultu, vel mundo muliebri versabatur. Ea lex lata est a C. Oppio Tribuno plebis Q. Fabio Maximo, et T. Sempronio Gracccho Coss. anno V. C. DXL. exardescente secundo Punico bello. Mulieres haud amplius quam auri semiunciam possidere, neu vestimento versicolore uti, neve iuncto vehiculo in urbe, oppidove, aut propius inde mille passus, nisi sacrorum publicorum causa vehi poterant. Ita tradunt Livius lib. XXXIV. et Tacitus Annal. lib. III.

Cum vero a veteri, et avita maiorum parsimonia posteri discederent, et nullum modum invenirent luxuria, legum animadversione fuit necesse. Eandem legem tulit C. Orchius Tribunus plebis de senatus sententia, anno tertio quam Cato Censor fuerat, eaque convivarum numerum perscribebat. Hinc C. Fannius Consul in ludis Romanis, aliisque diebus sollemnibus, iu singulos dies centenos aeris insumi concessit decemque aliis diebus in singulis mensibus tricenos, ceteris autem diebus denos. Ante enim eo res redierat, ut gula illecti plerique ingenui pueri pudicitiam, et libertatem venderent: plerique ex plebe Romana vino ebrii ad Comitia venirent, et madidi de Reipublicae consulerent salute. Ea lex Cornelia, eaque etiam sumptuaria fuit, quam tulit L. Cornelius Silla Dictator, in qua non conviviorum magnificentia prohibita est, nec gulae modus factus, verum minora pretia in rebus imposita, uti tradit Aulus Gellius lib. 11. e 24. Caecilia tandem lex (ne dicam ad ravim usque) quam C. Caecilius Metellus Tribunus plebis anno V. C. DXXXIII. Coss. L. Veturio Philone, et C. Lutatio Catulo, qua ratio poliendarum vestium fullonibus praescribebatur. Ita Plinius lib. XXXV. c. 17 Hist. Natur. Hae leges igitur latae variis temporibus satis in-

dicant, Romanos sapientissimos fuisse, eodémque tempore ipsos luxum immodicum prohibuisse, ne luxuriem, neve in urbe, aliisque urbibus Romanae Reipublicae subiectis introducerent.

Sub hoc igitur rigido regimine cives paupertatis, maximaeque virtutis amatores, et luxus contemptores evasere, qui nihil aliud amabant, quàm patriam, atque libertatem. Hinc mirandum haud est, si intra tercentorum annorum spatium Italiae fortissimos superarint populos: hinc Gallos, Cimbros, Tuetonos, et Carthaginensium Rempublicam Romano adiunxerunt Imperio. Inde viri tam celebres floruere, ut pleni sint omnes historiarum annales. Hinc mirum haud etiam est, si Quintus Cincinnatus, dum Consules ab hostibus premerentur, exercitus fuit liberatus, dum ipse ab aratro vocatus, et Dictator fuit renunciatus; inde fascibus depositis ad agrum rediit colendum. Caius Fabricius, et Caius Dentatus frugalitatis etiam exemplum fuere: alter Pyrrhum Italiae finibus expulit, alter Sabinos perdomuit, accèpta quae viritim dividebantur captivi agri septem iugera non minus industrie coluit, quam fortiter armis quaesierat. Scipio ipse Africanus, qui Hannibalem devicit, voluntario exilio apud Linternum suam villam petivit, ubi corpus abluebat laboribus rusticis fessum, et se exercebat, terramque subigebat. Hic laboris, vitaeque campestris amor non solum ad Rempublicam quam maxime augendam, verum etiam per tot saecula ad hoc virtutis studium, et a rebus avocandum animum inserviit. Hinc apposite Columella de Re Rustica lib. II. scribit: *Res rustica sine dubitatione, proxima et quasi consanguinea sapientiae est.* Et Cicero Orat. pro Roscio Amer. num. 75 *Vita rustica parsimoniae, diligentiae, iustitiae magistra est.*

Numa Pompilius iam ante hos celebres viros floruerat: ipse eodem modo fuerat educatus. Ad solium evectus eandem duxit vitam quum private viveret, suisque subiectis Romanis eodem fuit exemplo non solum,

verum vicinis etiam urbibus, uti tradit Plutarchus in eiusdem vita. Hinc eo tempore agrorum fertilitas eo pervenit, ut ubique omnis rerum abundantia adesset, et Romani relictis bellicis moribus ad agros colendos animum intenderunt. Hinc pulchrum videre erat agros fertilissimos omnium fructuum, rerumque genere scatere, divitias, commercium cum vicinis, dissitisque populis in dies auctum. Sub tam sapienti Rege haud ullum fuit bellum, neque sanguinis effusio, et praesertim deorum cultus maxime viguit.

Ad tanti Regis exemplum Romani temporis progressu magis animum ad frugalitatem, et agrorum culturam applicuerunt. Hinc tot viri, qui bene de republica sentientes, quique post tot bella gesta, post tot triumphos, postque tot debellatas gentes magno honore a suis culti fuere, quique antiquorum hominum more viventes ad agros colendos sese applicuere. Hinc mirum haud esse debet, si Cato Censor etiam se agriculturae dederit, ob quam tot praecepta nobis reliquit. Cicero in orat. pro Roscio Amerino contra illius accusatores invehit, quod ipse antiquorum more ruri iugiter maneret. Inde ipse ait, maiores hoc tam recto vivendi usu ad tantam magnitudinem pervenisse, ut Imperii maiestas nonnisi hoc modo fuerit redacta, et utinam Romani idem vivendi genus forent secuti, dum haud mores essent deperditi. Sub hoc tanto viro nec bella, nec armorum fremitus Romani excitarunt, et ad eiusdem exemplum deorum cultui, et agrorum culturae tantum addicti fuere. Vicinae gentes eiusdem Regis exemplum imitandum sibi proposuerunt.

Hoc igitur vitae genus multos perduravit annos, et Romani subsecutis temporibus tam recte sapienterque gubernati fuere, ut eorundem leges latae fuerint per cunctam Italiam, aliasque Europae partes, eorumque duces virtutis, atque frugalitatis cunctis gentibus fuerint exemplo. Hoc idem vitae genus eo usque perduravit, donec aemula Carthagine potiti fuere, et Romani iidem fortis-

simi sub ipso eorum pondere, atque magnitudine depressi fuere, dum ipsa moles iisdem nocuit. Hinc eodem ex tempore luxus, et divitiae introductae fuerunt in urbem cum immensis thesauris ex devictis provinciis. Ea vero temperantia, quae magnos efformaverat duces haud amplius amabatur, atque fuit despecta. Romani deinde effusis habenis a tanta paupertate, et frugalitate vivendi statim ad luxum, et mollitiem animum applicuere. Hinc apposite Paterculus lib. II. c. I. de iisdem scribit. *Sublata Imperii aemula* (Carthagine) *non gradu, sed praecipiti cursu a virtute descitum, ad vitia transcursum.*

Vsque dum Roma Italia tantum fuit dominata, per seipsam subsistebat: quisque civis erat miles, atque patriam amabat; quisque Consul exercitui praeerat, atque cives ad bellum properabant sub iussu illius, qui succedebat, et Consules ipsi senatui parebant. Statim vero ac legiones Alpes, atque mare transierunt, milites sensim patriae amorem deseruere. Consules vim maiorem habuere, et milites in duces confidebant: ex eo tempore haud amplius reipublicae milites erant, sed Sillae, Mario, Pompeio, atque Caesari morem gerebant.

Cum Roma civitatis ius toti dedit Italiae, vim atque libertatis vigorem perdidit. Hinc nondum fuit illa urbs, cuius populus unum efficiebat spiritum. Italiae populi Romani cives effecti, unaquaeque urbs suos mores, atque usus intulit. Lacerata eo modo urbe, haud ex eo tempore fuit una urbs, neque amplius senatui parebat: haec corruptionis universalis causa. Silla in suis expeditionibus in Asiam suos milites ad praedandum instituit, cum ipse suis primum exemplum dedisset, ac postea in Italiam reversus, ac triumphans in urbem ingressus, civium agros primum suis divisit, cum illos praedae avidos fecisset. Hinc per civile bellum rempublicam evertit: inde urbem infesto exercitu ingressus, quatuor millia civium, qui Marii partes fuerant secuti, interfici iussit praeter infinitos alios. Ex eo tempore septuaginta millium cives proscripsit. Pompeius postea Marii, et Sillae etiam

exemplum fuerat secutus: everso Mithridate, eiusque potentia, audacior factus: Lucullus qui eidem successit in bello, Rempublicam magis perdidit, et tandem Caesar, qui Gallias perdomuit, Rempublicam omnino destruxit.

Voluptas deinde temperantiaé successerat, et otium labori. Ex eopte tempore videtur alios esse Romanos, et omnino differentes ab antiquis. Re sane vera sensim rerum ordo fuit mutatus: duces, et Consules populi suffragia emebant, et ad eam dignitatem haud perveniebant nisi per pecuniam, aut ad bellum ibant, quo nationum arriperent spolia, atque provincias popularentur. Ex eo hinc factum, ut plures duces Consulesque divitias acquirerent immensas.

Hi igitur magni, atque viri principes fuerunt illi iidem qui a maioribus degenerantes tam frugalitatis amatoribus, immensos thesauros depraedantes, atque omnes Asiaticarum gentium divitias introducentes, populatis regnis, novum vitae genus duxerunt, Persarumque Regum luxum superarunt. Mirum quidem est illud, quod narratur ab auctoribus de Lucio Lucullo ob mensas, atque villas, et quantum de illo iudicandum est de luxu. Subsequentes duces, Consulesque eiusdem exempla sunt secuti. Hinc ex eo facta est morum mutatio, et divites Romani sensim ad vitia maiora perrexerunt, atque ruinam. Pompeius, Caesar, aliique celebres viri haud amplius antiquo vitae genere gaudentes, Reipublicae fundamenta evertere sunt conati. Caesaris fatum a coniuratis in senatu effectum, et Octaviani Augusti ad solium evectio integrum rerum statum mutavit. Respublica ex eo aevo fuit omnino eversa, et Imperium firmatum. Negandum haud est, quin princeps ipse Romanorum fuerit maximus Imperatorum, eiusque gubernamen Regum omnium fuerit norma. Plurimorum Imperatorum successio, qui unus post alios dominati fuere, satis demonstrat quantum Roma iisdem fuerit subiecta, et Imperii magnitudo, et senectus ipsa hoc magnum Imperium ever-

tit. Nationes omnes quae tum usque Romanis paruerant, haud amplius ipsos duces timuerunt. Antoninorum saeculum, atque nonnulli sapientes ac fortes simul Imperatores Imperium, atque splendorem aliquandiu sustinuerunt, donec Barbari Imperii ipsius vim fregerunt, atque in Romanas irruperunt provincias.

Talis erat rerum status usque ad Constantinum Magnum, cum ipse ad solium evectus totius Imperii princeps fuit. Temporis progressu ipse moriens filiis Imperium divisit: hinc postea effoeminati et imbecilles principes causa maioris fuerunt ruinae, ut Barbari magis in Romanas irrupissent provincias. Quadi primum, Marcomanni, Vandali, aliaeque efferatissimae gentes provincias ultra Danubium occuparunt, quae primum Germaniam, Galliam, atque Hispaniam subegerunt. Hinc Gothi totam Italiam vastantur, atque populantur. Imperium primum Occidentale fuit penitus eversum. Quaenam tunc Italiae praesertim facies erat! norunt omnes qui illius aevi historiarum annales prae manibus ingiter habent. Italia hunc miserum in statum fuit conversa. Ea enim quae per tot saecula infinitis naturae, et artis monumentis floruerat, quantum mutata ab antiquo fuit statu! Monumenta ubique usta, atque cremata fuere. Tot gentes captivae aliae in exilium, aliae inter ferarum lustra errarunt, ne in victorum inciderent manus. Tot aliae praeliis assiduis, et quotidianis cum urbibus vicisque concrematae fuerunt. Mores antiqui mutati: literarum studia omnino obliterata, et Barbarorum mores ubique gentium introducti fuerunt. Qui tunc aliarum rerum erat status? Per auctores constat adeo priscos mores fuisse immutatos, ut nihil aliud nisi ubique barbaries regnaret. Hoc omne facillime videri potest per ipsos eiusdem aevi homines, quorum facta ad nos usque tradita fuere. Post quintum et sextum Christianae Ecclesiae saeculum Romani Imperii status nihil aliud supererat, quam tantum nomen: Occidentale praesertim Imperium a septentrionalibus gentibus, et efferatis Barbaris iam prope erat ca-

surum, dum ipsae gentes olim fortunatissimas regiones occupaverant, totque urbes everterant. Orientale vero Imperium pene ad ipsum pervenerat gradum. Senatus, factiones, Imperatores vitiis omnibus capti, mores deperditi, sensim etiam ad sui ruinam omnia trahebant. Principes ipsi causa fuerunt, ut omnia ad perniciem redigerentur. Hinc etiam nationes ex alia parte in orientales provincias irruperunt, easque statim abstulissent, nisi Imperatores nonnulli, ducesque fortissimi per ea tempora Barbaros e provinciis amovissent.

ΔΙΑΤΡΙΒΗ Χ.

In qua agitur de S. Ianuarii Martyris, et Episcopi Beneventani Cultu, Translationibus, et Cruoris liquescentis tempore.

S. Ianuarii memoria in Ecclesia Christiana adeo celebris evasit, ut iam ubique terrarum eiusdem Cultus fuerit diffusus. Id autem iure merito; cum enim S. Martyris Sanguis multis abhinc saeculis sartus ac tectus Neapoli servetur, quique quotannis statutis diebus mirandum in modum liquefieri cernatur, ex hoc clare eruitur, Deum O. M. per eiusdem Martyris merita Neapolim urbem saepe a Vesuvianis flammis, et terraemotibus liberasse. Eius vero Cultus Neapoli est antiquissimus: nemo adest ex vetustis, quin et nuperis auctoribus patriis, et exteris, qui de hoc invictissimo Christi Athleta emphatice haud scripserit. Nos interim pauca de eodem dicemus, et primum de eiusdem Cultu.

I. Nihil igitur Neapolitana in Ecclesia est antiquius, quam eiusdem Cultus. Haud quemvis fallit, S. Ianuarium statim post mortem fuisse cultum: quandoquidem maxima beneficia Deus ob eiusdem merita suis concivibus (1) est elargitus turmatim ad eius sepulchrum ad-

(1) Patrii scriptores diversas iverunt in sententias circa S. Martyris patriam: alii Beneventanum, alii Neapolitanum esse praedicarunt. Acta Vaticana haec sequentia habent verba: *Christiani autem diversarum urbium custodiebant corpora Sanctorum, ut ea noctu raptim tollerent, et in civitatibus suis*

venientibus: hinc eius Cultus est introductus, et inde propagatus. Hinc a quinto Christianae Ecclesiae saeculo in D. Ianuarii honorem templa erecta fuerunt. De hac re nos certiores facti sumus ab Vranio sacerdote, qui etiam quinto floruit saeculo, nempe anno CCCCXXXI. quique in quadam epistola de S. Paulini Nolani Episcopi agens morte, narrat huic iam morti proximo, S. Ianuarium per visum apparuisse. Hinc scribit: *E quibus Ianuarius Episcopus simul, et Martyr Neapolitanae urbis illustrat Ecclesiam.* Petrus Neapolitanae Ecclesiae Notarius, qui VI. vixit saeculo vergente, nempe circa annum DLXXXI. in quodam Codice MS. haec tradit: *Per Confessionem, meritaque S. Ianuarii.* Praeter haec adsunt Acta eiusdem Martyris apud Faloonium pag. 132 in quibus legitur, Neapolitanos paulo post eiusdem mortem honore ipsum fuisse proesecutum: hinc legitur: *Iuxta Neapolim transtulerunt, et posuerunt in Basilica, ubi nunc requiescit. Qui praestante Domino Iesu Christo, meritorum suorum beneficia innumerabilia praestare non desinit usque in hodiernum diem.*

Attamen S. Agrippini Neapolitani Praesulis vitae au-

---

sepeliehda portarent . . . . . . noctu vero unaquaeque plebs sollicite suos sibi patronos rapere festinarent. Neapolitani B. Ianuarium sibi patronum tollentes a Domino meruerunt . . . . Sanctum vero Sosium Diaconum cives eius Misenates tulerunt. Puteolani quoque Sanctum Proculum Diaconum, et Sanctum Eutichetem, et Acutium cives sui tulere. Romanum Breviarium in Lect. VI. idem etiam continet. Falconius in Vita S. Iannar. pag. 138 et 140 S. Ianuarii patriam fuisse Neapolim credit, et Caracciolus idem scribit c. 20 ad quod probandum vetustissima affert monumenta. Petrus Subdiaconus, qui IX. vixit saeculo de S. Agrippini Neapolitani Praesulis agens miraculis, evidenter probat, D. Ianuarium fuisse procul dubio Neapolitanum. Adhaec quidam alii auctores ad unum omnes idem confirmant.

ctor ni fallor, Ioannes Diaconus, S. Ianuarium ab antiquissimo tempore cultum fuisse memoriae prodidit. Fatendum hinc est, S. Martyrem ex eo tempore non solum in Campania Felici, verum etiam longinquas apud regiones, et praesertim in Africana Ecclesia fuisse cultum, ut legitur in vetusto quinti saeculi Kalendario a Cl. Mabillonio edito, ubi eiusdem festum ita signatur: *XIII. Kal. Octob. S. Ianuarii Martyris.* At silentio praeterimus (ne in longum progrediamur) S. Hieronymi Martyrologium, pluresque alios pervetustos Liturgiarum libros Ecclesiarum Latinarum occidentalium, ex quibus profecto eiusdem Cultus colligitur.

Ad hoc etiam confirmandum alia ad S. Ianuarii Cultum probandum adest auctoritas, eaque ex antiquis hauritur numismatibus in eiusdem B. Martyris honorem cusis: idque evenisse extra dubitationis aleam constat, cum Vesuvius primis Ecclesiae temporibus horrende flagravit. Hanc ob rem Neapolitani S. Ianuarii numini devoti, atque maiestati, Dei misericordiam per Martyris intercessionem impetrarunt, atque ita liberati fuere. Ea Vesuviana conflagratio accidit anno DCLXXXV. sub Theocrito Neapolitano Duce, eaque evenit (uti narrat Paulus Diaconus) mense Martio eiusdem anni. De Numismatibus videsis Cl. Muratorium Dissert. XVII.

Postquam breviter de periodo Cultus S. Ianuarii verba fecimus, gratum lectori erit, si dies adiungemus, qui eidem erant sacri. Ecclesia Christiana semper in SS Martyrum honorem triumphi diem celebravit sub *Diei Natalis* nomine. Appellata autem fuit usque a primis Christianorum temporibus *Dies Natalis*, vel *Sanctorum Natalitium* illa dies, in qua ab hoc saeculo ad aliam vitam transibant illi, qui aut sancte, vel religiose vixissent, aut suo sanguine Christi fidem essent confessi; et quia coelorum regno nascebantur, hinc ille dies eorum mortis *Dies Natalis* fuit vocatus. De hoc voce plures antiqui Ecclesiae Patres tum Graeci, tum Latini mentionem faciunt. Eusebius Hist. Eccles. lib. IV. c. 5. de S. Polycarpo sermo-

nem instituens hanc appellat diem γενέθλιον ἡμέραν, idest *diem Passionis*. S. Augustinus Serm. X. de Sanctis ita hanc explicat vocem : *Digne Natalem istorum colimus, quos beatius aeternae vitae mundus edidit, quam mundo maternorum viscerum partus effudit.* Eusebius Gallicanus Homil. L. de S. Genesio sic etiam explicat : *Natales vocamus dies, quando eos Martyrii vita, et gloriae fides, dum ingerit morti, genuit, et aeternitati, et perpetua gaudia brevi dolore parturiit.* At interim quidnam vox *Natalis*? per eam nihil aliud significatur, quam Sanctorum Martyrum mors, atque eo sensu eandem intellexerunt Patres omnes Graeci, Latinique, necnon omnes antiqui scriptores. Ad exprimendam autem Sanctorum Confessorum mortem adhibita est vox *Depositio*: attamen *Natalis Dies* indiscriminatim usurpata est ad exprimendam Sanctorum Confessorum mortem, et eorum laudes. Re sane vera perplura adsunt exempla ad hoc probandum, et vetusta praesertim Kalendaria passim scatent, ut prae ceteris Neapolitanum Kalendarium a Viris Clarissimis Mazochio, et Sabatinio inlustratum.

Neapolitana vero Ecclesia diversa celebravit festa in eiusdem S. Ianuarii honorem, praecipue sui Martyrii diem, Translationis festum a Marciano Neapolim, et sui Patrocinii memoriam XVII. Kal. Ianuarias ob Vesuvianam horrendam conflagrationem anni MDCXXXI. Nos interim incipiemus ab eiusdem Martyrii die, qui signatur XIII Kal. Octobres. De hoc festo praeter Neapolitanae Ecclesiae morem, nos certiores faciunt plura antiqua monumenta, praeter tabulas marmoreas saeculo XI. scalptas, vetustissimum Ecclesiae Carthaginiensis Kalendarium quinto saeculo exaratum. Cl. tamen Mazochius Kal. Neap. pag. 905 in hisce tabulis eiusdem festi diem hoc modo sculptum fuisse adnotat: *Die XX. SS. N. SCI Ianuarii* (1). Ea dierum differentia explicari diversimode

(1) Omnia S. Ianuarii, et sociorum Martyrum Ε'υχολογια

potest, nempe aut Passionis, aut Sepulturae diem ut intelligamus. Laudatus Mazochius loco cit. fuse hanc disquirit rem. Dies autem isthaec Natalis, aut Passionis ab anno MCCLXVI a mense Septembri traslata fuit ad mensem Maium, ut legitur in antiquo Diplomate Summi Pontificis Clementis IV. in quo inter alia habetur, festum idem fuisse translatum ad mensem Maium, quo vindemiatoribus commodum daretur, qui autumnali tempore Sanctum Martyrem invisere haud poterant. At crediderim hoc festum XIII. Kal. Octob. Passionis ipsius translatum ad Maium mensem parum perdurasse, quandoquidem Neapolitana Ecclesia semper hoc festum mense Septembri coluit. Adveniente inde Maio Translationis festum celebrasse constat ob Sancti Martyris corpus translatum Marciano Neapolim in Ecclesiam eidem dicatam extramuranam, atque in vetusto Coemeterio aedificatam.

Iam diximus festum hoc a maioribus fuisse celebratum mense Maio: at sciendum idem temporibus antiquis mense Aprili, uti legitur in antiquo Neapolitanae Ecclesiae Kalendario hoc modo signatum: *XIII. Aprilis Translatio Beati Ianuarii.* In eo vero festo colligebatur populus cum Clero, Abbatibus, et Episcopis suffraganeis, qui floribus caput redimiti, sacro solemni adesse tunc debebant. Ritus hic inscriptus reperitur in Archipraesulis Orsinii Rituali iam ab anno MCCCXXXVII. hisce verbis: ***Ad dictam Missam venire tenentur Archipresbyter Calviczani, Afragolae, et foris fluminis cum clericis suis, cum coronis roseis, et aliorum***

---

mortem XIII. Kal. Oct. referunt, praeter illud, quod D. Hieronymo tribuitur. Mazochius num. 39 mense Aprili hunc refert diem: *Diem Passionis S. Ianuarii, et Sociorum non in mensem Septembrem, sed Aprilem incidisse: proinde diei XIX festum Septembris alio pertinere.* Laudatus hinc auctor ex eo quod scriptum reperit *Natalis* in mense Aprili, et non *Passio*, hoc omne arguit.

florum, necnon et deferre arbores ornatas floribus , et avibus diversis. En igitur ex allatis verbis festi diei origo vulgo *Inghirlandata* , de qua adhuc nomen restat: Hoc idem nuncupatum a Graecis fuit Ροδισμόν, *Rosalia*, sive rosarum solemnitas ; hinc Sacerdotes floribus caput redimitum habebant , et supplicatum procedebant. Morem hunc caput ferendi redimitum in supplicationibus non solum Neapoli , verum etiam aliis in locis viguisse liquet , cum SS. Martyrum festum aliquod Translationis peragebatur , uti constat ex Ambrosio Leone Hist. Nol. lib. III. c. 11 , Vghellio Ital. Sacr. tom. VI. aliisque qui eadem narrant. Hinc Caracciolus De Eccl. Neap. Monum. c. 20 de hoc festo ita scribit : *Erant autem clerici omnes in sacro illo comitatu , corollis capita redimiti : unde vox ad posteros manavit , Preti Inghirlandati. Non solum ad aestus propulsandos , sed ut signo illi redditam iam Ecclesiae pacem exprimerent.* Attamen Mazochius de Eccl. Cath. Vnic. pag. 54 hoc festum autumat originem sumpsisse a S. Timothei Martyris festo , quod olim Constantinopoli agebatur. Idem signatur in vetusto Neapolitano Kalendario hoc modo: *XIII. Febr. Rhodismon S. Timothei.* Citatus ante Ritualis liber Orsinianus supplicationem, quae iam ex eo tempore fiebat in S. Ianuarii honorem ita praescribit : *Dominus Archiepiscopus . . . . . . processionaliter cum Capitulo suo toto , Episcopis , Abbatibus , Clero universo , cunctis de populo ibidem congregatis vadit ad Ecclesiam , in qua caput beatissimi Ianuarii reconditum fuerat , die Sabbati proxime praecedentis , de mane , ut superius exprimitur , et cum ibi fuerit universitas civitatis Neapolitanae , quae caput beatissimi Ianuarii associare tenetur . . . . . . duo de praedicta universitate de platea Capuana , et Nidi , et inde duo de aliis plateis , et duo de populo portare tenentur supra caput beatissimi Ianuarii pallium cum hastis more solito. Quod caput in die praedicta deferre tenentur Praelati usque ad tertium spatium*

viae secundum beneplacitum Domini Archiepiscopi, et postea ubi fatigati essent, Capitulum Ecclesiae Neapolitanae deferre tenetur. Quod cum delatum fuerit ad dictam Ecclesiam, et in altare reverenter..... repositum, dominus Archiepiscopus vadit in sedem suam, et incipit Vesperas . . . . . Episcopis, et Abbatibus suffraganeis stantibus in stallis, seu locis consuetis.

Festum aliud, quod a Neapolitanis in S. Martyris honorem celebratur, est patrocinium quod incidit XVII. Kal. Ianuar. quodque originem habet a Vesuviana conflagratione memoranda anni MDCXXXI. Hinc Neapolitani in tanti beneficii accepti memoriam ob urbem a flammis servatam, quotannis festum diem in D. Ianuarii honorem instituendum curarunt. Ea igitur sunt festa in huiusce Martyris memoriám per anni cursum a Neapolitanis celebrata.

II. D. Ianuarium, Sociosque capite plexos supra Vulcani Forum, eorumque corpora ibidem tumulata ex Actis fuisse constat. Id enim hauritur ex Actis (1) Bo-

---

(1) Sabatinius Kal. Neap. tom. IX. pag. 64 et seqq. Acta S. Ianuarii e Bibliotheca Bononiensi collecta erroribus scatere, et inde ipsis haud fidem esse dandam credit. In Actis vero Vaticanis sic legitur: *Quem primo* (cum sermo de S. Ianuario instituitur) *quidem in loco, qui appellatur Marciano, absconderunt.* Per verbum *absconderunt* idem auctor docte ostendit, haud significari Ecclesiam, quae in Sancti Martyris honorem fuit erecta in loco dicto Marciano, sed sepultum clam, et festinanter sine aliquo monumento, ne ab ethnicis foret detectus: tantum signa ab iisdem Christianis ibidem apposita fuisse fama est, ut temporis progressu, et pace Ecclesiae reddita, eadem detegerentur. Idem accidisse S. Saturnino Martyri, et Episcopo a Ruinarto narratur, uti liquet ex eius Actis ab hoc auctore allatis pag. 131. Sed Acta Bononiensia (ut ante diximus) memoriae produnt, Christianos post aliquod temporis eidem Basilicam erexisse in ipso loco Marciano; *Beati Martyris Ianuarii Basili-*

noniensibus a Cl. Mazochio num. 9 allatis: *Corpora autem Sanctorum, ubi postea dignam Beati Martyris Ianuarii Basilicam condiderunt*, scilicet Neapolitani, quoniam a sequentibus verbis colligimus, illorum Martyrum corpora a singulis compaganis, aeque ac illud S. Ianuarii utpote civis Neapolitani, decenter sepultum haud longe a Vulcani Foro apud villam nomine Marcianum inter Olibanum *Monte Spina*, et lacum Anianum. Villa isthaec Marciana extitit usque ad saeculum XVII. Engenius Neap. Sacr. pag. 8, Chioccarellius De Episc. Neap. fol. 25, Caracciolus De Sacr. Eccl. Neap. Monum. c. 20, aliique omnes affirmant, eum locum nullum alium fuisse, quam eundem a nobis indicatum.

Vnus interim inter omnes Sabatinius Kal. Neap. tom. IV. mens. April. pag. 41 et seqq. doctis argumentis probare nititur, locum hunc non fuisse prope Sulphurariam, sed apud Nuceriam, ubi locus extat eodem nomine dictus, et ubi Christiani (uti ipse scribit) S. Ianuarium tumularunt, cuique Ecclesiam, et Monasterium postea dicarunt. Is autem narrat, Christianos S. Ianuarii corpus clam per mare adsportasse, et prope Nuceriam condidisse. Hoc omne probat S. Gregorii lib. II. epist. 72 auctoritate. At idem S. Pontifex nullum locum assignat eidem Ecclesiae, et Monasterio, sed tantum Marcianum nominat. Locus autem hic Marcianus nomine a S. Gregorio indicatus, nullus alius esse potuit, quam ille ipse, quem omnes patrii scriptores semper crediderunt.

Haud procul a supradicto Marciano Neapolitani temporis progressu Ecclesiam cum Cappuccinorum Coenobio eidem Sancto Martyri sacrarunt supra Vulcani Forum. In eadem Ecclesia servatur adhuc antiquissima Sancti

---

cam condiderunt. Quinam eius fuerit auctor, utrum S. Severus, an alii, incertum est.

Martyris statua ex marmore : eadem est insculpta iuvenili vultu cum parva mitra, et naso obtrunco olim, sed postea restituto. Stiltingius Acta S. Ian. et Soc. MM. plura narrat quod ad hanc pertinet statuam, et nasum obtruncum. Eadem vero Cappuccinorum aedes a fundamentis fuit excitata a Neapolitanis anno MDLXXXIII. Extra Ecclesiae atrium hoc marmor legitur :

DIVO IANUARIO
DIOCLETIANI SCELERE OBTRUNCATO
NE QUOD SACRI CORPORIS
CRUORE MADUERAT
SOLUM SINE HONORE DIUTIUS MANERET
NEAPOLITANA CIVITAS
PP. AERE P. F. ANNO MDLXXXIII.

In ipsa Ecclesia servatur lapis, quem supra S. Martyr fuit obtruncatus, ubi nonnullae sacri cruoris stillae adhuc adspectantur, quae XIII. Kal. Octob. rubescunt, et per sequentes dies, aeque ac in festo Translationis.

Iam diximus eiusdem B. Martyris corpus fuisse tumulatum apud Marcianum : ibi enim fuit usque ad IV. vergens saeculum, nempe ad annum CCCLXXXI. Patrii scriptores diversas eunt in sententias circa primae Translationis S. Ianuarii tempus Marciano Neapolim. Capacius Hist. Neap. lib. II. c. 12 id evenisse autumat statim ac Diocletiani, et Maximiani persecutio cessavit, sedente S. Silvestro Pontifice Maximo, atque imperante Costantino Magno, eamque Translationem factam esse sub S. Severo Neapolitano Praesule. Mormilius, Antich. di Pozz. c. 8, Caracciolus, Napoli Sacra, c. 8, Summontius, Istor. di Napoli lib. II. c. 1 aliique Capacio etiam adstipulantur. Reipsa scriptores Neapolitani omnes in eandem descendunt sententiam, eandemque Translationem accidisse circa annum CCCLXXXI. credunt. Ea vero evenit cathedram Neapolitanam moderante S. Ioanne I. ut mox dicemus : Sanctum Severum nondum sacerdotio functum esse eo tempore certum est.

Sedente vero eodem Divo Ioanne I. (1) huiuscenominis Neapolitana in Ecclesia, facta est prima S. Ianuarii corporis Translatio Marciano Neapolim, et sepultum est corpus in Ecclesia extramurana in Coemeterio, ubi idem Episcopus decenter suis deposuit manibus, uti narrat Ioannes Diaconus in vita eiusdem Episc. En eius verba: *Hic scilicet Ioannes tantae sanctitatis plenus fuit ut . . . . . in eo oratorio, ubi manu sua dicitur condidisse beatissimum Martyrem Ianuarium a Marciano sublatum, et ipse parte dextera humatus quievit.* Nos interim in Actis Vaticanis a Cl. Mazochio allatis legimus, hunc unum ex Neapolitanis Episcopis fuisse, qui S. Martyrem Neapolim transtulit. Quinam vero fuerit hic Episcopus, ex Actis haud constat; en verba: *Postea vero quieto iam tempore venerabilis Episcopus una cum plebe Dei sancta cum hymnis, et laudibus tollentes iuxta Neapolim transtulerunt, et posuerunt in Basilica, ubi nunc requiescit.*

In Romano autem Breviario S. Severum fuisse legimus, qui S. Martyris lipsana Neapolim adsportavit: *Multas Neapoli construxit Basilicas, illumque praecipue extra moenia D. Ianuario sacram, in qua corpus ipsius beatissimi Praesulis, et Martyris ex Marciano traslatum propriis condidit manibus.* Adhaec in festo Translationis eiusdem Dominica prima mensis Maii, haec alia legimus quae sequuntur verba: *Postea vero pace Ecclesiae reddita S. Severus aedificata iam prope* Neapolim *S. Ianuarii Basilica, sacratissimum Martyris corpus cum magna Neapolitani Cleri, populique*

---

(1) Hieronymus a S. Anna lib. I c. 13, *Vita di S. Gennaro*, non fuisse hunc S. Ioannem I. ait, qui S. Ianuarii corpus transtulit, sed S. Severum. Quamvis vero ipse validis argumentis hoc probat, tamen nihil asserit, cum Ioannis Diaconi auctoritas sit satis clara.

frequentia, iis etiam qui de genere Beati Ianuarii erant comitantibus, Neapolim religiosissime transtulit. Ex his usque dictis patet, verum esse quod memoriae prodidit Ioannes Diaconus de S. Ioanne I. Episcopo, qui corpus S. Ianuarii Neapolim adsportavit, ibique tumulavit, quamvis Acta Vaticana, et Romani Breviarii lectionaria narrant S. Severum fuisse, qui D. Ianuarium tumularit. Nos interim ad conciliandа haec discrepantia loca asserere possumus, hunc eidem Martyri Ecclesiam dicasse, haud vero apud Coemeterium ipsum corpus condidisse.

Certum vero est, S. Severum D. Ianuario Ecclesiam sacrasse apud Coemeterium, eamque in ipso monte excavatam, cuius adhuc vestigia supersunt. Ibi eius ossa condita decenter fuerunt, et appositus fuit lapis, cuius frustum paucis abhinc annis legebatur in novae Ecclesiae area, nunc incuria fortasse deperditum. Hoc extractum fuit ex eiusdem Martyris sepulchro a PP. Basilianis, qui heic quatuor abhinc saeculis Monasterium habuerunt. In eo lapide spargendi flores (1) supra sepulchrum occurrit mentio.

---

(1) Usus spargendi flores in sepulchris est antiquissimus tum apud Graecos, tum apud Romanos. Virgilius Æneid VI. v. 680.

> . . . . . . *Manibus date lilia plenis,*
> *Purpureos spargam flores, animamque nepotis*
> *His saltem adcumulem donis.*

Suetonius in Aug. c. 18 eundem principem in Ægypto morantem refert, Alexandri Magni sepulchrum detegisse, cui venerabundus accedens flores sparsit: *Per idem tempus conditorium, et corpus Magni Alexandri, cum prolatum e penetrali subiecisset oculis, corona aurea imposita, ac floribus adspersis veneratus est.* Et Capitolinus in Antonini Philosophi Vita sic etiam scribit: *Tantum autem honoris magistris suis detulit, et imagines eorum aureas in larario haberet, ac sepulchra eorum ad-*

Eadem Ecclesia, et S. Ianuarii sepulchrum temporis progressu adeo celebre evasit, ut apud Neapolitanos per ipsum iurare (1) mos obtinuerit. Quin imo constat, Sacerdotes omnes iureiurando coactos fuisse coram Episcopo, ut quotannis Ecclesiam, et sepulchrum Martyris inviserent, ni aliquo canonico impedimento praepedirentur: en formula ab iisdem adhibita: *Limina Beati Ianuarii singulis annis personaliter visitabo, nisi praepeditus fuero canonica praepeditatione.*

---

ditis hostiis floribus semper honoraret. Hic usus ab ethnicis ad Christianos postea transivit, praecipue supra Martyrum tumulos. Hinc plura illorum monumenta in antiquis reperimus Coemeteriis, ubi iisdem honorem hunc tributum colligimus. S. Hieronymus epist. III. ad Heliodorum, et S. Augustinus de Civit. Dei lib. XXII. c. 5 huiusce usus mentionem faciunt, et S. Paulinus prae ceteris Natal. III. S. Felicis sic canit:

Spargite flore solum, praetexite limina sertis:
Purpureum ver spiret hiems, sit floreus annus,
Ante diem sancto cadet natura diei,
Martyris ad tumulum debet et terra coronas.

(1) Huiusce iurisiurandi profecto origo supra S. Ianuarii sepulchrum ab ethnicis etiam derivavit. Apud veteres iurare supra heroum tumulos in more fuit positum. Hinc apud scriptores Graecos, et Romanos frequentissime eadem occurrit consuetudo: hinc Virgilius de Augusto canit:

Praesenti maturos largimur honores,
Iurandasque tuum per nomen ponimus aras.

Drusillam hoc honore cultam narrat Dio lib. LIX idemque memoriae prodidit, Claudium Imperatorem mulieres iurare iussisse Liviae nomine: Tertullianus Apolog. c. 28 ea iuraiuranda *sacratissima* appellat. Christianorum vero iuraiuranda fuisse omnino differentia supra Martyrum sepulchra liquet, eaque nonnisi sancta, ac iusta de causa facta; secus vero ea quae ab ethnicis fiebant gentibus.

Sanctus autem Agnellus Neapolitanus Episcopus circa saeculum VII aliam condidit S. Martyri Ecclesiam intra urbem, eamque *Diaconiae* titulo, atque ita eius cultum intra urbem invexit, cum antea tantum apud Catacumbas Neapolitani Sanctum Ianuarium honore prosequerentur. Hoc autem colligitur ex Ioanne Diacono in Chron. cuius haec sunt verba: *Hic* (nempe S. Agnellus) *fecit Basilicam intus civitatem Neapolim ad nomen S. Ianuarii Martyris, in cuius honorem nominis Diaconiam instituit, et fratrum Christi cellulas collocavit.* Hic autem Iaonnes Diaconus fuit ille ipse, qui eandem Ecclesiam *Diaconiae* nomine ab eodem S. Agnello erectam administravit, eaque nostra tempestate Paroccialis Ecclesiae nomine S. Ianuarii vulgo *all' Olmo* salutatur. Praeter Basilicam aedificatam ab eodem Neapolitano Episcopo excitatum fuit Xenodochium S. Andreae titulo, quod anno MCCCCXL coniunctum fuit illi, quod erat prope Ecclesiae Archiepiscopalis turrim Campanariam, atque hoc Xenodochium etiam fuit S. Athanasii nuncupatum. Videsis Mazochium De Cultu SS. Episc. Neapol. pag. 81 et seqq.

Alia Ecclesia D. Ianuario dicata est illa, quae est supra collem Antinianum, eaque vulgo appellatur *S. Gennaro al Vomero.* Plures patrii scriptores hanc Ecclesiam vetustissimam existimant; sunt vero qui scribunt, eam hoc loco conditam fuisse, quod S. Martyr cum Sociis Nola Puteolos fuerit ductus, et quod per viam transierit, quae tunc recta Puteolos viatorem per colles ducebat. Ob tanti momumenti memoriam tem lum hoc veteres excitarunt Christiani, posteaque recentiorem, atque elegantiorem in formam redegerunt. Quidam vero sentiunt, hanc Ecclesiam heic erectam, cum S. Ianuarii corpus Marciano Neapolim fuit translatum.

Alia Ecclesia eidem Martyri sacrata, est illa quae extat Nolae. Ea autem ab origine nihil aliud fuit, quam fornax, in quam SS. Martyres (ut ex Actis liquescit) iniecti fuere. Nonni ne tanti Martyris memoria foret ob-

literata, hanc in aediculam mutarunt, quae sequiori aevo ab horrendo Vesuviano igne anni MDCXXXI. fuit eversa. Nolanum postea Canonicorum Collegium ne hoc pessum iret monumentum, meliorem in formam restituit.

Iam quatuor circiter saecula erant elapsa, cum Martyris corpus Neapolitani honore prosequebantur, ipsumque repositum erat in Ecclesia extramurana; tunc temporis Beneventanorum princeps Sico, nescio quam ob causam, cum Neapolitanis bellum gessit, atque hoc saevissimum: hinc ad expugnandam urbem adpropinquavit, quae tunc etiam moenibus cingebatur fortissimis; haud eandem princeps occupare valuit, et desperatione motus ad Ecclesiam extramuranam ad Catacumbas perrexit, in qua Martyris corpus sine capite iacebat, atque Beneventum adsportavit. Hoc accidit anno DCCCLXXXIII. Leo Ostiensis lib. I. c. 20 sic narrat: *Iste Sico cum diu Neapolim obsedisset, et afflixisset, tandem S. Ianuarii corpus auferens, Beneventum detulit, et cum Sanctis Festo et Desiderio in ipso Episcopio honorabiliter recondidit.* Herchempertus lib. X. Hist Langob. etiam prodit, Neapolitanam Ecclesiam regente S. Vrso ipsum suppliciter Siconem rogasse, ut Neapolitanis parceret. At princeps Beneventum cum S. Martyris lipsanis est profectus. Legesis Muratorium Thesaur. Scriptor. Ital. tom. II. fol. 290 et Grimaldium, Annali del Regno, tom. V. etc. In Siconis tumulo adhuc legitur:

Abstulit inde etiam Beneventi in sede locatum
Ianuarium quondam fortis athleta deinc.
Cuius templa replens argento, auroque recocto
His dedit, ut iacet corpus inane locis.

Caput vero, sacrasque cum cruore ampullas Neapoli mansisse certum est iussu eiusdem Principis. Eo vero tempore accidit, ut caput ipsum, et sanguis fuerit adsportatus a S. Ioanne IV. huius nominis Neapolitano Episcopo in Stephaniam Cathedralem, idest S. Restitutae.

In hac autem Stephania Cathedrali fuit erectum *Cubiculum*, ut appellat Ioannes Diaconus, idque illorum commodo, qui oratum adveniebant. Locus iste ex eo tempore fuit nuncupatus *S. Ianuarii Ecclesia* ob sanguinis, et capitis reliquias, quae ibi servabantur. Ioannes Diaconus memoriae prodidit S. Athanasium Neapolitanum Episcopum hoc Oratorium, vel *Cubiculum* restituisse, et plura adiunxisse: *Ecclesiam S. Ianuarii in ipso Cubiculo positam renovavit, nobiliumque doctorum effigies in ea depinxit, faciens ibi marmoreum altare cum regiolis* (1) *argenteis. Supra quod velamen cooperuit, in quo martyrium S. Ianuarii, eiusque Sociorum acupictili* (2) *opere digessit. Eodem enim opere in Ecclesia Stephania tredecim pannos fecit.* Hoc vero *Cubiculum*, vel aedicula S. Ianuarii fuit in eadem Ecclesia S. Restitutae, quae nuncupata fuit quoque SS. Salvatoris. In eadem fuit turris, supra quam adscendendum erat per scalam cochlearem, ubi aderat S. Ianuarii Ecclesia, in qua sacrae servabantur reliquiae, eaque fuit ad sinistram portam novae Ecclesiae Cathedralis.

Ædicula isthaec temporis progressu ornata, et restituta fuit a Maria Toletana Ferdinandi Neapolitani Regni vicem gerentis uxore anno MDLVII. ut scribit Mazochius, de Cathedr. semper unica pag. 48, ut patet ex lapide, quem affert, narratque Sacerdotem quendam ex scala cecidisse, dum sacris cum Martyris reliquiis descenderet, nec detrimento ullo captum. Hinc pia mulier ob tantum miraculum Ecclesiam hanc restituit in S. Martyris honorem. Tutinius hoc etiam memoriae prodi-

(1) Mazochius de Cath. Neap. pag. 42 hanc vocem *Regiolas* appellat, quae S. Ianuarii lipsana claudebant.

(2) *Opus acupictile* iuxta eundem Mazochium ibid. opus intelligitur Phrygium-Ionicum, in quo descripta erat historia Evangelica.

dit Act. pag. 3 ut colligit ex Archiepiscopalis Curiae Archivo.

Ante diximus, Siconem Beneventi principem sacrum corpus in suam transtulisse urbem; hoc fuisse ibi constat usque ad annum MCXXIX. ut a Falconio Beneventano narratur. Circa hunc annum accidit bellum inter Emmanuelem Constantinopolitanum Imperatorem, et Gulielmum nomine *Malum* Neapolitanorum Regem, qui Apulia fuerat spoliatus: Rex Salernum cum copiis proficiscens, Beneventum adpropinquavit, et inde Nuscum, ubi plures illius urbis cives interfecti fuere a suis militibus, aliique in captivitatem ducti: iique S. Amatum rogarunt urbis Episcopum, S. Gulielmi Abbatis discipulum, ut Rex ipsos a captivitate redimeret. Idem S. Episcopus Regi praedixit, ipsum hostes debellaturum, indeque Benevento potiturum. Gulielmus interim capta urbe, plura SS. Martyrum corpora iisdem dono dedit, et praecipue illud S. Ianuarii, quod Sico quondam Beneventum adduxerat. Ita igitur Martyris corpus ad Montis Virginis Ecclesiam fuit translatum: eaque tertia Reliquiarum S. Ianuarii translatio fuit, quae per ea tempora sub eiusdem templi ara maxima repositae fuere.

Anno autem MCCCCLXXX Ioannes Cardinalis Aragonius Ferdinandi I. filius eiusdem Monasterii Commendatarius (restituto Montis Virginis templo, atque ara maxima) marmoream invenit tabulam, eamque abstulit: hinc plures urnae repertae fuere, in quarum una S. Ianuarii corpus cum lamina plumbea hisce characteribus erat: CORPUS . S . IANUARII. EPISCOPI. BENEVENTANI . ET . MARTYRIS . Paulo post nempe anno MCCCCXCVII. sedente Alexandro VI. et cathedram Neapolitanam moderante Archipraesule Alexandro Carafeo, S. Martyris corpus Neapolim fuit translatum in Ecclesiam Cathedralem, ubi Oliverius Cardinalis Carafeus nobilissimam condidit aediculam in eadem Cathedrali Ecclesia nomine *Confessionis S. Ianuarii*, ibique repositum corpus sine capite sub ara maxima. Huiusce Tran-

slationis festum celebrabatur XVI. Kal. Februar. Neapoli, sed postea abrogatum.

Hodierna Thesauri nomine Ecclesia originem duxit ab horrendissima peste anni MDCLVIII. Neapolitani ob gratiam a Deo O. M. acceptam templum nobilissimum a fundamentis D. Ianuario pro voto excitarunt, ibique repositum fuit sacrum caput cum sanguine. Ubi autem nunc ea magnificentissima adsurgit Ecclesia, olim erat Xenodochium Athanasianum, fortasse ab hoc S. Episcopo Neapolitano erectum sub S. Andreae nomine, quodque Summae respondebat Plateae. Hoc ipsum fuit eversum, cum nova isthaec Ecclesia Thesauri fuit aedificata.

III. Heic tandem de Cruoris liquescentis S. Ianuarii periodo sermo est producendus. Acta antiquissima haud verbum unum de S. Martyris Cruore afferunt. Extat antiquum monumentum, idque Chronicum est MS. exaratum a Fr. Maraldo Chartusiano, et a Caracciolo allatum De Eccl. Neapol. Mon. c. 20. In eo enim narratur, Neapolitanum Archiepiscopum anno MCXL. obviam euntem Rogerio I. Neapolitano Regi, secum portasse caput cum Sanguine; *Hoc anno MCXL. Rogerius post coronationem suam Neapolim se contulit, et cives obviam illi occurrerunt contra portam Capuanam, et Archiepiscopus urbis Neapolitanae processionaliter eum recepit una cum Sanctorum reliquiis, capite, et sanguine S. Ianuarii, quos reverenter adoravit, quae postmodum ad Ecclesiam rediere.* Caracciolus vero loco cit. haud liquescentis Sanguinis tempus statuere audet; hinc scribit: *Incertum apud me est, quo primum tempore ea liquescentia contigerit, vel fuerit observata. Omnino autem, si non statim ab eius caede contigit, sed multis post saeculis, id in occultam Numinis providentiam reiiciendum est.* Mazochius interim de Eccl. Neap. pag. 50 Cruorem D. Ianuarii autumat circa annum MCCCCXXXVI. (1), nec ante saeculum XVI. ebul-

(1) Hieronymus a S. Anna, *Vita di S. Gennaro lib. II.*

lire coepisse. Hinc ait tempus certius stabiliendum esse sub Regina Ioanna I. Andegavensi, quae regnavit ab anno MCCCXLIV ad MCCCLXXXII. At Mazochius idem Tutinii in Vita S. Ian. affert auctoritatem, ex qua colligitur, quendam S. Peregrinium Malcholmi III. Scotorum Regis filium loca invisisse sacra, et hinc Neapolim pervenisse, ubi Cruori adfuit liquescenti. Hic S. Peregrinius, prout prodit Tutinius, Neapolim advenit circa saeculum XI. cum iuxta eundem auctorem iam incoeperat liquescentis Cruoris periodus. Mazochius Tutinii affert auctoritatem collectam ab opere MS. Lupi de Specchiis. Huiusce vero S. Peregrinii nomen incertum est: hoc unum scimus, ipsum per varias terrarum orbis partes peregrinatum fuisse circa saeculum XI. atque hinc eidem Peregrinii nomen inditum fuisse.

At interim laudandus haud est scriptor iste, qui S. Ianuarii liquescentis Cruoris tempus fuisse autumat anterius hoc, de quo loquimur, quod' multo posterius est utique credendum: hinc concludendum huius S Peregrinii historiam esse omnino apogrypham, et esse falsum Sanguinis tempus, uti habetur ex huiusce Sancti vita.

Cum igitur nulla alia nobis faveat scriporis antiquioris auctoritas, nullum aliud restat certum monumentum, quam Æneas Silvius, qui floruit anno MCCCCL.

---

c. 5. primam ebullitionem evenisse credit anno MDXLVIII. idque P. Botii probat auctoritate in opere inscripto *de Signis Ecclesiae*. In hoc laudato opere cuiusdam Ioannis Baptistae Fregosi Ducis Genuensis adducitur auctoritas, qui Neapolim advenit, et S. Martyris historiam elucubravit. Is enim apud P. Botium narrat, hoc liquescentis Cruoris miraculum evenisse circa praedictum annum MDXLVIII. At nos potius Mazochii fidei adstipulamur, qui utpote diligentissimus, et patriarum antiquitatum accuratissimus auctor hoc Laurii liquescentis Cruoris certum tempus evidentissimis ex monumentis.

quique postea Summus Pontifex fuit renunciatus sub nomine Pii II. Hic in suis Commentariis Antonii Panormitae, cui operi titulus *De Dictis, et Factis Alfonsi Regis Neapolitani*, mentionem facit Sanginis, et ebullitionis S. Ianuarii hoc modo: *Sacrum illum D. Ianuarii Cruorem, quem, modo concretum, modo liquatum ostendunt, quamvis ante annos MCC. pro Christi nomine sit effusus.* Carolus VIII. Galliarum Rex cum Regnum occupasset Neapolitanum, atque huc advenisset, stupendissimo adfuit miraculo die Translationis Hoc factum memoratur in quodam opere typis edito Parisiis anno MDCXVI.

Eundem vero Æneam Silvium ex communi sententia secuti fuere Tutinius, Caracciolus, Chioccarellius, aliique. Eodem saeculo floruit Angelus Cato philosophus, et medicus: is enim anno MCCCCLXXXIV. librum in lucem edidit de Medicinae Pandectis Matthaei Silvatici, et hunc Ferdinando Aragonio Regi dicavit. Ipse in epistola quadam de rebus Neapolitanis agens, et praecipue de S. Ianuarii Cruore iuxta Chioccarellium fol. 91. ita loquitur: *Quid dixero de S. Ianuarii sanguine, qui Neapoli summa cum religione servatur? quae miracula nostro tempore Christi cultoribus ostenduntur, quae sint hoc vel magis speciosa, vel magis evidentia? durescit absente capite, quod et idem servatur in aede Metropolitana Neapolis. Quoties tamen capiti ostenditur, liquescit proinde, atque eo die fuerit corpore effusus.*

Haud obstantibus interim rationibus omnibus, atque auctoritatibus huc usque allatis de S. Ianuarii liquescentis Cruoris tempore, unus inter omnes patrios auctores adsurgit Rossius, Dissert. V. *intorno all' epoca del Sangue di S. Gennaro*, qui solidis argumentationibus probare nititur liquescentis Sanguinis tempus esse longe anterius illo, quod statuit Mazochius, aliique. Ipse igitur esse multo ante annum MCCCC. autumat,

quoniam ait „ haud esse necessarium antiquis scriptoribus (qui de S. Ianuario verba fecerunt) memorare miraculum , aliaque id genus , cum res esset per se cunctis nota. At nos Cl. credimus Mazochio , qui id omne evidenter probavit.

FINIS.

SYLLABUS

SECUNDAE PARTIS.

LIBER QUARTUS.

NAPOLI

SYLLABUS SECUNDAE PARTIS

OMNIUM MATERIARUM, QUAE OCCURRUNT.

A

B

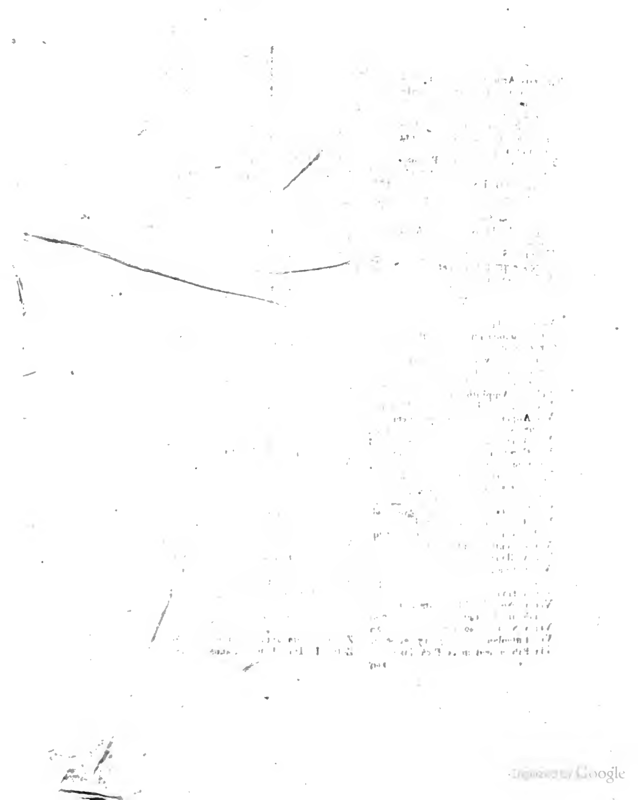
D

E

F

S

T

Fossa Neronis
Via Domitiana
Via Vicana
Mons
Gauru
Sepulchret
Cumae
Arcus Felix
Amphit
Avernus L.
M. Novus
Sepulcret
Ora Euboica
Nympharum Templ.
L. Lucrinus
Portus Iulii
Academ.
Crypta
Puteolana
Acherusius Lacus
Sinus Baianus
Baiae
Misenum
Promont. Miseni
Bauli
Port. Miseni
Crypta Traconara
Villa Pollionis
Temp. Fortunae
P

